

İnsan ve Toplum Bilimlerinde Güncel Konular

Editörler

Rüçhan BUBUR

M. Fatih SANSAR

Abidin TEMİZER

LIVRE DE L'UN

2025

Sağlık Bilimleri

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİNDE GÜNCEL KONULAR

Editörler

Rüçhan BUBUR
M. Fatih SANSAR
Abidin TEMİZER

LIVRE DE LYON

Lyon 2025

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİNDE GÜNCEL KONULAR

Editörler

Rüçhan BUBUR
M. Fatih SANSAR
Abidin TEMİZER

LIVRE DE LYON

Lyon 2025

İnsan ve Toplum Bilimlerinde Güncel Konular

Editors • Assoc. Prof. Dr. Rüçhan BUBUR • Orcid: 0000-0002-0736-2595

• Assoc. Prof. Dr. M. Fatih SANSAR • Orcid: 0000-0001-7439-2084

• Prof. Dr. Abidin TEMİZER • Orcid: 0000-0001-5708-3132

Cover Design • Motion Graphics

Book Layout • Motion Graphics

First Published • December 2025, Lyon

e-ISBN: 978-2-38236-007-1

DOI:10.5281/zenodo.18110332

copyright © 2025 by Livre de Lyon

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission from the Publisher. The author or authors of the relevant section are responsible for any copyright infringement that may occur due to the images and graphics used in the book. The editor or publisher does not assume responsibility in this regard.

Publisher • Livre de Lyon

Address • 37 rue marietton, 69009, Lyon France

website • <http://www.livredelyon.com>

e-mail • livredelyon@gmail.com

ÖZ SÖZ

Günümüzde sosyal bilimler, parçalı bir uzmanlaşmanın ötesinde, farklı disiplinlerin bir araya gelerek toplumsal gerçekliği çok boyutlu bir şekilde anlama çabasına dönüşmüştür. Elinizdeki bu çalışma; edebiyattan ekonomiye, sinemadan tarihe, sosyolojiden dijital standartlara kadar uzanan geniş bir yelpazede, güncel akademik tartışmaları ve kuramsal yaklaşımları bir araya getirmektedir.

Bu eserin temel motivasyonu, yerelden küresele, geçmişten geleceğe uzanan toplumsal meseleleri bilimsel bir titizlikle ele almaktır. Kitapta yer alan bölümler; kültürel mirasın analizinden ekonomik verilerin yorumlanmasına, sanatsal anlatıların estetik çözümlemelerinden toplumsal yapının demografik izdüşümlerine kadar geniş bir akademik sahayı kapsamaktadır. Bu çeşitlilik, okuyucuya tek bir perspektiften bakmak yerine, olayları ve olguları farklı pencerelerden değerlendirme imkânı sunmaktadır.

Eserdeki çalışmalar, sadece teorik birer tartışma zemini oluşturmakla kalmayıp, aynı zamanda pratik çözüm önerileri ve metodolojik yenilikler de içermektedir. Toplumsal dinamiklerin hızla dönüştüğü günümüzde, bu tür bütüncül ve kolektif akademik çabaların, literatürdeki bilgi birikimine kıymetli bir katkı sunacağı inancındayız.

Kitabın ortaya çıkış sürecinde, özgün araştırmalarıyla akademik birikimlerini bizlerle paylaşan tüm yazarlarımıza, titiz değerlendirmeleriyle çalışmaya değer katan hakemlerimize ve yayına hazırlık aşamasında tüm emeği geçenlere teşekkür ederiz.

Bilginin paylaştıkça çoğaldığı ve toplumsal ilerlemeye ışık tuttuğu inancıyla hazırlanan bu eserin, literatüre faydalı bir katkı sunmasını temenni ederiz.

Aralık 2025

Doç. Dr. Rüçhan Bubur

Doç. Dr. M. Fatih Sansar

Prof. Dr. Abidin Temizer

CONTENTS

	ÖZ SÖZ	I
BÖLÜM I.	MÜZELERDE ULUSLARARASI DİJİTALLEŞTİRME İLKELERİ VE STANDARTLARI <i>Esmeray KARATAŞ</i>	1
BÖLÜM II.	AHİLİK: YOKSULLUKLA MÜCADELEDE İSTİHDAM TEMELLİ BİR SOSYAL SİSTEM <i>Ammar SEVGİLİ</i>	23
BÖLÜM III.	ÇOBANİLER DÖNEMİNDE KAFKASYA’NIN SİYASİ VE EKONOMİK DURUMU <i>Yaşar Bedirhan</i>	45
BÖLÜM IV.	BAĞIMSIZ TÜR FİMLERİNDE DIŞAVURUMCULUĞUN GERİ DÖNÜŞÜ: ÇAĞDAŞ TÜRK SİNEMASINDA ESTETİK VE ANLATISAL İZLER <i>Didem TOK EMİNÇE</i>	63
BÖLÜM V.	SEFER TURAN İLE FUAT SEZGİN ARASINDAKİ BİLİM TARİHİ SÖYLEŞİLERİNE MUHAYYEL KATILIM VE KENDİMİZLE MUKABELE <i>Cemalettin YAZAR & Bekir Şakir KONYALI</i>	93
BÖLÜM VI.	TARİHSEL GERÇEKLİĞİN KURMACA İLE YENİDEN İNŞASI: A.S. PUŞKİN “BORİS GODUNOV” <i>Makbule SABZİYEVA</i>	121
BÖLÜM VII.	ÂŞIK PERVANİ’NİN “YARATILIŞ DESTANI” ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME <i>Abonoz KÜÇÜK</i>	129
BÖLÜM VIII.	ÇEVİRİMİÇİ EĞİTİMDE YAPAY ZEKÂ TABANLI ARAÇLARIN BENİMSENMESİ: ÖĞRENCİ DENEYİMLERİ, ZORLUKLAR VE UYUM STRATEJİLERİ <i>Serpil SEVİMLİ DENİZ</i>	139
BÖLÜM IX.	İZMİR İLİNİN DEMOGRAFİK VE SOSYO-EKONOMİK ÖZELLİKLERİ <i>Besime YÜCEL</i>	153

BÖLÜM X.	TEKNOLOJİ POLİTİKALARI BAĞLAMINDA TÜRKİYE’DE E-DEVLET UYGULAMALARININ EVRİMİ VE GÜNCEL DURUMU	183
	<i>Meltem KURTOĞLU ERDEN</i>	
BÖLÜM XI.	TÜRKİYE VE BÖLGELERE GÖRE BOŞANMA ANALİZİ	195
	<i>Ersin KIRAL & Muharrem GEMCİOĞLU</i>	
BÖLÜM XII.	ASEAN ÜLKELERİNDE SAVUNMA HARCAMALARI VE TOPLAM KAMU HARCAMALARININ KİŞİ BAŞINA GELİR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: PANEL VERİ ANALİZİ	217
	<i>Dilara ÖZEL</i>	

BÖLÜM I

MÜZELERDE ULUSLARARASI DİJİTALLEŞTİRME İLKELERİ VE STANDARTLARI

International Digitization Principles and Standards in Museums

Esmeray KARATAŞ

(Doç. Dr.) Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi,
İletişim Fakültesi, İletişim Bilimleri Bölümü
e-mail: ekaratas@comu.edu.tr
Orcid: 0000-0003-2089-5190

1. Giriş

Uluslararası Müze Konseyi ICOM1 24 Ağustos 2022’de Prag’da yapılan Olağanüstü Genel Kurulunda, yeni bir müze tanımı teklifi sunmuş ve çoğunluğun oyu ile şu biçimde kabul edilmiştir: “Müze, toplumun hizmetinde olan, maddi ve manevi mirası araştıran, toplayan, koruyan, yorumlayan ve sergileyen, kâr amacı gütmeyen, kalıcı bir kurumdur. Halka açık, erişilebilir ve kapsayıcı olan müzeler, çeşitliliği ve sürdürülebilirliği teşvik eder. Etik ve profesyonel bir şekilde, toplulukların katılımıyla faaliyet gösterir ve iletişim kurar; eğitim, eğlence, düşünme ve bilgi paylaşımı için çeşitli deneyimler sunarlar.” Bu tanım müzelerin oldukça kapsamlı bir misyona sahip, toplumlara yarar sağlayan önemli kurumlar olduğunu ve alanının giderek genişlediğini göstermektedir. Müzelerde yer alan kültürel miras nesneleri, üç boyutlu her türlü materyale verilen genel bir isim olarak belirtilmektedir (Burcaw, 1997:13) Kültürel inanışlar, normlar ve değerler gibi bilgi birikimi insanların nesneleri üretmedeki ilham kaynağı olarak kabul edilmektedir. İnsanların hayatındaki olayları ve düşünceleri temsil eden nesnelerin tümü maddi kültür olarak adlandırılmaktadır. Bu minvalde maddi kültür; “İnsana özgü amaçlar doğrultusunda insan eylemiyle doğal durumundan farklı bir hale

1 International Council of Museum <https://icom.museum/en/>

dönüştürülen, yakınımızdaki fiziksel çevrenin bir parçasıdır” (Kyvig ve Marty, 2000: 91). Müzeler, içinde bulunduğumuz bu bilgi çağında; Ziyaretçi deneyimini geliştirmek, koleksiyonlara açık erişim sağlamak, araştırma fırsatlarını artırmak ve fiziksel varlıklar tehdit altındayken veya yüksek düzeyde güvenlik gerektirdiğinde bilgiyi korumak için dijital bir dönüşüm geçirmektedir (Jingjing vd., 2024; Bertacchini ve Morando, 2013; Guarino, Di Palma, Menini ve Gallo, 2020). Müzelerde dijital teknolojinin kullanımı, Ben Laposky’nin Oscillons adlı eserinin ilk kez yayınlandığı 1950’lere dayanmaktadır. O zamandan beri, müze dijitalleşmesinde bilgisayar ve bilgi teknolojisinin kullanımı hızla artmış ve yapay zekâ, daldırma teknolojisi, katmanlı üretim, nesnelerin interneti ve bulut bilişim gibi çok sayıda dijital dönüşüm teknolojisine yayılmıştır (Carrozzino ve Bergamasco, 2010). COVID-19 salgını dünya çapında çeşitli derecelerde karantinalara yol açmıştır (Mucci, Mucci ve Diolaiuti, 2020). Müzelerin bu dönemde açık kalabilmesinin tek yolunun dijitalleşmek olduğu belirtilmektedir (Meng, Chu ve Chiu, 2023). Dijitalleşme müzelerin popüleritesini artıran bir sonuç getirmiştir (Giannini ve Bowen, 2022; Tan ve Tan, 2021). Sonrasında pandemi, müze endüstrisinde dijital teknolojilerin benimsenmesini hızlandırmıştır ve müzeleri hedef kitleleri ile uzaktan etkileşim kurmanın yenilikçi yollarını keşfetmeye yöneltmiştir. Bu hızlı teknolojik entegrasyon dijitalleştirme esnasında standartlaşmaya gereksinim duyulmasına yol açmıştır. Müzelerde dijitalleştirme; Koruma, erişilebilirlik, araştırma, eğitim ve yeni kullanıcı deneyimleri yaratmak amacıyla fiziksel koleksiyonların ve ilgili metadata bilgilerinin 2D, 3D, doğuştan dijital gibi sayısal kopyalarının üretilmesi, standart metadata ile tanımlanması, uzun dönem dijital koruma, erişim ve kullanıcı etkileşimi için platformlara entegre edilmesi olarak tanımlanmaktadır. Dijitalleştirme çalışmalarında kullanılacak araç ve gereçlerin müze gereksinimleri göz önünde bulundurularak belirlenmesi gerekmektedir. Müze nesnelerinin dijitalleştirilmesi için öncelikle ne tür bir teknolojiden yararlanılacağı belirlenmelidir. Genellikle 3D (boyutlu) teknolojisinin maliyetinin çok yüksek olması nedeniyle büyük koleksiyona sahip müzeler tarafından tercih edilmediği görülmektedir ve daha çok nesnelerin fotoğraflanarak 2D (boyutlu) olarak dijitalleştirilmesi yaygınlaşmıştır (Ayaokur, 2014). Müzelerde dijitalleştirmede temel olarak iki katmanlı gerçeklikten söz etmek mümkündür. Bunlardan ilki CIDOC-CRM, EDM, LIDO gibi modeller içeren betimsel veya semantik katman, diğeri METS, PREMIS, OAIS, IIIF, OAI-PMH, IIIF Image API gibi teknik veya koruma katmanı olarak belirtilebilir. Müzeler genelde semantik tanımlamalarda CIDOC-CRM ve EDM kombinasyonunu ve buna ek olarak depolama / koruma

için OAIS, PREMIS, METS yapısını, görüntü sunumu için IIIF, toplu paylaşım için OAI-PMH standartlarını kullanmaktadır. Bu kombinasyon, hem zengin anlamsal modelleme sağlaması hem de Europeana gibi Avrupa agregatörleriyle uyumluluk getirmesi bakımından tercih edilmektedir.

Uluslararası Müzeler Konseyi (ICOM-CIDOC) Dokümantasyon Komitesi tarafından, müzelerin dokümantasyon ve koleksiyon yönetimi politikalarını geliştirirken bir rehber olarak Müze Dokümantasyon İlkeleri Beyanı hazırlanmıştır (Statement..., 2012). Müze dokümantasyonu, bir müze koleksiyonundaki nesneler hakkındaki bilgilerin geliştirilmesi ve kullanımı ile koleksiyonun yönetimini destekleyen prosedürleri kapsamaktadır. Bu bilgilerin bir müze dokümantasyon sisteminde yazılı veya dijital olarak kaydedilmesi ve personel, araştırmacılar ve halk tarafından erişilebilir olması önerilmektedir. Etkili dokümantasyonla bir müze koleksiyon politikaları, koleksiyon bakımı ve hesap verebilirliği, koleksiyona erişim, yorumlama ve kullanım ile koleksiyon araştırmasını kolaylaştırabilmektedir. Bu ilkeler arasında yer alan bilgi ve prosedürler bölümüne dikkat çekmekte yarar vardır. Burada belgelerin her bir objenin müzeye hangi esaslara göre getirildiğine dair kanıt içermesi gerekliliği öncelikle vurgulanmaktadır. Müze, edinilen bir objenin keşfinden veya yaratılışından günümüze kadar olan menşei hakkında, uygun olan durumlarda üretimi, koleksiyonu, mülkiyeti ve kullanımına ilişkin bağlamsal ayrıntılar da dahil olmak üzere bilgi kaydetmeli ve belgelerle bu bilginin kaynağını belirtmelidir. Her nesneye, dokümantasyon sistemine kaydedilmesi gereken benzersiz bir numara veya tanımlayıcı atanmalıdır. Bir nesnenin kaybolması veya çalınması durumunda müze, benzersiz numarası, üretim tarihi veya dönemi, üreticisi, malzemeleri, ölçüleri, fiziksel durumu ve ayırt edici özellikleri gibi, nesnenin kurtarılmasına yardımcı olmak için kullanılacak bilgi ve görüntüleri kolluk kuvvetlerine sağlayabilmelidir. Belgeler, nesneyle ilgili tüm fikri mülkiyet hakları hakkında bilgi içermelidir. Sistem, araştırma sonuçlarını ve nesne hakkındaki diğer yayınlanmış materyalleri veya sergi kataloğu girişleri gibi bu bilgilere yapılan atıfları içermelidir. Nesne yayınlanmış materyallerde alıntılanmışsa, yazar nesnenin benzersiz numarasına atıfta bulunmalıdır. Mevcut koleksiyon yetersiz bir şekilde belgelenmişse, müze, karşılaştırılan bir son tarihe kadar belgeleri güncellemek için bir program uygulamalıdır. Müze, bireysel nesneler hakkındaki ayrıntılara ek olarak, koleksiyonla ilgili temalar ve konular hakkında da bilgi geliştirmelidir. Ayrıca koleksiyonla ilişkili bağışçılar, koleksiyoncular, üreticiler, önceki sahipler ve kullanıcılar gibi kişiler, kuruluşlar ve kültürler hakkında ayrıntılı bilgi geliştirmelidir. Sistem, koleksiyon bilgilerinin

eğitim ve yorumlama materyalleri, çevrimiçi sergiler ve öğrenme kaynakları gibi kaynaklara dahil edilmesini sağlayan olanaklar sağlamalı ve bir nesneyi başka bir kuruma ödünç verirken izlenecek adımlar ve alınacak kararlar gibi koleksiyon yönetimi için prosedüre ilişkin destek sağlamalıdır. Ayrıca sistem, koruma, fotoğraf çekimi, ödünç verme ve sergi ve teşhirlerde kullanımı gibi bir nesneyi etkileyen her önemli koleksiyon yönetimi faaliyeti hakkında bilgi içermelidir.

2. Müzelerde Uygulanan Uluslararası Dijitalleştirme Standartları

Erken dönemde dijitalleştirme, analog bir nesnenin dijital bir kopyasını oluşturmak için kullanılan gerçek bir teknik olarak görülmekteyken günümüzde bu terim, dijitalleştirilecek nesnenin seçiminden dijital materyalin olası nihai kullanımına kadar bir dizi faaliyeti kapsamaktadır. Öncelikle dijitalleştirme işleminde biçimsel olarak kullanılan çözünürlük, boyut ve dosya biçimi gibi teknik bazı uluslararası standartlara da değinmekte yarar görülmektedir. *Canadian Heritage Information Network* (CHIN) ve *Australian Museums and Galleries Online* (AMOL) 3 boyutlu nesnelerin 2 boyutlu dijital kayıtları için dijital kamera, 24-bit renk ve 600 dpi çözünürlük ve dosya arşiv kopyası için TIFF formatını önermektedir. BCR CDP *Digital Imaging Best Practices Working Group* ise dijitalleştirmede arşiv kopyasının ve erişim kopyasının özelliklerini ayrı ayrı belirlemiştir. TIFF formatı önerilen arşiv kopyası için format ayarlarında 48 bit renk, kullanılan aygıtın öngördüğü oranda çözünürlük, %100 oranında gerçek boyut öngörülmüştür. Erişim kopyası için JPEG dosya formatı, 24-bit renk, 300 PPI çözünürlük, 600 piksel boyut önerilmektedir. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından geliştirilen MUES (Müzeler Ulusal Envanter Sistemi) ise çekilen fotoğrafların, nesnelerin güncel durumunu yansıtır nitelikte, en az 5 megapixel çözünürlükte, en fazla 10 mb boyutunda ve JPEG formatında olması gerekliliğini vurgulamaktadır. MUES’de arşiv kopyası ve çalışma kopyası ayırımına gidilmemiştir (Aygün ve Çayırılmaz, 2013, s. 48). Arşiv kopyası için genellikle TIFF formatı, çalışma kopyası için de PNG ve JPEG uygun görülmektedir (Kelly, 2005). Dijital ortama aktarma işlemi tamamlandıktan sonra imajlar için üstveri oluşturma süreci başlamaktadır. Nesneyi temsil eden imaj kaydı için üç üstveri oluşturulur. Bunlar, çalışmanın bilginin düzenlenmesi bölümünde ayrıntılı bir şekilde açıklanan; dijital kaydın

taranmasını, erişimini ve yönetimini sağlamak üzere tanımlayıcı üstverinin oluşturulmasıdır.

Dünya çapında tanınmış müzeler, koleksiyonlarını çevrimiçi olarak erişilebilir kılmak için adımlar atmıştır. Araştırmacılar ve halk, nesnelerin görüntülerine tek bir tıklamayla çevrimiçi olarak ulaşabilmeyi beklemektedir. Diğer yandan müze envanterinde bulunan kültürel nesnelerin tanımlanması, kataloglayıcı üzerinde birçok talep oluşturmaktadır çünkü materyaller tarih öncesi oymalardan resimlere, fotoğraflara, tekstillere veya bir binanın tüm kemerine, kubbesine, cephesine, penceresine ve binanın tamamına kadar uzanabilmektedir. Bu nesneleri belgeleyen görüntüler genellikle nesnelerin tanımlayıcı kayıtlarına eşlik etmektedir ve bu görüntülerin de tanımlanması gerekmektedir. Çünkü nesnelerin yaratıcısı, yapım tarihi, görünümü gibi nesneleri tanımlayıcı bilgiler de erişim açısından değerli bilgilerdir. Yayınlanmış metinlerin aksine sanat nesneleri, kültürel miras nesneleri ve bunların görüntüleri, entelektüel erişimin mümkün olabilmesi için kataloglayıcı tarafından ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Bu, nesnelerin ayrıntılı açıklamalarının oluşturulmasının yanı sıra çalışma kayıtları, görüntü kayıtları ve yetki kayıtları arasında bağlantılar oluşturularak gerçekleştirilmektedir. Sanat, mimari ve kültürel nesnelerin kataloglanmasında kullanılmak üzere çeşitli standartlar mevcuttur ancak en büyük çaba *Art & Architecture Thesaurus* - AAT (Sanat ve Mimarlık Tezarusu) gibi kontrollü sözlükler içeren veri değerlerine veya *Categories for the Description of Works of Art* – CDWA (Sanat Eserlerinin Tanımı İçin Kategoriler) gibi bir veritabanında ifade edilmek üzere tasarlanmış meta veri öğeleri içeren veri yapılarına odaklanmıştır. Anglo-Amerikan Kataloglama Kuralları gibi köklü betimleyici kataloglama standartlarının “*sanat orijinallerini*” tanımlamak için kuralları vardır, ancak bunlar yayınlanmış öğelerin tanımlanması için daha uygun olan kısaltılmış bir şekilde ele alınır; benzersiz kültürel nesneleri yeterince tanımlamak için gereken esneklik ve ayrıntıdan yoksundur (Quimby, 2008). Bu materyaller için kapsamlı bir kataloglama standardının olmaması, tutarlılık eksikliğine yol açmış ve bu da bilginin alınmasını ve paylaşılmasını engellemiştir. Bu nedenle müze nesnelerinin dijitalleştirilmesi giderek önem kazanan bir konu olarak uluslararası standart üreten kuruluşların gündeminde yer almaktadır. Aşağıda uluslararası arenada kabul gören ve müzelerde uygulanan temel standartlara yer verilmektedir.

2.1. CIDOC-CRM (ISO 21127)²

Uluslararası Müzeler Konseyi(ICOM)'ne bağlı olarak faaliyet gösteren Uluslararası Dokümantasyon Komitesi'nin Kavramsal Referans Modeli (CIDOC Conceptual Reference Model - CRM), kültürel miras alanında bilgi entegrasyonu için teorik ve uygulamalı bir araçtır. Araştırmacıların, yöneticilerin ve kamuoyunun, çeşitli ve dağınık veri kümeleri üzerinden geçmişle ilgili karmaşık soruları keşfetmelerine yardımcı olması amacıyla oluşturulmuştur. CIDOC-CRM, kültürel miras dokümantasyonunda kullanılan ve bu tür verilerin sorgulanması ve incelenmesi için genel ilgi gören örtük ve açık kavram ve ilişkileri tanımlamaktadır. Bu modeller aynı zamanda resmi ontolojiler olarak da bilinmektedir. Kültürel miras nesneleri, üretim süreçleri, bileşenler, zaman ve olay ilişkilerini ontolojik biçimde modellemeyi amaçlayan CIDOC-CRM standardı karmaşık ilişkisel bağlama ihtiyaç duyan müze nesnelerinin dijitalleştirilmesinde kullanılmaktadır (Liu vd., 2023). Nesne verilerinin ilişkileri, olayları, aktörleri detaylı tanımlama imkanı tanınması ve EDM (Europeana Data Model) gibi diğer standartlarla entegre edilebilir olması bu standardın zengin semantik ifade gücü olarak belirtilmektedir. Küçük kurumlarda uygulama maliyeti karmaşık olmakla birlikte öğrenme eğrisi yüksek değerlendirilmektedir. Arkeoloji, etnografi, karma sergileri gibi araştırma değeri yüksek koleksiyona sahip müzelere önerilmektedir. CIDOC CRM, kanıta dayalı kültürel miras bilgi entegrasyonu için ortak ve genişletilebilir bir anlamsal çerçeve sağlayarak kültürel miras bilgilerine ilişkin ortak bir anlayışı teşvik etmeyi amaçlayan bir şekilde geliştirilmiştir. Alan uzmanları ve uygulayıcılar için bilgi sistemleri gereksinimlerini formüle etmek ve kavramsal modellemenin iyi uygulamaları için bir rehber görevi görmek üzere ortak bir dil olması amaçlanmıştır. Bu şekilde, müzeler, kütüphaneler ve arşivlerdeki farklı kültürel miras bilgi kaynakları arasında arabuluculuk yapmak için gereken semantik bağlamı sağlaması hedeflenmiştir. Kültürel miras dünyası için tasarlanmış temel sınıfları ve ilişkileri sağlayan CRMbase standardından oluşan CIDOC-CRM, aralık 2006'dan bu yana resmi bir ISO standardı olarak kabul edilmektedir. Bu temel ontoloji, bibliyografik dokümantasyon veya coğrafi bilgi gibi farklı türdeki özel araştırma sorularını ve dokümantasyonu desteklemek üzere tasarlanmış temel modele eklenen bir dizi modüler uzantıyla tamamlanmıştır.

² CIDOC Conceptual Reference Model (CRM) <https://cidoc-crm.org/>

2.2. EDM (Europeana Data Model)³

Avrupa'nın kültürel miras nesnelerinin büyük bir kısmı, kütüphane, müze, arşiv ve görsel-işitsel sektörlerden çok çeşitli veri sağlayıcıları tarafından dijitalleştirilmekte ve hepsi farklı meta veri standartları kullanmaktadır. Bu verilerin, Europeana gibi kültürlerarası ve çok dilli bir bağlamda anlamlı bir şekilde sunulması gerekmektedir. Dünya çapında, tezarus gibi çok sayıda kültürel miras kaynağı mevcuttur ve yeniden kullanıldığında düşük maliyetle değerli içerikler ekleme potansiyeline sahiptir. Bağlantılı Açık Veri ortamı, yeni bilginin geliştirilmesine katkıda bulunacak kültürel miras topluluğundan güvenilir verilerden yoksundur. Europeana Veri Modeli (EDM), Europeana bağlamındaki bu boşlukları kapatmayı amaçlamaktadır. EDM, alana özgü meta veri standartlarının ötesine geçerken, müzeler için LIDO, arşivler için EAD veya dijital kütüphaneler için METS gibi topluluk standartlarının çeşitliliğini ve zenginliğini de barındırmaktadır. Europeana'nın semantik ağı katılımını kolaylaştırır ve açık, alanlar arası, semantik web tabanlı bir çerçeveye dayandırmaktadır. EDM, Avrupa'nın kültürel miras verilerine anlamlı bağlantılar getiren daha gelişmiş bir veri modelidir. Kişilere, yerlere, konulara vb. referanslar içeren ortaklardan veya harici bilgi kaynaklarından gelen veriler, diğer girişimlere ve kurumlara bağlanmaktadır. Bu, zenginleştirilmiş içeriğin paylaşılmasını, buna ekleme yapılmasını ve böylece hiçbir sağlayıcının tek başına başaramayacağı şekillerde daha fazla içerik üretilmesini sağlamaktadır. EDM semantik yaklaşımı, daha zengin kaynak keşfi ve daha karmaşık verilerin daha iyi görüntülenmesini sağlamaktadır. Europeana ve birçok AB projesiyle doğrudan uyumlu olması, agregasyon kolaylığı, Proxy yapısının kurum yorumlarını desteklemesi, bir nesnenin birden fazla temsilini içermesi bu standardın güçlü yönleri olarak belirtilebilir. CIDOC-CRM kadar derin bağlamsal modelleme sunmaması ve karmaşık ilişkiler için CIDOC eklemeleri gerektirebilmesi bu standardın sınırlılığı olarak değerlendirilebilir. Müzelerde, Europeana gibi Ulusal veya Avrupa Birliği düzeyinde paylaşım hedefleniyorsa EDM ile başlamanın pratik bir yöntem olduğu ve daha sonra CIDOC-CRM ile zenginleştirme yapılabileceği önerilmektedir.

3 EDM (Europeana Data Model) <https://pro.europeana.eu/page/edm-documentation>

2.3. LIDO (*Lightweight Information Describing Objects*)⁴

Nesneleri Açıklayan Hafif Bilgiler anlamına gelen LIDO, kaynak keşfi için koleksiyon nesnesi bilgilerinin eklenmesine olanak tanıyan bir standarttır. LIDO XML şeması, bir kuruluşun çevrimiçi koleksiyon veritabanından toplu kaynak portallarına kadar çeşitli çevrimiçi hizmetlerde kullanılmak üzere meta veri sunmak ve ayrıca web üzerinde verileri sergilemek, paylaşmak ve bağlamak için tasarlanmıştır. Sanat, mimari, kültür tarihi, teknoloji tarihi ve doğa tarihi gibi her türlü nesne için kullanılabilir olması ve müze nesneleri hakkında eksiksiz tanımlayıcı bilgi yelpazesini destekleme yeteneğine sahip olması LIDO'nun öne çıkan özellikleridir. Bir öğenin tanımlayıcı meta verilerinin toplanabilir bir kümesini sağlamak için LIDO'yu kullanmak, kuruluşun bu tür girişimlere standart bir şekilde katılmasını sağlamaktadır. LIDO, Aynı verileri birçok portal ve toplayıcıya sağlayabilen kuruluşlar, birçok kuruluştan veri sağlanabilen portallar ve toplayıcılar için uygun maliyetli bir çözüm sunmaktadır.

2.4. EODEM (*Exhibition Object Data Exchange Model*)⁵

Sergi Nesnesi Veri Değişim Modeli olan EODEM standardı, bir eseri ödünç veren kurumun müze Koleksiyon Yönetim Sistemi'nden (KYS) ödünç alan kurumun sistemine veri aktarımını kolaylaştırmak amacıyla oluşturulmuştur. Standart, ödünç verilen farklı eserlere uygun veri çeşitliliğini, KYS'lerdeki veri yapılarının çeşitliliğini ve KYS'lerde kaydedilen verilerin kalitesinin her anlamda çeşitliliğini dikkate almaktadır. EODEM, müze veri tabanlarının, objelerin verilerini tek bir düğmeye basarak bir sistemden dışarı aktarabilmesini ve yine tek bir düğmeye basarak diğer bir sisteme aktarabilmesini sağlayacak bir çerçeve sunmaktadır. EODEM, uygulama kolaylığı ile kullanılabilir veri sağlamayı neredeyse imkansız hale getirecek kadar katı kurallar arasında bir denge kurmayı amaçlamaktadır. Bunun bir sonucu olarak, Nesne Türü, Başlık Türü, Başlık/Ad, Nesne Tanımlayıcısı, Başlık Dili, LIDO Kayıt Türü Tanımlayıcısı, LIDO Kayıt Türü, LIDO Kayıt Kimliği, LIDO Uygulama Profili, Kayıt Dili, Ödünç Veren Adı, Yerel Kayıt Kimliği, Dışa Aktarma Tarihi/Zaman Damgası gibi EODEM alanı zorunlu hale gelmiştir. EODEM, hiçbir nesne verisi

4 LIDO - <https://cidoc.mini.icom.museum/working-groups/lido/lido-overview/about-lido/what-is-lido/>

5 EODEM <https://cidoc.mini.icom.museum/working-groups/documentation-standards/eodem-home/>

olmamasındansa bazı nesne verilerini otomatik olarak dışa ve içe aktarabilmenin daha iyi olduğu ilkesiyle çalışmaktadır.

2.5. OBJECT ID6

Nesne Tanımlama (Object ID), kültürel varlıkların tanımlanması, kaydedilmesi, kayıp veya çalıntı durumunda belirlenmesi amacıyla tasarlanmış uluslararası düzeyde kabul görmüş bir standarttır. Arkeolojik, kültürel ve sanatsal obje koleksiyonlarını belgelemek ve tanımlamak için standart bir prosedür belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu objelerin tanımlanmasını kolaylaştırarak, standart bir tanımlama, kaybolma veya çalınma durumunda kurtarılmalarına yardımcı olabilmektedir. Standart, müze topluluğu, polis ve gümrük teşkilatları, sanat ticareti, sigorta sektörü, sanat ve antika değerlendirme uzmanlarıyla iş birliği içinde geliştirilmiştir. Standardın kullanımını teşvik ederek ve dünya çapında standardın uygulanmasını destekleyebilecek kuruluşları bir araya getirerek, kültürel mirasın yasadışı ticaretiyle mücadeleye yardımcı olmaktadır. Hırsızlık durumunda, standart normu kullanılarak toplanan ve kaydedilen bilgiler, çalıntı eserlerin bulunduğu diğer veritabanlarıyla, örneğin INTERPOL çalıntı sanat eserleri veri tabanı ile karşılaştırılabilmektedir. Standart, çalıntı kültürel varlıkların kurtarılmasını kolaylaştırmak için pratik bir araç olarak oluşturulmuştur ve bir koleksiyonun envanterini çıkarırken gerekli ve etkili bir araç olarak uluslararası alanda kabul görmüştür. ICOM bu standardın müze profesyonelleri arasında kullanımını teşvik etmek için lisans haklarına sahiptir ve bu amaçla UNESCO, WCO ve INTERPOL ile iş birliği içinde standardın uygulanmasına ilişkin atölyeler düzenlemektedir (Yasaitis, 2005). Kültürel eserlerin yasadışı ticareti, uluslararası suçların en yaygın kategorilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Kolluk kuvvetleri, sanat hırsızlarıyla mücadelede iyi dokümantasyonun önemini uzun zamandır kabul etmektedir. Belgeleme, kültürel eserlerin korunması için gerçekten çok önemlidir çünkü polis ve gümrük memurları, fotoğraflanmamış ve yeterince tanımlanmamış eserleri nadiren kurtarabilmekte ve iade edebilmektedir. Dünya çapında bu standarda yönelik giderek artan ve geniş tabanlı bir destek bulunmaktadır. Avrupa Birliği üye devletlerinin gümrük idarelerinin çoğu bu standardı kullanmaktadır ve standardın Kontrol Listesi halihazırda 17 dile çevrilmiştir.

6 Object Identification <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/objectid/>

2.6. SPECTRUM⁷

Spectrum, dünya çapındaki kurumlar tarafından kullanılan 21 prosedürlü bir Birleşik Krallık koleksiyon yönetim standardıdır. Eylül 2022’de yayınlanan en son sürümü Spectrum 5.1, kataloglamayı yeniden düşünme girişiminin bir sonucu olarak kataloglama ve koleksiyonların kullanımı konusunda revize edilmiş rehberlik sunmaktadır. Spectrum, çoğu müzenin koleksiyonlarını yönetirken yaptığı şeyler hakkında denenmiş ve test edilmiş tavsiyeler önermektedir. Bunlardan bazıları, nesneleri taşımak ve konum kayıtlarını güncellemek gibi günlük, bazıları ise sigorta kapsamını güncellemek gibi ara sıra yapılan aktivitelerdir. Tüm bu aktiviteler 21 adet prosedürden oluşmaktadır. Sistem birincil olarak Nesne girişi, Konum ve hareket kontrolü, Envanter, Kataloglama, Nesne çıkışı, Edinme ve katılım, Ödünç alınan nesneler, Nesne ödünç verme, Dokümantasyon planlaması bölümleri içeren 9 prosedür belirlemiştir. Ayrıca sistemde; Durum kontrolü ve teknik değerlendirme, Koleksiyon bakımı ve korunması, Değerleme, Sigorta ve tazminat, Koleksiyonlar için acil durum planlaması, Hasar ve kayıp, Elden çıkarma ve imha, Hak yönetimi, Çoğaltma, Koleksiyon incelemesi ve Denetim gibi prosedürler de yer almaktadır.

2.7. CDWA (*Categories for the Description of Works of Art*)⁸

CDWA, sanat, mimari ve diğer kültürel eserlerin tanımlanması için gerekli standartları içeren bir dizi kılavuzdur. CDWA, kullanıcı topluluğuyla anketler ve fikir birliği oluşturmaya dayalı olarak kataloglama için yaygın uygulamaları ele alıp en iyi uygulamaları önermeyi hedeflemektedir. CDWA, mevcut sanat bilgisi veri yapılarının eşleştirilebileceği ve yeni veri modellerlerinin referans alınabileceği bir çerçevede düzenlenmiştir. CDWA, Meta Veri Standartları Geçişinde diğer standartlarla eşleştirilmiştir. CDWA’nın bir uygulaması, Kültürel Nesneler Adlandırma Otoritesi (Cultural Objects Name Authority - CONA)’dır. CDWA’nın bir alt kümesi görsel kaynaklar topluluğu için tasarlanmış olan Kültürel Nesneleri Kataloglama (Cataloging Cultural Objects - CCO) ‘ya dahil edilmiştir. CDWA, Getty Araştırma Enstitüsü’nün konuların örtüştüğü diğer kaynaklara referanslar içeren Getty Sözlükleri⁹nin kullanılmasını önermektedir.

⁷ Spectrum <https://collectiontrust.org.uk/spectrum/spectrum-5/>

⁸ CDWA <https://www.getty.edu/publications/categories-description-works-art/>

⁹ Getty Sözlükleri <https://www.getty.edu/research/tools/vocabularies/index.html>

2.8. CDWA Lite¹⁰

CDWA Lite, CDWA ve CCO'ya dayalı sanat eserleri ve maddi kültür için temel kayıtları tanımlayan bir XML şeması olarak Getty Araştırma Enstitüsü'nde geliştirilmiştir. CDWA Lite kayıtları Açık Arşiv Girişimi (Open Archives Initiative - OAI) toplama protokolünü kullanan birleşik kataloglara ve diğer depolara katkıda bulunmak üzere tasarlanmıştır. 2010 yılında CDWA Lite şeması genişletilerek CIDOC sitesinde bulunan Hafif Bilgi Tanımlayıcı Nesneler (LIDO) ile bütünleştirilmiştir.

2.9. CCO (*Cataloging Cultural Objects*)¹¹

Kültürel Nesnelerin Kataloglanması (CCO), sanat ve mimari gibi kültürel eserleri ve bunları temsil eden görsel medyayı tanımlama, belgeleme ve kataloglama standartlarını içeren bir kılavuzdur. CCO'nun temel odak noktası, resim, heykel, baskı, el yazması, fotoğraf, inşa edilmiş eserler, enstalasyonlar ve diğer görsel medyalar gibi tüm sanat ve mimari eserleridir. CCO ayrıca arkeolojik alanlar, eserler ve maddi kültür alanından işlevsel nesneler de dahil olmak üzere birçok başka kültürel eser türünü de kapsamaktadır. CCO, paylaşılabılır meta veriler oluşturmak, müzeler, dijital kütüphaneler ve arşivler için ortak uygulama oluşturmak, herhangi bir sistemdeki çeşitli veri yapılarını ve diğer standartlarını tamamlamak ve kültürel eserlerin keşfini ve erişimini iyileştirmek amacıyla kullanılmaktadır.

2.10. METS (*Metadata Encoding and Transmission Standard*) and PREMIS¹²

PREMIS Koruma Meta Verileri Veri Sözlüğü, dijital nesnelerin korunmasını desteklemek ve uzun vadeli kullanılabilirliğini sağlamak için uluslararası bir meta veri standardıdır. Uluslararası bir uzman ekibi tarafından geliştirilen PREMIS, dünya çapındaki dijital koruma projelerinde uygulanmakta ve PREMIS desteği, bir dizi ticari ve açık kaynaklı dijital koruma aracı ve sistemine entegre edilmektedir. Meta Veri Kodlama ve İletim Standardı METS, tanımlanmış iki meta veri bölümü olan <dmdSec> ve <amdSec>'te kullanılmak üzere harici olarak geliştirilen meta veri şemalarının kullanılmasına olanak

¹⁰ CDWA Lite <https://www.getty.edu/publications/categories-description-works-art/cdwa-lite/>

¹¹ CCO <https://www.vraweb.org/cco>

¹² PREMIS'i METS ile kullanma <https://www.loc.gov/standards/premis/premis-mets.html>

tanınmaktadır. METS, uygulayıcılarının kullanmayı tercih ettiği tanımlayıcı veya idari meta veri şemaları konusunda tarafsızdır ancak bazı topluluk tabanlı standartlar METS kurulu tarafından tanınmaktadır. PREMIS, METS ile idari meta veri olarak kullanılmak üzere tanınmış bir meta veri şeması olarak tescil edilmiştir. PREMIS şeması, uygulamadan bağımsız olacak şekilde tasarlanmıştır ve METS'in esnekliği nedeniyle, PREMIS'in METS ile nasıl kullanılacağına dair bazı kararların alınması gerekmektedir. Sorunlar arasında, dört PREMIS kök ögesinden (nesne, olay, aracı, haklar) hangisi için hangi METS bölümlerinin kullanılacağı, bu bölümlerden kaç tanesinin kullanılacağı, PREMIS kapsayıcısı olan kök öge öncülünü kullanılıp kullanılmayacağı, biçime özgü meta verilerin PREMIS ile nasıl birleştirileceği ve METS yapıları ile PREMIS ögeleri arasındaki gereksizliklerin nasıl ele alınacağı yer almaktadır. Kılavuzlar, METS ve PREMIS topluluklarının ortak çalışmasıyla ilk olarak 2009 yılında geliştirilmiştir ve kullanıma sunulmuştur. METS Profilleri, hem belge yazarlarına hem de programcılara belirli bir profile uygun METS belgeleri oluşturma ve işleme konusunda ihtiyaç duydukları rehberliği sağlamak için bir METS belge sınıfını yeterli ayrıntıda tanımlamayı amaçlamaktadır.

2.11. OAI – PMH (The Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting)¹³

OAI – PMH, Açık Arşivler Girişimi (The Open Archives Initiative – OAI) tarafından geliştirilen standart bir protokoldür. Bu protokol bir arşivdeki metadata tanımlarını harmanlamak / toplamak için kullanılmaktadır. Böylece birçok arşivden metadata kullanılarak servisler oluşturulabilmektedir. Açık Arşiv Girişimi Meta Veri Toplama Protokolü (OAI-PMH), veri depoları arasında etkileşim için düşük bariyerli bir mekanizma içeren standart bir yapıdır. Veri Sağlayıcıları, yapılandırılmış meta verileri OAI-PMH aracılığıyla kullanıma sunan veri depolarıdır. Hizmet Sağlayıcıları ise bu meta verileri toplamak için OAI-PMH hizmet istekleri göndermektedir. OAI-PMH, HTTP içinde çağrılan altı hizmetten oluşan bir kümedir.

2.12. IIIF (International Image Interoperability Framework)¹⁴

Uluslararası Görüntü İş Birliği Çerçevesi IIIF (genellikle “*triple-ay-eff*” olarak telaffuz edilmektedir), sunuculardan web üzerindeki farklı

13 OAI – PMH <https://www.openarchives.org/pmh/>

14 IIIF <https://iiif.io/>

ortamlara görüntü, ses / görsel dosyalarının iletimini standartlaştırmak için kullanılmaktadır. Bu standart sayesinde dosyalar birçok farklı şekilde görüntülenebilmekte ve birbirleriyle etkileşim kurulabilmektedir. Modern web tarayıcıları, .jpg ve .mp4 gibi formatları tanımlanmış boyutlarda nasıl görüntüleyeceklerini anlamaktadırlar ancak bunun dışında pek bir şey yapmamaktadırlar. IIIF spesifikasyonları, tüm tarayıcıların nasıl çalıştığını tanımlayan genel web standartlarıyla uyumludur ve bir görüntüyü veya ses / görsel dosyaları görüntülemenin ötesinde daha zengin işlevsellik sağlamaktadır. Görüntüler için bu, derin yakınlaştırma, karşılaştırma, yapı (örneğin, bir kitap gibi bir nesne için yapı, sayfa sırasıdır) ve açıklama ekleme anlamına gelir. Ses / görsel materyaller için ise altyazılar, transkripsiyonlar / çeviriler, açıklamalar ve benzeri ile birlikte karmaşık yapılar (örneğin, tek bir filmi oluşturan birkaç film makarası) sunabilmek anlamına gelmektedir. IIIF, tüm bu nesnelerin tutarlı bir şekilde çalışmasını sağlamaktadır. Bu da izleyiciler arasında taşınabilirliği, kurumsal sınırlar ötesinde materyalleri bağlama ve birleştirme yeteneğini ve daha fazlasını mümkün kılmaktadır.

2.13. CC0 (*Creative Commons Zero*)¹⁵

CC0, bilim insanlarının, eğitimcilerin, sanatçıların ve telif hakkı veya veritabanıyla korunan içeriğin diğer yaratıcılarının ve sahiplerinin, eserlerindeki çıkarlarından feragat etmelerini ve böylece bunları mümkün olduğunca kamu malı (public domain) haline getirmelerini sağlayan bir lisanslama standardıdır. Telif hakkı sahiplerinin telif haklarını korurken bir dizi izin arasından seçim yapmalarına olanak tanıyan CC lisanslarının aksine, CC0 telif hakkı ve veritabanı korumasından ve yaratıcılara otomatik olarak verilen münhasır haklardan vazgeçme seçeneği sunmaktadır. CC0, yaratıcılara eserlerindeki tüm telif hakları ve ilgili haklarından yasaların izin verdiği en geniş kapsamda feragat etme olanağı sunarak karşılaşılabilecek olası telif sorunun çözülmesine yardımcı olmaktadır. CC0, birçok açık kaynaklı yazılım lisansı gibi, belirli bir yargı bölgesinin yasalarına uyarlanmamış evrensel bir araçtır. Tüm telif hakları ve veritabanı haklarından tamamen feragat edilmesini garanti edecek bir araç bulunmasa da dünya genelindeki birçok karmaşık ve çeşitli telif hakkı ve veritabanı sistemi göz önüne alındığında, CC0 standardının bir eseri kamuya açık hale getirmek için en iyi ve en eksiksiz alternatifi sunduğu belirtilmektedir. CC0 standardının, bilinen telif hakkı ve veritabanı kısıtlamalarından muaf

¹⁵ CC0 <https://creativecommons.org/public-domain/cc0/>

ve dünya genelinde kamu malı olan eserleri işaretlemek için kullanılmaması önerilmektedir. Eser, başka ülkelerde kısıtlamalardan muaf olsa bile, en az bir yargı bölgesinin yasaları uyarınca eser üzerinde sahip olunabilecek telif hakkı ve veritabanı haklarından feragat etmek için kullanılması vurgulanmaktadır. Bunun eserin dünya çapındaki durumunu net bir şekilde ortaya koyacağı ve yeniden kullanımını kolaylaştıracağı belirtilmektedir.

2.14. Dublin Core16

Dublin Core, Dublin Core Metadata Initiative (DCMI) tarafından geliştirilmekte ve sürdürülmektedir. DCMI, web sayfaları gibi dijital kaynakları ve CD'ler ve kitaplar gibi fiziksel kaynakları tanımlamak için meta veri standartları tasarlamakla meşgul olan bağımsız, kamuya açık ve kar amacı gütmeyen bir kuruluştur. Dublin Core Meta Veri Öğeleri Kümesi, başlangıçta Web üzerindeki bilgi nesnelerinin keşfedilmesini kolaylaştırmak amacıyla tasarlanmış, genel amaçlı bir kaynak tanımlama şemasıdır. Dublin Core Meta Veri Öğesi Seti on beş veri öğesinden oluşmaktadır. Bunlar; Başlık, Oluşturucu, Konu, Açıklama, Yayıncı, Katkıda Bulunan, Tarih, Tür, Biçim, Tanımlayıcı, Kaynak, Dil, İlişki, Kapsam ve Haklar olarak belirtilmektedir. Bu standart şemanın kendi başına biçimden bağımsız olması nedeniyle meta veri girişlerinde kurumlar bu öğeleri isteğe bağlı olarak veya tekrarlanabilir biçimde kullanabilmektedirler. Dublin Core, kaynak keşfinin kaynağın ortamından bağımsız olması gerektiğini her zaman savunmuştur. Bu nedenle, elektronik kaynakları hedef alırken, kitaplar, CD'ler, videolar, resimler ve sanat eserleri de dahil olmak üzere daha geleneksel veri biçimleri için aramalarda yardımcı olacak kadar esnek olmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte, web siteleri otomatik veri paylaşımı ve indekslemede yararlandıkları için Dublin Core'un en yaygın kullanıcıları arasında yer almaktadır.

2.15. MODS (Metadata Object Description Schema)17

Meta Veri Nesnesi Tanımlama Şeması anlamına gelen MODS, çeşitli amaçlar için ve özellikle kütüphane uygulamaları için kullanılabilen bir bibliyografik öğe kümesi şemasıdır. Bir XML şeması olarak, mevcut MARC 21 kayıtlarından seçilen verileri taşıyabilmenin yanı sıra orijinal kaynak açıklama kayıtlarının oluşturulmasını da sağlamayı amaçlamaktadır. MARC

16 Dublin Core <https://www.dublincore.org/about/>

17 MODS <https://www.loc.gov/standards/mods/>

alanlarının bir alt kümesinin yanı sıra MODS'a özgü alanları da içermektedir ve bazı durumlarda MARC 21 bibliyografik formatındaki öğeleri yeniden gruplandırarak sayısal etiketler yerine dil tabanlı etiketler kullanılmaktadır. MODS, Dünya Çapında Web Konsorsiyumu'nun XML şema dili kullanılarak ifade edilmektedir. Bu standart, Kongre Kütüphanesi (The Library of Congress - LC) Ağ Geliştirme ve MARC Standartları Ofisi'nin desteğiyle MODS Editör Kurulu tarafından sürdürülmektedir. METS'e bir uzantı şeması olarak, hasat için meta verileri temsil etmek için, XML sözdiziminde orijinal kaynak açıklaması için, XML'de basitleştirilmiş bir MARC kaydını temsil etmek için ve / veya elektronik bir kaynakla birlikte paketlenilebilecek XML formatındaki meta veriler için kullanılabilir. Diğer meta veri formatlarını tamamlamak amacıyla tasarlanmış olan MODS, özellikle MARC kayıtlarını kullanan bazı uygulamalar için, diğer meta veri şemalarına göre öge kümesinin Dublin Core'dan daha zengin ve eleman kümesinin tam MARC formatından daha basit olması gibi bazı avantajlara sahiptir.

2.16. VRA Core¹⁸

Görsel Kaynaklar Birliği Temel Kategorileri anlamına gelen VRA Core, görsel kültür eserlerinin ve bunları belgeleyen görsellerin tanımlanmasına yönelik bir veri standardıdır. Görsel kültür eserleri, resimler, çizimler, heykeller, mimari eserler, fotoğraflar, kitaplar, dekoratif ve performans sanatları gibi nesneleri veya olayları içerebilmektedir. Hem bağımsız bir format olarak hem de kültürel miras kaynakları içeren nesneler için METS'e onaylı bir uzantı şeması olarak kullanılan uluslararası kabul görmüş bir meta veri standardıdır. Standart, Kongre Kütüphanesi (The Library of Congress - LC) 'nin Ağ Geliştirme ve MARC Standartları Ofisi tarafından Görsel Kaynaklar Birliği (Visual Resources Association) ile ortaklaşa yürütülmektedir. VRA Core, profesyonel bir topluluğun kendi ihtiyaçlarına göre uyarlanmış bir meta veri standardı geliştirmeye yönelik erken ve başarılı bir çabasını temsil etmektedir. VRA Core, başlangıçta Dublin Core tabanı üzerine inşa edilmiş olup, görsel kaynakların tanımlanması ve yönetimi için gerekli özellikleri eklemiştir. Görüntülerin, Eserlerin ve Koleksiyonların ayrı ayrı tanımlanmasına olanak tanımaktadır, bu da görüntü depolarının, kullanıcılara erişim sağladıkları reproduksiyonlar hakkındaki verileri, sanat eserleri, mimari ve maddi kültür eserleri hakkındaki meta verilerden ayrı olarak yönetme ihtiyacını yansıtmaktadır. VRA Core,

¹⁸ VRA Core <https://www.loc.gov/standards/vracore/>

kayıt türü (koleksiyon/eser/görüntü), ajan, kültürel bağlam, tarih, açıklama, yazıt, konum, malzeme, ölçümler, ilişki, haklar, kaynak, durum baskısı, stil dönemi, konu, teknik, metin referansı, başlık ve eser türü olmak üzere 19 öge içermektedir. Buna ek olarak, herhangi bir ögeyi veya alt ögeyi nitelendirmek için kullanılabilen dataDate, extent, href, pref (tercih edilen değer), refid (dahili tanımlayıcılara bağlantı), rules, source, vocab, xml:lang olmak üzere 9 genel nitelik bulunmaktadır.

3. Müzelerde Standartlara İlişkin Uygulama Örnekleri

Dünyanın kültürel miras alanında en önemli dijitalleştirme çalışmalarından biri olan *Europeana*¹⁹ farklı kültürel ve tarihsel miras kurumlarından (müze, arşiv vb.) farklı türde içeriğe erişim imkânı sağlamaktadır. Europeana’da kullanıcıların erişimine sunulan dijital materyaller merkezî bir bilgisayarda muhafaza edilmemekle beraber, sergilenen materyalin kaynağı olan kültürel kurumun iletişim ağında barındırılmaktadır. Kullanıcılar bu bağlamsal bilgiye Europeana üzerinden ulaştıklarında, eğer içeriğin tamamına erişmek istiyorlarsa, sunulan adres bağlantısı üzerinden içeriği barındıran asıl siteye yönlendirilirler. Europeana, halihazırda 2000’den fazla farklı Avrupa sağlayıcı kurumun dijital kültürel mirasını sergilemektedir ve Avrupa’da dijitalleştirme alanında ortak standart kullanımının en büyük uygulama alanı olarak kabul edilmektedir. Europeana’da EDM, OAI-PMH, IIIF gibi belli başlı standartlar kullanılmıştır. İngiltere’deki *The British Museum*²⁰ Müze’nin 250 yılı aşkın geçmişi boyunca oluşturulan bilgilerin yer aldığı koleksiyonunu dijitalleştirerek bir veritabanı oluşturmuştur. Koleksiyonun veya onu tanımlayan kayıtların bir kısmı, Müze’nin artık uygun görmeyeceği kültürel açıdan hassas içerikler veya dil, uygulamalar veya tutumlar içerebileceği belirtilerek kullanıma sunulmuştur. Çevrimiçi koleksiyon, iki milyondan fazla kayıta yaklaşık beş milyon nesneye erişim sağlamaktadır. Yüksek çözünürlüklü görüntüler büyütülebilmekte ve ayrıntılı olarak incelenebilmektedir. Müze koleksiyonunun dijitalleştirilmesinde CIDOC-CRM, LIDO, EDM, IIIF gibi standartlar kullanılmıştır. Amerika’daki *The Met Museum / Metropolitan Museum of Art*²¹ 492.000’den fazla kamusal alana ait sanat eserinin görselini içeren koleksiyonuna ilişkin verileri ücretsiz ve

19 Europeana <https://www.europeana.eu/en/about-us>

20 The British Museum <https://www.britishmuseum.org/collection/>

21 Open Access at The Met <https://www.metmuseum.org/hubs/open-access>

kısıtlama olmaksızın kullanılmaktadır. *Şubat 2017’de Met, koleksiyonundaki tüm kamusal alan sanat eserlerinin görsellerini ve tüm koleksiyonlu eserlere ait temel verileri* Creative Commons Zero kapsamında kısıtlama olmaksızın kullanıma sunan Açık Erişim Girişimi’ni başlatmıştır. Bunun sonucu olarak herkes, Met koleksiyonundaki sanat eserleriyle ilgili *görselleri ve verileri indirebilme, paylaşabilme ve yeniden düzenleyebilme* hakkına sahip olmuştur ve bu hamle The Met’in dijital çağda koleksiyona erişimi artırma taahhüdünün önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Müzenin dijitalleştirme çalışmaları CC0, OAI, Dublin Core, METS ve PREMIS standartlarına dayandırılmaktadır. Danimarka’daki *National Museum of Denmark*²² üç boyutlu dijitalleştirme çalışmalarında IIF ve 3D standartlarını kullanmaktadır. 3D nesneler Europeana’ya Avrupa’da 3D dijital aktarım için en önemli köprü modeli CARARE üzerinden aktarılmaktadır.

Türkiye’deki müzelerde yapılan dijitalleştirme çalışmalarında, kurumların çoğunlukla üst seviye Avrupa standartlarına kısmi uyum sağladıkları görülmektedir. Özellikle EDM/CIDOC-CRM standartlarına entegrasyonları sınırlı bir biçimdedir ve IIF oldukça yeni benimsenmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı’na bağlı faaliyet gösteren Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü’nde devlet müzeleri için ortak kayıt sistemi olarak kullanılan *Müze Ulusal Envanter Sistemi (MUES)*²³ incelendiğinde sistemdeki Dublin Core türevi alan setinin CRM destekli olmadığı, kısmi LIDO uyumluluğuna sahip olduğu, OAI-PMH çıkışı olmadığı, henüz IIF entegrasyonunun ve EDM dönüşümünün bulunmadığını bu nedenle Avrupa standartlarıyla entegrasyonunun sınırlı olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye’de özel bir müze olarak faaliyet gösteren *SALT Araştırma*²⁴, fotoğraf arşiv ve kütüphane materyallerini IIF ile yüksek standartta sunan ve paylaşan Türkiye’de öncü ve en iyi örnek olarak belirtilmektedir. IIF standardını Türkiye’de ilk uygulayıcı kurumdur ve bu nedenle standartlara uluslararası uyumu yüksektir. Ayrıca Dublin Core ile MODS vb. tabanlı ilişkisel modeli kısmi olarak kullanmaktadır. Dijital koleksiyonları kullanıcı dostu bir şekilde sunmakta olan *Pera Müzesi*²⁵’nin belirli koleksiyonlarında IIF entegrasyonu

22 National Museum of Denmark Digital collections <https://en.natmus.dk/digital-collections/>

23 Müze Ulusal Envanter Sistemi (MUES) <https://mues.ktb.gov.tr/>

24 SALT Arşiv <https://archives.saltresearch.org/>

25 Pera Dijital Sergi <https://www.peramuseum.org/exhibition/digital>

mevcuttur. Pera Müzesi, dijitalleştirme çalışmaları esnasında Dublin Core ve MODS gibi standartlar kullanılmaktadır. Ayrıca uluslararası Google Arts & Culture platformunda dijital arşivinden koleksiyonlar paylaşmaktadır. *Sakıp Sabancı Müzesi*'nin koleksiyonlarının tamamen dijital ortama aktarılmasını hedefleyen ilk kapsamlı dijital müze projesi olarak belirtilen *digitalSSM*²⁶, Sabancı Üniversitesi Bilgi Merkezi ile işbirliği içinde dünya çapında erişilebilir hale getirilmiştir. Proje kapsamında yaklaşık 77.000 yüksek çözünürlüklü görsel ile kitap sanatı, hat koleksiyonu, resim koleksiyonu ve önemli arşivler dijital ortama aktarılmıştır. Proje ile müzeye ait eserlerin uluslararası standartlara göre dijitalleştirilmesi akademisyenler, araştırmacılar ve öğrenciler başta olmak üzere geniş bir kullanıcı kitlesinin erişimine açılarak kültürel mirasın korunması ve geleceğe aktarılması hedeflenmiştir. Projenin planlama aşamasında, tüm çalışmaların uluslararası standartlara uygun şekilde gerçekleştirilmesine özellikle dikkat edildiği belirtilmektedir ancak spesifik olarak hangi standartların kullanıldığı belgelerde ayrıntılı olarak listelenmemiştir. Yine de kullanılan yaklaşımlar ve benimsenen yazılımlar, ilgili uluslararası standartlarla uyumlu olduğunu göstermektedir. Projede Dublin Core ve MODS gibi standartları destekleyen CONTENTdm yazılımı kullanılmıştır. Google Arts & Culture ile işbirliği yapılarak bazı içeriklerin bu platformda paylaşılabilmiş olması uluslararası standartlara uygunluğunun göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca projenin World Wide Web Consortium'un 2008 tarihli Erişilebilirlik İnisiyatifi'nin uluslararası WCAG 2.0 yönergesiyle (AA derecesi) uyumlu olduğu belirtilmektedir. Literatürde müzeleler dışında veya müzelerle işbirliği yapılarak gerçekleştirilmekte olan proje bazında dijitalleştirme örneklerine de rastlanmaktadır. Google şirketinin "*Google Arts & Culture*"²⁷ isimli projesi bunlardan en geniş kapsamlı olanlarından biridir. British Museum gibi iki binden fazla müze ile işbirliği bulunmaktadır. Yüksek çözünürlüklü görseller, sanal turlar, tematik sergilerle sanat ve kültürü geniş kitleye ulaştırmayı hedefleyen proje milyonlarca görsel erişimi, pedagojik ve VR uygulamalar ile küçük kurumlar için de görünürlük artışı sağlamaktadır. "*Digital Public Library of America (DPLA)*"²⁸ Amerika'da yer alan The New York Public Library gibi halk kütüphanelerinin kaynaklarını içeren bir dijitalleştirme projesidir. Ülke genelindeki kütüphanelerden, arşivlerden, müzelerden ve diğer kültürel

26 digitalSSM <https://digitalssm.org/>

27 Arts & Culture <https://artsandculture.google.com/>

28 The Digital Public Library of America <https://dp.la/>

kurumlardan milyonlarca materyali tek bir yerden keşfetme deneyimiyle herkesin erişimine sunmayı hedeflemektedir. Ayrıca Avrupa Birliği, UNESCO gibi çeşitli kurumların fon sağladıkları çok sayıda dijitalleştirme projeleri de bulunmaktadır. Sürekli gelişmekte olan teknoloji ile birlikte dijitalleştirme çalışmalarına olan bu ilginin artarak devam edeceği öngörülmektedir.

4. Sonuç

Dijitalleştirilmiş müze bilgi kaynakları, müzenin toplumu eğitime misyonu doğrultusunda daha geniş kesimlere ulaşabilmesi ve özellikle koleksiyonlarının bilgisini bu kesimlerle paylaşabilmesinin en temel aracıdır. Bu doğrultuda pek çok müze, koleksiyonlarını dijital ortama aktararak erişime açmaya devam etmektedir. Teknolojik gelişmeye hakim ülkelerde iyi dijitalleştirme uygulamalarına sahip pek çok müze bulunmaktadır. Ülkemizde ise Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, yakın zamanda dijitalleştirerek erişime açtığı koleksiyonlarla iyi uygulama örnekleri arasında öncü olmuştur. Bununla birlikte müzeler dijitalleştirdikleri koleksiyonları Scotland Ulusal Müzeleri ağı, Avustralya Koleksiyonları Ağı gibi ulusal veya Europeana Dijital Kütüphanesi gibi uluslararası platformlar aracılığıyla da erişime açmaktadırlar. Müzeler hakkında kapsamlı çalışmalar yapan uluslararası kurum ve kuruluşlar, müzelerde dijitalleştirme çalışmaları esnasında uygulanmasını önerdiği ilke ve standartlara ilişkin çeşitli dokümanlar yayınlamaktadır. Bunlardan en kapsamlı ve uluslararası kabul gören çalışmaların Uluslararası Müze Konseyi ICOM tarafından üretildiği görülmektedir. Genel olarak literatürde EDM'in pratikliği ile CIDOC-CRM'in kuramsal gücünün tamamlayıcı olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır. Uygulamada EDM üzerinden hızlı agregasyonun ardından CIDOC-CRM ile derinleştirme yapılması yaygın bir yol olarak benimsenmektedir. Bazı çalışmalar EDM ile CIDOC eşleştirmelerinde bilgi kayıplarından söz ederek eşleştirmenin dikkatle yapılmasını önermektedir. IIIF standardını benimsemenin, görsel karşılaştırma ve eğitim uygulamalarında belirgin artış sağladığı ampirik olarak gözlemlenmiştir ve server log analizleri IIIF çağrılarının kullanım davranışlarını göstermektedir. IIIF görüntü erişimini standartlaştırırken metadata semantiği için ek modeller gerektirmektedir. Akademik ve uygulama literatürü, projelerin başlangıç yatırımlarını yapıp sonra sürdürülebilir çalışmalara geçmede zorlandığını belirtmektedir. Bu tür kurumlarda OAIS çerçevesi benimsense de dijitalleştirme için kritik bir konu olan bütçe ve insan kaynağı yetersizliği uzun dönem dijital koruma riskleri oluşturmaktadır. Yaygın olan kanı küçük

müzeler için sadeleştirilmiş CIDOC, Dublin Core, IIF kombinasyonlu standartlar önerilirken, büyük müzeler için geniş CIDOC-CRM+PREMIS+AIP kombinasyonlu standartlar tavsiye edilmektedir.

KAYNAKÇA

Ayaokur, A. (2014). *Müzelerde Bilgi Yönetimi: Sadberk Hanım Müzesi Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Aygün, H. ve Çayırmezmez, N. A. (2013). *Müzeler Ulusal Envanter Sistemi MUES envanter modülü yaygınlaştırma çalışmaları*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Bertacchini, E., & Morando, F. (2013). The future of museums in the digital age: New models for access to and use of digital collections. *International Journal of Arts Management*, 15(2), 60–72.

Burcaw, G. E. (1997). *Introduction to museum work*. (3nd. ed.) Walnut Creek, Calif.: Altamira Press.

Carrozzino, M., & Bergamasco, M. (2010). Beyond virtual museums: Experiencing immersive virtual reality in real museums. *Journal of Cultural Heritage*, 11(4), 452–458.

Giannini, T., & Bowen, J. P. (2022). Museums and digital culture: From reality to digitality in the age of COVID-19. *Heritage*, 5(1), 192–214.

Guarino, M., Di Palma, M. A., Menini, T., & Gallo, M. (2020). Digital transformation of cultural institutions: a statistical analysis of Italian and Campania GLAMs. *Quality & Quantity*, 54, 1445–1464.

Jingjing L., Xiaoyang Z., Ikumu W., Yoichi O. (2024). A systematic review of digital transformation technologies in museum exhibition, *Computers in Human Behavior*, 161, 2-30 <https://doi.org/10.1016/j.chb.2024.108407>.

Kelly, P. (2005). *Managing digitization projects in a small museum*. Arts and Administration Program, Master of Arts.

Kyvig, D. E. ve Marty, M. A. (2000). *Yanıbaşımızdaki tarih*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Liu, F., Hindmarch, J., and Hess, M.: A Review of The Cultural Heritage Linked Open Data Ontologies And Models, *Int. Arch. Photogramm. Remote Sens. Spatial Inf. Sci.*, XLVIII-M-2-2023, 943–950, <https://doi.org/10.5194/isprs-archives-XLVIII-M-2-2023-943-2023>, 2023.

Meng, Y., Chu, M. Y., & Chiu, D. K. (2023). The impact of COVID-19 on museums in the digital era: practices and challenges in Hong Kong. *Library Hi Tech*, 41(1), 130–151.

Mucci, F., Mucci, N., & Diolaiuti, F. (2020). Lockdown and isolation: psychological aspects of COVID-19 pandemic in the general population. *Clinical Neuropsychiatry*, 17(2), 63.

Quimby, S.E. (2008). Book Review: Cataloging Cultural Objects: A Guide to Describing Cultural Works and Their Images: Edward Swanson, *Library Resources Technical Services*, 2 (52).

Standards and guidelines, ICOM Documentations, (Erişim Tarihi: 06 Kasım 2024) <https://cidoc.mini.icom.museum/standards/cidoc-standards-guidelines/>

Statement of principles of museum documentation (6 June 2012), Version 6.2, CIDOC Documentation Standards Working Group (Erişim Tarihi: 12 Kasım 2024) https://cidoc.mini.icom.museum/wp-content/uploads/sites/6/2020/03/principles6_2.pdf

Tan, M. K. B., & Tan, C. M. (2021). Curating wellness during a pandemic in Singapore: COVID-19, museums, and digital imagination. *Public Health*, 192, 68–71.

Yasaitis, K. E. (2005). Object ID: A Model of Global Collaboration. *Journal of Museum Management and Curatorship*, 20(1), 21–39. <https://doi.org/10.1080/09647770500402001>

BÖLÜM II

AHİLİK: YOKSULLUKLA MÜCADELEDE İSTİHDAM TEMELLİ BİR SOSYAL SİSTEM

Ahi Order: An Employment-Based Social System in Combating Poverty

Ammar SEVGİLİ¹

(Arş. Gör.) Şırnak Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi

e-mail: ammarsevgili@sirnak.edu.tr

ORCID: 0000-0002-2342-4688

1. Giriş

Toplumların, yoksulluk, güvencesizlik ve sosyal risklerle baş edebilmek için kendi kültür, inanç ve coğrafi şartlarına özgü refah sistemlerini geliştirmeleri insanlık tarihi kadar eskidir. Bugün sosyal hizmet disiplini içinde tartışılan insan onurunun korunması ve sosyal adaletin tesisi gibi temel ilkeler, yaygın kanının aksine, modernite projesiyle birlikte ortaya çıkmış yeni olgular değildir. İnsan toplulukları, tarih boyunca birbirlerine destek olma, yoksulları koruma ve toplumsal dayanışmayı güçlendirme konusunda çeşitli kurumsal yapılar geliştirmişlerdir.

Sosyal hizmet ve sosyal politika alanındaki genel akademik yaklaşım, bu konudaki tartışmaları büyük ölçüde Batı merkezli bir perspektifle ele almaktadır. Sanayi Devrimi sonrası Avrupa’da gelişen refah modelleri, sosyal güvenlik sistemleri ve meslek örgütlenmeleri, literatürde geniş yer bulurken; Doğu toplumlarının ve özellikle İslam medeniyeti coğrafyasının ürettiği özgün sosyal refah deneyimleri yeterince incelenmemektedir. Oysa Anadolu toprakları, tarihin farklı dönemlerinde önemli sosyal örgütlenme biçimlerine ev sahipliği yapmış, yerel koşullara özgü sosyal hizmet modelleri geliştirmiştir. Bu çalışma, bu eksikliği gidermeye yönelik bir girişim olarak, 13. yüzyıl Anadolu’sunda ortaya çıkan Ahilik Teşkilatı’nı sosyal hizmet perspektifiyle yeniden ele almayı amaçlamaktadır.

13.yüzyıl Anadolu'su, tarihsel açıdan son derece çalkantılı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Moğol istilalarının yarattığı tahribat, Haçlı Seferleri'nin bölgedeki etkileri ve özellikle Orta Asya'dan gelen yoğun Türkmen göç dalgaları, bölgenin demografik ve sosyal yapısını derinden sarsmıştır (Demirdağ, 2025; Yıldırım, 2025). Selçuklu Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflaması, toplumsal düzenin bozulması ve ekonomik belirsizliklerin artması, Anadolu toplumunu ciddi bir istikrarsızlık ortamına sürüklemiştir. Böylesine kaotik bir dönemde, toplumsal düzenin yeniden tesisi ve insanların temel ihtiyaçlarının karşılanması için salt ekonomik düzenlemeler yeterli olmamış; sosyal dayanışma mekanizmalarına, ahlaki bir zemine ve kurumsal bir örgütlenmeye ihtiyaç duyulmuştur.

Ahilik Teşkilatı, bu tarihsel arka plan içinde anlaşılması gereken bir olgudur. Ahi Evran Veli'nin öncülüğünde 1205 yılında Kayseri'de kurulan ve kısa sürede tüm Anadolu'ya yayılan bu örgütlenme, yalnızca bir esnaf birliği veya ekonomik lonca olarak değerlendirilmemelidir (Kızıler, 2015; Arslan, 2015). Ahilik, ekonomik işlevlerinin yanı sıra, toplumsal dayanışmayı sağlayan, mesleki eğitimi örgütleyen, sosyal güvenlik mekanizmaları oluşturan ve ahlaki bir dönüşüm projesi sunan çok yönlü bir sosyal sistemdir. Bu sistemin özgünlüğü, yoksullukla mücadele stratejisinde yatmaktadır: Ahilik, yoksulluğu geçici ve semptomatik yardımlarla yönetme yaklaşımını benimsememiş; bunun yerine bireylere meslek edindirerek, onları üretim sürecine dahil ederek ve istihdam yaratarak yoksulluğun yapısal nedenlerine müdahale etmeyi hedeflemiştir.

Ahilik Teşkilatı'nın etimolojik kökleri, sistemin çok katmanlı yapısına dair ipuçları sunmaktadır. Ahilik kelimesi, Arapça'da "kardeşim" anlamına gelen "ahi" sözcüğünden türetildiği gibi, Eski Türkçe'de "eli açık, cömert" anlamına gelen "akı" kelimesiyle de ilişkilendirilmektedir (Kart & Yeşil, 2019). Bu ikili etimolojik kök, teşkilatın hem İslami değerler sistemine hem de kültürel geleneklere dayandığını göstermektedir. Ahilik, aynı zamanda Fütüvvet geleneğinin kurumsal bir tezahürüdür. Fütüvvet, yiğitlik, cömertlik, fedakârlık ve diğerkâmlık gibi erdemleri merkeze alan bir ahlak felsefesidir ve Ahilik'in temel değer sistemini oluşturur (Demirdağ, 2025; Yüksel, 2019; Zargar, 2020).

Bu çalışmanın amacı, Ahilik Teşkilatı'nı tarihsel bir anlatının ötesine taşıyarak, onu sistemik bir sosyal hizmet modeli olarak analiz etmektir. Bu analiz için Ludwig von Bertalanffy'nin Genel Sistem Kuramı (General Systems Theory) teorik çerçeve olarak benimsenmiştir. Sistem kuramı, karmaşık yapıları parçalara ayırarak değil, bütüncül bir perspektifle ele alma imkânı sunar. Ahilik Teşkilatı da bu perspektifle incelendiğinde, değerlerin, insan kaynağının,

sermayenin ve kurumsal mekanizmaların birbirleriyle etkileşim içinde işleyen, dinamik ve canlı bir sistem olarak görülebilir. Mevcut literatürde, Ahilik üzerine yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak tarihsel, ekonomik veya dini perspektiflerle sınırlı kalmaktadır. Sosyal hizmet disiplini içinde sistem kuramı sıklıkla kullanılmasına rağmen, bu kuramsal çerçevenin Ahilik analizine uygulandığı çalışmalar oldukça sınırlıdır.

Bu çalışma, literatürdeki bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Bölüm boyunca, Ahilik'in bir sosyal sistem olarak nasıl çalıştığı, sistemin hangi girdileri aldığı, bu girdileri nasıl dönüştürdüğü ve topluma hangi çıktıları sunduğu detaylı olarak incelenecektir. Fütüvvet ahlakının sisteme nasıl enerji sağladığı, usta-çırak ilişkisinin bireyi nasıl dönüştürdüğü, Ahi Sandığı'nın modern sosyal güvenlik sistemlerine nasıl öncülük ettiği ve Ahilik'in istihdam odaklı yoksullukla mücadele modelinin günümüz için hangi dersleri sunduğu tartışılacaktır. Sonuç olarak, Ahilik sadece geçmişe ait bir kurum olarak değil; sürdürülebilir kalkınma, sosyal adalet ve istihdam odaklı refah arayışındaki günümüz toplumları için önemli dersler sunan, yaşayan bir model olarak değerlendirilecektir.

2. Teorik Çerçeve: Sosyal Sistemlerin Bütüncül Analizi

Sosyal hizmet disiplini, metodolojik olarak indirgemeci yaklaşımları reddeden bir bilim dalıdır. Bir bireyin yaşadığı yoksulluk, işsizlik, dışlanma veya psikososyal sorunları, yalnızca o bireyin kişisel yetersizlikleri, karakteri veya tercihlerine indirgemek, sorunun yalnızca görünen yüzüyle ilgilenmek anlamına gelir. Oysa sosyal hizmet literatürü, insanın çevresi içinde birey (person-in-environment) olduğunu; ailesinden iş yerine, mahallesinden kültürel değerlerine, ekonomik sistemden yasal düzenlemelere kadar pek çok faktörle etkileşim içinde olduğunu vurgulamaktadır (İslam, 2024). Bu bütüncül bakış açısı, sosyal sorunların anlaşılması ve müdahale stratejilerinin geliştirilmesinde vazgeçilmezdir.

Bu bütüncül perspektifin bilimsel ve metodolojik temelini, Ludwig von Bertalanffy tarafından 20. yüzyılın ortalarında sistematize edilen Genel Sistem Kuramı (General Systems Theory - GST) oluşturmaktadır (Chesser, 2023). Bertalanffy, biyolojiden sibernetiğe, fizikten sosyal bilimlere kadar farklı disiplinlerde karmaşık yapıların incelenmesi için ortak bir dil ve çerçeve geliştirmeyi amaçlamıştır. Karmaşık yapıları anlamak için, parçaları tek tek incelemek yerine, parçalar arasındaki ilişkilere, etkileşimlere ve enerji akışlarına

odaklanma yaklaşımı sistem kuramının temel önermesidir. Bir sistemin bütünü, parçalarının toplamından daha fazlasıdır; çünkü sistem, parçalar arasındaki ilişkilerden doğan sinerjik bir yapıdır.

Schirmer ve Michailakis (2019), sosyal sistemlerin statik ve hareketsiz yapılar olmadığını; aksine üyelerinin yarattığı etkileşim ve sinerji ile sürekli olarak kendini yeniden üreten, dinamik organizmalar olduğunu belirtmektedir. Bu perspektiften bakıldığında, Ahilik gibi tarihsel bir örgütlenme, salt bir esnaf topluluğu veya meslek birliği olarak değerlendirilemez. Ahilik, değer sistemlerinin, kurumsal kuralların, ekonomik ilişkilerin ve sosyal normların birbiriyle örülü olduğu, canlı ve kendini düzenleyen bir sosyal organizmadır.

2.1. Açık Sistemler: Girdi, Dönüşüm ve Çıktı Döngüsü

Sistem kuramının sosyal hizmet analizine en önemli katkılarından biri, doğrusal neden-sonuç ilişkisi yerine, döngüsel bir nedensellik anlayışı getirmesidir. Geleneksel pozitivist yaklaşımlar, sosyal olayları “sebeup A, sonuç B’yi üretir” şeklinde basit bir mantıkla açıklamaya çalışırken; sistem kuramı, sosyal olayların karşılıklı etkileşimler, geri bildirimler ve döngüsel süreçler içinde gerçekleştiğini savunur. Bu yaklaşıma göre, sosyal organizasyonlar “açık sistemlerdir”; yani çevreleriyle sürekli bir madde, bilgi ve enerji alışverişi içindedirler (Ramírez Zaragoza, 2024).

Bir sosyal sistemin hayatta kalabilmesi ve işlevlerini sürdürebilmesi, “Girdi - Dönüşüm - Çıktı” döngüsünün kesintisiz işlemesine bağlıdır:

Girdiler (Inputs): Sistemin çevresinden aldığı ve işleyeceği ham maddelerdir. Bu, fiziksel kaynaklar (sermaye, hammadde), insan kaynağı (işgücü, üyeler), bilgi (know-how, tecrübe) veya kültürel normlar (değerler, inançlar) olabilir. Bir sosyal sistem için girdiler, sistemin enerji kaynağıdır ve sistemin varlığını sürdürebilmesi için gereklidir.

Dönüşüm (Throughput): Sistemin aldığı girdileri işleme, dönüştürme ve katma değer yaratma süreçleridir. Bu aşamada, ham maddeler ürüne, işlenmemiş işgücü nitelikli personele, potansiyel üyeler aktif katılımcılara dönüşür. Dönüşüm süreçleri, sistemin özünü oluşturur ve sistemin kimliğini belirler.

Çıktılar (Outputs): Sistemin, dönüşüm süreçlerinin sonunda topluma veya çevresine sunduğu ürün, hizmet veya değerdir. Bir sosyal sistem için çıktılar, toplumsal refah, sosyal güvenlik, istihdam, eğitim gibi somut veya soyut faydalar olabilir.

Dolejši (2022), Avrupa’daki tarihsel loncaların da tam olarak bu mekanizmayla çalıştığını göstermektedir. Loncalar, üyelerinden aldıkları aidat

ve emeği (girdi) sosyal koruma ve piyasa düzenlemesine (çıktı) dönüştürmüş; böylece hem üyelerini ekonomik risklerden korumuş hem de toplumsal düzeni sağlamıştır. Bu çerçevede Ahilik Teşkilatı'nı incelemek, sistem kuramının tarihsel sosyal yapıların analizindeki gücünü ortaya koymaktadır.

Sistemlerin bir diğer temel özelliği ise, varlıklarını sürdürebilmek için iç dengelerini korumak zorunda olmalarıdır. Bu denge durumuna “Homeostasis” (iç denge) denir (Libretti & Puckett, 2023). Sistemler, çevrelerinden yeterli enerjiyi alamazlarsa veya değişen koşullara uyum sağlayamazlarsa, Entropi yasasına (düzensizlik ve bozulma) yenik düşerek çözülür ve yok olur (Acar & Acar, 2002; Shwalb, 2022). Ahilik Teşkilatı'nın yüzyıllar boyunca varlığını sürdürebilmesi, sistemin entropiye karşı geliştirdiği direnç mekanizmaları, uyum yetenekleri ve kendini yenileme kapasitesiyle açıklanabilir.

2.2. Ekolojik Analiz Düzeyleri: Mikro, Mezo ve Makro

Sistem kuramı, sosyal gerçekliği tek bir düzlemde ele almaz; aksine farklı ekolojik düzeyler arasındaki etkileşimlere odaklanır. Singh ve Azman (2022), etkili bir sosyal hizmet müdahalesinin ve analizinin, bu düzeyler arasındaki karşılıklı etkileşimi doğru bir şekilde haritalandırması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu çalışmada Ahilik Teşkilatı, üç temel ekolojik düzeyde analiz edilecektir:

Mikro Düzey (Birey): Bu düzey, sistemin en küçük birimi olan bireyi merkeze alır. Ahilik bağlamında, çırak, kalfa veya ustanın bireysel gelişimi, psikososyal durumu, mesleki yetkinliği ve ahlaki dönüşümü mikro düzeyde incelenir. Buradaki temel soru şudur: Sistem, bireyi nasıl dönüştürür ve birey sistemden nasıl etkilenir?

Mezo Düzey (Örgüt/Kurum): Mezo düzey, bireylerin bir araya gelerek oluşturduğu grupları, kurumları ve örgütleri kapsar (Rahnfeld, 2021). Ahilik Teşkilatı'nın örgütsel yapısı, lonca teşkilatı, zaviyeler, Ahi Sandığı gibi alt sistemler bu düzeyde ele alınır. Mezo düzey analizi, kurumsal davranışları, dayanışma ağlarını ve örgütsel kültürü anlamayı hedefler.

Makro Düzey (Toplum/Politika): Makro düzey, sistemin genel toplumsal yapı, devlet otoritesi, ekonomik sistem ve kültürel normlarla olan ilişkisini inceler. Tutar (2021), bu düzeyin sistemin meşruiyetini, toplumsal kabul görme düzeyini ve genel sınırlarını belirlediğini ifade etmektedir. Ahilik'in Selçuklu ve Osmanlı devlet yapılarıyla ilişkisi, piyasa ekonomisiyle etkileşimi ve genel sosyal refah sistemine katkısı makro düzeyde değerlendirilir.

Özetle, teorik çerçeve bize Ahilik Teşkilatı'nı yalnızca tarihi bir kurum olarak değil; girdileri sistematik olarak işleyerek toplumsal refaha dönüştüren, dinamik, canlı ve karmaşık bir sosyal sistem olarak görme imkânı sağlamaktadır. Bu sistemin nasıl işlediğini, hangi mekanizmalarla ayakta kaldığını ve topluma ne tür faydalar sağladığını anlamak için, tarihsel veriler ışığında yapısal bir analiz gerekmektedir. Çalışmanın devam eden bölümleri, bu analize odaklanacaktır.

3. Kurumun Tarihsel Gelişimi

Bir sosyal sistemi ve bu sistemin ürettiği refah mekanizmalarını doğru bir şekilde anlayabilmek için, öncelikle o sistemin hangi tarihsel koşullarda, hangi toplumsal ihtiyaçlara cevap olarak ortaya çıktığını incelemek gerekmektedir. Sistem kuramı bakış açısına göre, sistemin maruz kaldığı “çevresel baskılar” ve “türbülans”, sistemin yapısını, işleyişini ve stratejilerini belirleyen temel faktörlerdir. 13. yüzyıl Anadolu'su, tam da böyle bir çevresel türbülansın zirve yaptığı bir dönemdir.

13.yüzyılın başlarında Anadolu, derin bir siyasi ve sosyal kriz içindeydi. Moğol istilalarının yarattığı yıkım, bölgenin ekonomik ve demografik yapısını derinden sarsmıştı. Haçlı Seferleri'nin dolaylı etkileri devam ediyor, Orta Asya'dan gelen yoğun göç dalgaları Anadolu'nun demografik dokusunu değiştiriyordu (Demirdaş, 2025; Yıldırım, 2025). Selçuklu Devleti'nin merkezi otoritesi giderek zayıflıyor, yerleşik düzen bozuluyor, otorite boşluğu artıyordu. Böylesine kaotik bir ortamda, toplumsal düzenin sağlanması, ekonomik faaliyetlerin düzenlenmesi ve insanların temel güvenlik ihtiyaçlarının karşılanması ciddi bir sorun haline gelmişti.

Ahilik Teşkilatı, bu kaos ortamında toplumun iç dengesini yeniden sağlamak amacıyla ortaya çıkmış bir sivil toplum kuruluşudur. 1205 yılında Kayseri'de kurulan bu örgütlenme, kısa sürede tüm Anadolu'ya yayılmış ve birkaç yüzyıl boyunca varlığını sürdürmüştür (Kızıler, 2015; Arslan, 2015). Ahilik'in ortaya çıkışı, dönemin toplumsal koşullarına verilen yapısal bir cevap olarak değerlendirilmelidir. Toplum, salt ekonomik bir düzenlemeye değil; aynı zamanda sosyal dayanışmaya, ahlaki bir zemine ve güven ortamına ihtiyaç duyuyordu.

Ahilik hem etimolojik hem de felsefi kökenleri itibarıyla ikili bir yapı sergiler. Kelime etimolojisi tartışmalıdır: Bir görüşe göre Arapça “ahî” (kardeşim) kelimesinden türerken, başka bir görüşe göre Eski Türkçe'de “eli

açık, cömert” anlamına gelen “akı” kelimesinden gelmektedir (Kart & Yeşil, 2019). Bu ikili etimolojik kök, teşkilatın hem İslami değerlere hem de Türk kültürel geleneklerine dayandığını göstermektedir. Ahilik’in ideolojik temeli ise “Fütüvvet” geleneğine dayanmaktadır. Altıntaş (2025), değer eğitiminin toplumsal ve kurumsal ortamlarla desteklendiğini belirtir; Ahilikteki fütüvvet kültürü bu yaklaşımın tarihsel bir örneğidir.”

Fütüvvet, yiğitlik, cömertlik, fedakârlık, dürüstlük ve diğerkâmlık gibi erdemleri merkeze alan bir ahlak felsefesidir (Demirdağ, 2025; Yüksel, 2019; Zargar, 2020). Fütüvvet geleneği, İslam medeniyeti içinde gelişmiş, özellikle genç erkeklerin ahlaki ve sosyal eğitimini hedefleyen bir hareket olarak şekillenmiştir. Fütüvvetnameler, bu geleneğin yazılı metinleridir ve bir nevi “ahlak anayasası” işlevi görmektedir. Bu metinler, bireyin toplumla olan ilişkisini “diğerkâmlık” ekseninde düzenler ve kardeşlik, cömertlik, misafirperverlik gibi değerleri öne çıkarmaktadır (Gök, 2021). Ahilik Teşkilatı, bu fütüvvet ahlakını kurumsal bir yapıya dönüştürerek, sadece ekonomik bir örgütlenme değil, aynı zamanda sosyal ve ahlaki bir dönüşüm projesi olarak ortaya çıkmıştır.

Ahilik’in örgütsel yapısı, modern bürokrasilerin hiyerarşik düzenini andıran disiplinli ve karmaşık bir şemaya sahiptir. Teşkilat; Yiğitbaşı, Kethüda, Ahi Babası, Nakib gibi farklı yönetim kademelerinden oluşmaktadır (Karakaş, 2017). Her kademedeki yönetici, belirli sorumluluklar taşır ve sistemin işleyişinde kritik roller üstlenir. Zaviyeler (Ahi tekkesi), hem manevi eğitimin verildiği hem de sosyal dayanışmanın örgütlendiği mekanlardır. Çarşılar ve pazarlar ise, ekonomik faaliyetlerin düzenlendiği, üretim ve ticaretin gerçekleştiği alanlardır. Ahilik, bu yapısıyla hem bir meslek örgütü hem bir eğitim kurumu hem de bir sosyal güvenlik ağı işlevi görmüştür.

Ahilik Teşkilatı’nın toplumsal etkisi, sadece ekonomik alanla sınırlı kalmamıştır. Tuncer (2022), Ahilik’in Anadolu’da devlet otoritesinin zayıfladığı dönemlerde bile kamu düzenini, piyasa istikrarını ve sosyal güvenliğini sağlayan bir tampon kurum işlevi gördüğünü belirtmektedir. Özellikle Selçuklu Devleti’nin çöküş döneminde ve Beylikler dönemindeki parçalanmışlık ortamında, Ahilik toplumsal düzenin sürekliliğini sağlayan bir mekanizma olmuştur. Bu anlamda Ahilik, sadece esnafın çıkarlarını koruyan bir lonca değil; toplumun genel refahını ve istikrarını hedefleyen bir sivil toplum organizasyonu olarak değerlendirilmelidir.

4. Ahilik Sisteminin Yapısal Analizi

Genel Sistem Kuramı perspektifinden Ahilik Teşkilatı'na bakıldığında, sistemin çevresinden aldığı çeşitli girdileri özgün süreçlerden geçirerek topluma somut çıktılar sunan açık bir sosyal sistem olduğu görülmektedir (Dolejší, 2022; Tutar, 2021). Bu bölümde, Ahilik sisteminin işleyişi, girdi-dönüşüm-çıktı modeli çerçevesinde detaylı olarak analiz edilecektir.

4.1. Sistemin Girdileri: Değerler, İnsan Kaynağı ve Sermaye

Sistem kuramına göre, her sosyal sistemin varlığını sürdürebilmesi için belirli girdilere ihtiyacı vardır. Bu girdiler, sistemin *yakıtı veya hammaddesi* olarak düşünülebilir. Ahilik sistemi için üç temel girdi kategorisi belirlenebilir:

Değer Sistemi ve Kültürel Normlar: Ahilik sisteminin en temel ve belirleyici girdisi, İslami ve Türk kültürel değerleriyle harmanlanmış Fütüvvet ahlakıdır (Zargar, 2020). Bu ahlak sistemi, teşkilata meşruiyet sağlamakta, üyeler arasında güçlü bir aidiyet duygusu yaratmakta ve sistemin genel işleyişini yönlendiren temel prensipler sunmaktadır (Demirdaş, 2025). Fütüvvet değerleri (yiğitlik, cömertlik, dürüstlük, misafirperverlik, diğerkâmlık) sistemin tüm katmanlarına nüfuz ederek, ekonomik faaliyetlerin bile bu değerler çerçevesinde şekillenmesini sağlamıştır.

Sistem kuramı açısından bakıldığında, bu değer sistemi sadece bir kültürel olgu değil; sistemin işleyişine enerji sağlayan, üyeleri motive eden ve sistemin sınırlarını belirleyen yapısal bir unsurdur. Değer sistemi, sistemin negatif entropiye (düzensizliğe karşı direnç) direnmesini sağlayan temel kaynaklardan biridir.

İnsan Kaynağı: Sistemin ikinci temel girdisi, insan kaynağıdır. Ahilik sistemine dahil olan bireyler, çoğunlukla henüz bir meslek sahibi olmayan gençler ve çocuklardır (Atılğan, 2022). Bu bireyler, sistem açısından ham madde konumundadır; yani sistemin şekillendireceği, eğiteceği ve dönüştüreceği potansiyel kaynaklardır. Ahilik, bu bireyleri alarak, onları sistematik bir eğitim ve sosyalleşme sürecinden geçirir ve nihayetinde topluma «üretken, ahlaki değerlere sahip ve mesleki yetkinliği olan» bireyler olarak geri kazandırır.

İnsan kaynağının sistem için önemi, sadece ekonomik işgücü sağlamasıyla sınırlı değildir. Aynı zamanda sistemin sürekliliğini, kültürel değerlerin aktarılmasını ve teşkilatın toplumsal meşruiyetinin devamını sağlayan dinamik bir unsurdur.

Maddi ve Finansal Kaynaklar: Sistemin sürdürülebilirliğini sağlayan üçüncü girdi, maddi ve finansal kaynaklardır. Modern sosyal bilimler literatüründe “sosyal sermaye” ve “finansal sermaye” olarak tanımlanan bu kaynaklar, Ahilik sisteminde aidatlar, bağışlar ve üretimden elde edilen gelirler şeklinde sisteme dahil olmaktadır. Özellikle *Ahi Sandığı* veya *Orta Sandığı* olarak adlandırılan kurum, bu finansal girdilerin toplandığı ve yönetildiği merkezi mekanizmadır (Kaleli, 2022).

Gülcan (2023), Ahi Sandığı’na yapılan düzenli ödemelerin, modern sosyal güvenlik sistemlerindeki prim ödemelerine benzer bir işlev gördüğünü belirtmektedir. Üyeler, düzenli olarak belirli miktarlarda aidat öder ve bu aidatlar, sistemin finansal kaynağını oluşturmaktadır. Bu kaynak hem sistemin işleyişinin finansmanı hem de üyelerin karşılaşılabileceği risklere karşı bir güvence görevi görmektedir.

4.2. Dönüşüm Süreçleri: Eğitim, Sosyalizasyon ve Denetim

Sistemin aldığı girdileri hedeflenen çıktılara dönüştürmesi süreci, Ahilik’in en kritik ve özgün işlevidir. Bu dönüşüm süreci, üç temel mekanizma üzerinden gerçekleşir:

Mesleki ve Ahlaki Eğitim: Ahilik sisteminin en önemli dönüşüm mekanizması, usta-çırak ilişkisi içinde gerçekleşen yoğun mesleki ve ahlaki eğitimidir. Sistem, *yamak-çırak-kalfa-usta* hiyerarşisi üzerinden işlemektedir. Bir genç, önce yamak olarak sisteme dahil olur, sonra çıraklığa yükselir, ardından kalfa olur ve nihayetinde usta unvanını kazanır. Her kademenin kendine özgü sorumlulukları, öğrenme hedefleri ve ahlaki beklentileri vardır.

Atılğan (2022), Ahilik’in bir *yaygın eğitim kurumu* gibi çalıştığını ve bu sürecin bireye sadece teknik beceri kazandırmadığını vurgulamaktadır. Eğitim süreci, aynı zamanda bireyin toplumsal normlara uyumlu hale getirildiği, ahlaki değerlerin içselleştirildiği ve sosyal kimliğin inşa edildiği bir *sosyalleşme ve rehabilitasyon* sürecidir. Bireyin mesleki bilgisi, ustasıyla birlikte çalışırken, günlük iş pratikleri içinde gelişmektedir. Bu iş başında öğrenme modeli, teorik bilgi ile pratik deneyimi birleştiren, oldukça etkili bir pedagojik yöntemdir (Kart & Yeşil, 2019).

Eğitim sürecinin bir diğer önemli boyutu, ahlaki dönüşümdür. Çırak, sadece teknik beceriler öğrenmez; aynı zamanda dürüstlük, güvenilirlik, müşteri haklarına saygı, kaliteli üretim gibi değerleri de içselleştirir. Fütüvvetnameler, bu ahlaki eğitimin rehberidir. Bir çırak, ustasının yanında çalışırken, sadece mesleki teknikler değil; aynı zamanda yaşam tarzı, davranış biçimleri ve değer

sistemi konusunda da model alır. Bu, modern eğitim sistemlerinin çoğunlukla ihmal ettiği, ancak kişilik gelişimi için kritik olan bir boyuttur.

Kalite Denetimi ve Regülasyon: Sistemin iç dengesini korumak ve entropiyi (bozulmayı) önlemek için katı denetim mekanizmaları geliştirilmiştir. Ahilik sisteminde üretim standartları, fiyatlandırma (narh sistemi) ve esnafın ahlaki davranışları sürekli olarak denetlenmektedir (Durak & Yücel, 2010).

Denetim mekanizması hem üretim kalitesi hem de ahlaki standartlar açısından işlemektedir. Kalitesiz veya standartlara uymayan mal üreten bir esnaf, cezalandırılır. En bilinen ceza yöntemi, “pabucun dama atılması”dır. Bu kavram, esnafın dükkanının kapatılması ve meslekten menedilmesi anlamına gelmektedir (Alyüz, 2022; Aydın, 2016). Bu, sistem kuramı açısından bir negatif geri bildirim mekanizmasıdır. Sistem, kendini düzelterek ve hatalı unsurları dışlayarak, kalite standartlarını korumakta ve sistemin bozulmasını engellemektedir.

Ayrıca fiyat denetimleri, piyasada adaleti sağlamak ve haksız kazancı önlemek için uygulanmaktadır. Esnaf, mal veya hizmetlerini keyfi fiyatlarla satamaz; fiyatlar hem üreticinin geçimini sağlayacak hem de tüketiciyi koruyacak düzeyde belirlenir. Bu, modern ekonomi teorisinin adil fiyat kavramına benzer bir uygulamadır ve piyasa istikrarının korunmasına katkı sağlamaktadır (Koyuncu, 2017).

Sosyal Entegrasyon ve Dayanışma: Dönüşüm sürecinin bir diğer önemli boyutu, bireylerin sosyal ağlara entegre edilmesi ve dayanışma kültürünün yaratılmasıdır. Ahilik, üyelerini sadece ekonomik aktörler olarak değil; aynı zamanda bir kardeşlik topluluğunun üyeleri olarak görmektedir. Zaviyeler, bu dayanışmanın örgütlendiği mekanlar olarak işlev görür. Zaviyeler sadece ibadet yerleri değil; aynı zamanda sosyal etkinliklerin, eğitimin, dayanışmanın ve kültürel aktarımın gerçekleştiği toplumsal merkezlerdir.

Üyeler arasında güçlü bağlar kurulması, sistemin esnekliğini ve direncini artırmaktadır. Ekonomik krizler, doğal afetler veya bireysel zorluklar karşısında, dayanışma ağları devreye girerek sistemin istikrarını korumaktadır.

4.3. Sistemin Çıktıları: Sosyal Güvenlik, İstihdam ve Toplumsal Refah

Ahilik sisteminin topluma sunduğu çıktılar, modern refah devletlerinin temel fonksiyonlarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu çıktılar, sistemin nihai hedeflerini ve topluma sağladığı faydaları göstermektedir.

Sosyal Güvenlik ve Risk Yönetimi: Ahilik sisteminin en somut çıktılarından biri, üyelerini çeşitli sosyal risklere karşı koruyan sosyal güvenlik

ağıdır. Orta Sandığı veya Ahi Sandığı, bu güvenlik ağının finansal temelini oluşturmaktadır. Kaleli (2022) ve Gülcan (2023), hastalık, yaşlılık, iş kazası, işsizlik veya ölüm gibi durumlarda Ahi Sandığı'nın devreye girerek üyeye veya ailesine mali destek sağladığını belirtmektedir.

Bu sistem, modern sosyal sigortacılığın erken bir örneğidir. Üyeler, düzenli olarak prim öder ve risk anında sistemden faydalanır. Bu mekanizma, bireyleri ekonomik belirsizliklerden koruyarak, onların yaşam standartlarının korunmasını sağlar. Dolejší (2022), tarihsel loncaların bu yönüyle ekonomik belirsizliklere karşı bir *sosyal kalkan* görevi gördüğünü ifade etmektedir.

Sosyal güvenlik çıktısının önemi, sadece ekonomik destek sağlamasıyla sınırlı değildir. Aynı zamanda toplumsal dayanışma duygusunu güçlendirir, bireylerin geleceğe dair güven duymalarını sağlar ve toplumsal istikrara katkıda bulunur.

İstihdam Yaratma ve Sosyal İçerme: Ahilik'in en önemli çıktılarından biri, istihdam yaratma ve bireyleri ekonomik hayata dahil etme işlevidir. Sistem, *kamil insan* (olgun, ahlaki ve mesleki yetkinliğe sahip birey) yetiştirme hedefiyle hareket etmektedir. Atıl durumdaki gençleri ve çocukları sisteme alarak, onlara meslek kazandırmakta ve ekonomiye katılımlarını sağlamaktadır (Koçak & Gürün, 2015).

Bu yaklaşım, yoksullukla mücadelede bir farklılık yaratır. Geleneksel yardım modelleri, yoksullara sadaka veya ayni yardım sağlayarak kısa vadeli çözümler üretir. Oysa Ahilik, bireye meslek kazandırarak, onu üretken hale getirerek ve istihdam yaratarak yoksulluğun yapısal nedenlerine müdahale etmektedir. Bu, modern sosyal hizmet literatüründe güçlendirme olarak adlandırılan yaklaşımın tarihsel bir uygulamasıdır.

Ayrıca Ahilik, kapsayıcılık ilkesini de benimsemektedir. Tatlılıoğlu (2012) ve Alyüz (2022), “Bacıyan-ı Rum” (Anadolu Bacıları) teşkilatı örneği üzerinden, Ahilik'in kadın girişimciliğini desteklediğini ve kadınların ekonomik hayata katılımını teşvik ettiğini göstermektedir. Bacıyan-ı Rum, kadınların örgütlendiği, tekstil ve el sanatları alanında çalıştığı, kendi aralarında dayanışma ağları kurduğu bir yan örgütlenmedir. Bu, dönemin toplumsal koşulları düşünüldüğünde, oldukça ilerici ve kapsayıcı bir uygulamadır.

Piyasa Düzenlemesi ve Ekonomik Adalet: Ahilik, serbest piyasa ekonomisini tamamen reddeden bir sistem değildir; ancak piyasayı *ahlaki ekonomi* prensipleriyle düzenlemektedir. Sistemin narh uygulamaları, kalite standartları ve haksız rekabeti önleme mekanizmaları, piyasada adaletin ve güvenin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır (Durak & Yücel, 2010).

Ahilik'in ekonomik çıktısı, sadece verimliliği artırmak değil; aynı zamanda toplumsal refahı maksimize etmektir. Bu anlayış, modern kapitalist sistemin kâr maksimizasyonu hedefinden farklıdır. Ahilik, ekonomik faaliyetlerin toplumsal fayda üretmesini, müşteri haklarının korunmasını ve esnafın dürüst kazanç elde etmesini hedeflemektedir.

Sosyal Sermaye ve Toplumsal Huzur: Shalihin ve Sholihin (2022), kardeşlik örgütlerinin toplumda güven ve dayanışma üreterek sosyal sermayeyi artırdığını vurgulamaktadır. Sosyal sermaye, topluluk üyelerinin birbirlerine olan güveni, karşılıklı yardımlaşma normları ve ortak değerlere bağlılıkları ifade eden bir kavramdır. Ahilik, bu sosyal sermayeyi güçlendiren bir sistem olarak işlev görür.

Toplumsal güvenin artması, sosyal çatışmaları azaltır, iş birliğini kolaylaştırır ve genel refahı artırır. Ahilik'in sağladığı adalet ve güven ortamı, toplumsal huzura katkıda bulunmuş ve Anadolu toplumunun istikrarını desteklemiştir (Zargar, 2020; Tutar, 2021).

5. Günümüz Kurumlarıyla Karşılaştırmalı Sistem Analizi

Genel Sistem Kuramı açısından bakıldığında, 13. yüzyıl Ahilik teşkilatının bütüncül bir sistem olarak işlev gördüğü; modern toplumlarda ise bu fonksiyonların farklı uzmanlık alanlarına ve kurumlara dağıldığı görülmektedir. Ahilik; mesleki eğitim, sosyal güvenlik, piyasa denetimi, istihdam hizmetleri ve sosyal dayanışma gibi fonksiyonları tek bir çatı altında toplarken; günümüz Türkiye'sinde bu görevler farklı kurumlar arasında paylaşılmıştır.

Bu bölümde, Ahilik sisteminin temel fonksiyonları ile günümüz modern kurumları arasındaki yapısal ve işlevsel benzerlikler ile farklılıklar analiz edilecektir.

5.1. Mesleki Eğitim: Usta-Çırak'tan Formal Eğitime

Ahilik sisteminin en önemli dönüşüm süreçlerinden biri olan mesleki eğitim, günümüzde Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Mesleki Eğitim Merkezleri, Çıraklık Eğitim Merkezleri ve Meslek Liseleri tarafından yürütülmektedir. Ahilik'teki "yamak-çırak-kalfa-usta" hiyerarşisi, modern sistemde "çırak-kalfa-usta ve usta öğretici" unvanlarıyla büyük ölçüde devam etmektedir.

Ancak iki sistem arasında farklılıklar bulunmaktadır:

Eğitim Felsefesi: Modern mesleki eğitim sistemi, ağırlıklı olarak teknik beceri kazandırmaya odaklanmaktadır. Müfredat, belirli bir mesleğin

gerektirdiği teknik bilgi ve pratik becerileri içerir. Oysa Ahilik, teknik beceriyi *fütüvvet ahlakı* ile harmanlayarak, bütüncül bir karakter eğitimi sunar. Atılğan (2022), Ahilik'in eğitimi bir “yaşam biçimi” olarak verdiğini; çırağın sadece mesleki bilgi değil, aynı zamanda ahlaki değerler, sosyal davranış normları ve kimlik inşası konusunda da eğitildiğini belirtmektedir.

Modern eğitim sisteminde, mesleki etik ve ahlak dersleri müfredatta yer alsa da bunlar genellikle teorik ve sınıf içi bir konu olarak kalmaktadır. Oysa Ahilik'te ahlak eğitimi, günlük yaşam pratikleri içinde, usta-çırak ilişkisi üzerinden ve topluluk normları içinde içselleştirilir.

Eğitim Mekânı ve Yöntemi: Ahilik'te eğitim, iş başında öğrenme modeline dayanır. Çırak, ustasının yanında çalışırken, pratik deneyim kazanır. Teorik bilgi ile pratik uygulama arasında kopukluk yoktur; öğrenme, doğrudan üretim sürecinin içinde gerçekleşir (Kart & Yeşil, 2019).

Modern sistemde ise eğitim, büyük ölçüde okul duvarları arasında, sınıf ortamında gerçekleşir. Staj ve iş yeri eğitimleri olsa da bunlar genellikle kısıtlı sürelidir ve teorik eğitim ile pratik arasında zaman ve mekân açısından bir ayrılık vardır. Atılğan (2022), modern sistemin eğitimi sosyal bağlamından kopardığını ve bu nedenle sosyalizasyonun zayıfladığını savunmaktadır.

İstihdam Bağlantısı: Ahilik sisteminde, eğitimi tamamlayan bir kalfa, genellikle istihdam garantisine sahiptir. Ya ustasının yanında çalışmaya devam eder ya da kendi işini kurarak usta olur. Sistemin kendisi, istihdam yaratma mekanizmasını içerir. Tutar (2021), Ahilik modelinin istihdam garantili yapısının, eğitim ile piyasa talebi arasında doğrudan bir bağ kurduğunu ve böylece beceri uyumsuzluğu sorununu en aza indirdiğini vurgulamaktadır.

Modern sistemde ise mesleki eğitim ile istihdam arasında bazen kopukluklar yaşanabilir. Mezunlar, eğitim aldıkları alanda iş bulamayabilir veya piyasa talebi ile kazandıkları beceriler arasında uyumsuzluk olabilir.

Mezuniyet ve Toplumsal Kabul: Ahilik'te mezuniyet, “Şed Kuşatma” töreniyle toplumsal bir onaya dönüşür. Bu tören, çırağın kalfa veya ustaya yükseltildiği, topluluk tarafından tanındığı ve kabul edildiği bir gelenektir (Aktaş & Hayal, 2025). Bu, bireyin sadece teknik yetkinliğinin değil; aynı zamanda ahlaki olgunluğunun ve toplumsal uyumunun da onaylandığı bir süreçtir.

Modern sistemde ise mezuniyet, genellikle bürokratik bir sertifika edinme işlemine indirgenmiştir. Diplomanın toplumsal ve geleneksel anlamı büyük ölçüde zayıflamıştır.

5.2. Dayanışma Sandığından Sosyal Güvenlik Sistemine

Ahilik'teki Ahi Sandığı günümüz Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) ve özellikle BAĞ-KUR sisteminin tarihsel öncüsü olarak değerlendirilebilir. Gülcan (2023), her iki sistemin de temel mekanizmasının benzer olduğunu belirtir; üyelere düzenli olarak prim/aidat toplanır (girdi), bu katkılar bir havuzda biriktirilir ve risk anında (hastalık, yaşlılık, iş kazası, ölüm) üyelere veya ailelerine gelir desteği sağlanır (çıkıtı).

Ancak iki sistem arasında önemli farklılıklar da vardır:

Örgütlenme Mantığı: Ahilik'teki sandık sistemi, gönüllülük ve dayanışma esasına dayanan sivil bir kuruluştur. Üyeler, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma ruhuyla sisteme katkıda bulunur. Kaleli (2022), Ahi Sandığı'nın, modern sosyal güvenliğin aksine, üyelere faizsiz borç (Karz-ı Hasen) verme, acil durumlarda hibe sağlama gibi esnek mekanizmalar sunduğunu belirtmektedir.

Modern sosyal güvenlik sistemi ise devlet tarafından zorunlu kılınmış, bürokratik prosedürlerle yönetilen ve aktüeryal hesaplamalarla (gelir-gider dengesi, rezerv yönetimi) işleyen bir yapıdır. Sistem, daha standartlaştırılmış ve hukuki çerçevelerle belirlenmiştir.

Sosyal Sermaye Boyutu: Ahilik'teki sandık, sadece ekonomik bir fon değil; aynı zamanda sosyal dayanışmanın sembolik ifadesidir. Üyeler arasındaki güven, karşılıklılık anlayış ve topluluk bağları, sistemin işleyişinde kritik rol oynamaktadır. Dolejši (2022), lonacaların sağladığı korumanın, ekonomik koruma ötesinde, üyelere topluluk üyeliği ve sosyal statü sağladığını vurgulamaktadır.

Modern sosyal güvenlik sisteminde ise bireyler, devletle olan ilişkilerinde daha çok müşteri veya sigortalı konumundadır. Sosyal sermaye boyutu zayıflamış, sistemin işleyişi daha çok hukuki ve bürokratik prosedürlere dayanmaktadır.

Kapsam ve Ölçek: Ahilik'teki sandık, yerel ölçekli ve belirli bir meslek grubuna özgüdür. Modern sosyal güvenlik sistemi ise ulusal ölçekte, tüm çalışan nüfusu kapsayan evrensel bir yapıya sahiptir. Bu ölçek farkı, sistemlerin örgütlenme mantığını ve işleyişini önemli ölçüde etkiler.

5.3. Ahlaki Otoriteden Bürokratik Düzenlemeye

Ahilik teşkilatının piyasayı düzenleme ve esnafı örgütleme fonksiyonu, günümüzde Esnaf ve Sanatkar Odaları ile Ticaret ve Sanayi Odaları tarafından üstlenilmiştir. Her iki yapı da üyelerinin haklarını korumayı, mesleki standartları belirlemeyi ve haksız rekabeti önlemeyi hedeflemektedir.

Ancak Arslan (2015), Ahilik'in modern odalardan en büyük farkının ahlaki otorite ve yaptırım gücü olduğunu belirtmektedir. Ahilik'te, ürün kalitesi

ve ahlaki standartlar sürekli denetlenir. Hatalı veya kalitesiz üretim yapan, müşteri haklarını ihlal eden veya ahlaka aykırı davranan bir esnaf, “pabucunun dama atılması” yoluyla sosyal dışlanmaya ve meslekten menedilmeye maruz kalmaktadır (Alyüz, 2022; Aydın, 2016).

Bu, sistemin negatif geri bildirim mekanizmasıdır ve oldukça etkilidir. Çünkü meslekten menedilmek, sadece ekonomik bir kayıp değil; aynı zamanda sosyal statü kaybı, topluluktan dışlanma ve ahlaki bir leke anlamına gelmektedir. Ahilik’in gücü hem ekonomik hem de sosyal yaptırım mekanizmalarını bir arada kullanmasından gelir.

Modern esnaf odalarının yaptırım gücü ise genellikle idari para cezaları, kınama veya üyelikten çıkarma gibi sınırlı araçlarla sınırlıdır. Ahlaki otorite boyutu büyük ölçüde zayıflamıştır. Yüksel (2019), modern iş ahlakı tartışmalarında, Ahilik’in müşteri kardeşimizdir anlayışının, günümüz piyasalarındaki güven erozyonuna karşı bir alternatif model sunabileceğini savunmaktadır.

Müşteri İlişkileri: Ahilik’te müşteri, sadece ekonomik bir aktör değil; toplumun bir üyesi ve kardeş olarak görülür. “Müşteri velinimetimizdir” ilkesi, müşteri haklarının korunması ve adil muamele edilmesi anlamına gelir. Modern piyasalarda ise müşteri ilişkileri, büyük ölçüde ekonomik çıkar temelli ve rekabet odaklıdır.

5.4. İstihdam Hizmetleri: İŞKUR ve Ahilik’in Aktif İşgücü Politikaları

Ahilik sistemi, günümüz İŞKUR’un yerine getirdiği istihdam hizmetleri fonksiyonunu da bünyesinde barındıran bir yapıdır. Koçak ve Gürün (2015), Ahilik’in atıl durumda olan gençleri tespit ettiğini, onları yeteneklerine uygun ustalara yönlendirdiğini ve böylece bir nevi kariyer danışmanlığı ve istihdam aracılığı işlevi gördüğünü belirtmektedir.

Ahilik’in istihdam stratejisi, modern sosyal politika literatüründe aktif işgücü politikaları olarak adlandırılan yaklaşıma benzer. Sistem, yoksullukla mücadelede pasif sosyal yardımlar yerine, bireyi eğiterek, beceri kazandırarak ve üretime dahil ederek aktif bir yaklaşım benimser. Bu, bireyin güçlendirilmesi (Erbay, 2019) ve sosyal içerme (Genç & Çat, 2014) ilkelerine dayanmaktadır.

Modern İŞKUR sistemi de benzer hedeflere sahiptir: İşsizleri istihdam ile buluşturmak, mesleki eğitim programları sunmak ve işgücü piyasasını düzenlemek. Ancak Ahilik’in avantajı, eğitim, istihdam ve sosyal destek mekanizmalarını tek bir bütünleşik sistem içinde sunmasıdır. Modern sistemde ise bu fonksiyonlar farklı kurumlar arasında dağılmış durumdadır ve kurumlararası koordinasyon bazen sorun olabilmektedir.

6. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, 13. yüzyıl Anadolu'sunun kaotik ortamında filizlenen Ahilik Teşkilatı'nı, Genel Sistem Kuramı'nın (GST) analitik merceğinden incelemiştir. Yapılan analizler, Ahilik'in salt bir esnaf loncası veya ekonomik örgütlenme olmadığı; fütüvvet ahlakını, insan kaynağını ve finansal sermayeyi sisteme girdi olarak alan, bunları usta-çırak eğitimi ve sıkı denetim mekanizmalarıyla dönüştüren ve nihayetinde topluma sosyal güvenlik, nitelikli istihdam ve piyasa dengesi sunan bütüncül bir sosyal refah sistemi olduğunu ortaya koymaktadır.

Sistem kuramı açısından bakıldığında, Ahilik'in en önemli başarısı, iç denge prensibini yüzyıllar boyunca koruyabilmesidir. Sistem, sadece ekonomik kârı değil; sosyal faydayı da maksimize etmeyi hedeflemiştir. Piyasa mekanizmasını vahşi rekabetten arındırarak, ahlaki ekonomi prensipleriyle düzenlemiş ve böylece hem verimliliği hem de adaleti sağlamıştır. Bu yapı, modern sosyal hizmetin bugün ulaşmaya çalıştığı biyo-psiko-sosyal iyilik halini, devlet ve sivil toplum iş birliğiyle kurumsallaştırmış erken bir yerel model olarak değerlendirilebilir (Tutar, 2021).

Çalışmanın en çarpıcı bulgusu, Ahilik modelinin yoksullukla mücadele stratejisidir. Sistem, yoksulluğu geçici ayni veya nakdi yardımlarla (sadaka kültürü) yönetmeye çalışmamış; bilakis bireyi üretim sürecine dahil ederek, ona meslek kazandırarak ve istihdam yaratarak yoksulluğu yapısal olarak çözmeyi hedeflemiştir. Ünlü Çin atasözünde ifade edildiği gibi, «balık verme, balık tutmayı öğret» prensibinin çok ötesine geçen bu sistem, bireye sadece meslek değil; aynı zamanda ahlak, piyasa bilgisi ve sosyal ağlar da sunmuştur (Koçak & Gürün, 2015). Bu, sürdürülebilir bir refah modelinin temel özelliğidir.

Ahilik'in günümüz için sunduğu dersler, yalnızca tarihsel bir merak veya nostalji konusu değildir. Modern toplumlar, artan eşitsizlik, yükselen işsizlik oranları, sosyal dışlanma ve güven erozyonu gibi ciddi sosyal sorunlarla karşı karşıyadır. Ahilik modeli, bu sorunlara alternatif perspektifler ve çözüm önerileri sunma potansiyeline sahiptir.

6.1. Politika Yapıcılar İçin Öneriler

Bu tarihsel ve sistemik analiz ışığında, günümüz Türkiye'sinin sosyal politika, istihdam ve sosyal hizmet alanlarına yönelik şu öneriler geliştirilebilir:

Pasif Yardımdan Aktif İstihdama Paradigma Değişimi: Modern sosyal yardım sistemi, büyük ölçüde pasif bir yapıya sahiptir; yani yoksulluğu yönetmeye odaklanır, ancak yapısal nedenlerine yeterince müdahale etmez.

Oysa Ahilik modeli, aktif istihdam odaklı bir yaklaşım benimser. Politika yapıcılar, sosyal yardım alan ve çalışabilir durumdaki bireylerin, İŞKUR ve Mesleki Eğitim Merkezleri aracılığıyla zorunlu beceri eğitimine tabi tutulmasını ve istihdam edilebilir hale getirilmesini sağlamalıdır. Sosyal yardımlar, geçici bir destek olarak değerlendirilmeli ve asıl hedef, bireyin üretken hale gelmesi olmalıdır.

Mesleki Eğitimde Değerler ve Ahlak Reformu: Günümüz mesleki eğitim sistemi, ağırlıklı olarak teknik beceri kazandırmaya odaklanmaktadır. Ancak Ahilik tecrübesi göstermektedir ki, iş ahlakı ve mesleki etik ile desteklenmeyen bir teknik eğitim, piyasada güven erozyonu, kalite kaybı ve haksız rekabet yaratabilir. Mesleki eğitim müfredatları, Fütüvvet geleneğindeki gibi; dürüstlük, diğerkâmlık, müşteri haklarına saygı ve kaliteli üretim gibi değerleri içeren «karakter eğitimi» modülleriyle zenginleştirilmelidir (Yüksel, 2019). Bu, sadece bireysel ahlakı güçlendirmekle kalmaz; aynı zamanda piyasa güvenliğini artırır ve genel sosyal refahı destekler.

Sivil Toplum Temelli Tamamlayıcı Sosyal Güvenlik Modelleri: Ahilik'in Orta Sandığı uygulaması, sosyal güvenliğin sadece devletin sorumluluğunda olmaması gerektiğini göstermektedir. Esnaf odaları, sendikalar, kooperatifler ve meslek örgütleri, devletin sosyal güvenlik şemsiyesini tamamlayacak tamamlayıcı mesleki emeklilik sandıkları veya dayanışma fonları kurmaya teşvik edilmelidir. Bu, sosyal sermayeyi artıracak, üyeler arasında dayanışma duygusunu güçlendirecek ve ekonomik krizler karşısında toplumsal dayanıklılığı artıracaktır.

Piyasa Düzenlemelerinde Ahlaki Boyutun Güçlendirilmesi: Modern piyasa ekonomisi, büyük ölçüde kâr maksimizasyonu mantığına dayanır. Ahilik modeli ise ahlaki ekonomi anlayışını benimser. Ticaret Odaları, Rekabet Kurumu ve Tüketici Koruma kurumları, sadece yasal düzenlemelere değil; aynı zamanda etik standartlara da vurgu yapmalıdır. Kalitesiz üretim, haksız fiyatlandırma ve müşteri haklarını ihlal eden işletmelere karşı yaptırımlar güçlendirilmelidir. Ayrıca, iş ahlakı sertifikaları gibi mekanizmalarla, etik davranan işletmeler ödüllendirilebilir.

Topluluk Temelli Sosyal Hizmet Modelleri: Modern sosyal hizmet uygulamaları, çoğunlukla devlet merkezli ve bireyselleştirilmiş müdahalelere dayanır. Ahilik'in dayanışma ağları ve zaviye kültürü, topluluk temelli sosyal hizmet modellerinin gücünü göstermektedir. Mahalle kültürü, kooperatifler ve yerel dayanışma ağları, sosyal hizmet müdahalelerinin etkinliğini

artırabilir. Politika yapıcılar, bu tür yerel ve sivil inisiyatifleri desteklemeli ve güçlendirmelidir.

İş Başında Eğitim Modelinin Yaygınlaştırılması: Ahilik'in iş başında öğrenme modeli, teorik bilgi ile pratik deneyimi birleştirir. Modern mesleki eğitim sisteminde, staj ve iş yeri eğitimlerinin süresi ve kalitesi artırılmalıdır. İşverenler, çırakları ve stajyerleri sadece ucuz işgücü olarak değil; geleceğin nitelikli işgücünü yetiştiren bir sorumluluk olarak görmeye teşvik edilmelidir.

Sonuç Yerine

Sonuç olarak, Ahilik Teşkilatı tarihin tozlu sayfalarında kalmış bir kurum değildir. *Sürdürülebilir Kalkınma, Sosyal Adalet, İstihdam Odaklı Refah ve Ahlaki Ekonomi* arayışındaki modern dünya için ilham verici, denenmiş ve başarılı olmuş bir sistem önerisidir. Ahilik'in bütüncül yaklaşımı, değer temelli örgütlenmesi ve insan odaklı felsefesi, günümüz sosyal politika ve sosyal hizmet tartışmalarına önemli katkılar sunabilir.

Bu çalışma, sosyal hizmet literatüründe yerel modellerin önemine dikkat çekmekte ve Batı merkezli anlatıların ötesine geçerek, Anadolu'nun kendi özgün refah deneyimlerini akademik tartışmaya dahil etmektedir. Gelecek araştırmalar, Ahilik modelinin farklı bileşenlerini daha derinlemesine inceleyebilir, günümüz uygulamalarıyla karşılaştırmalı analizler yapabilir ve bu tarihsel tecrübenin modern sosyal politikalara nasıl entegre edilebileceğine dair somut öneriler geliştirebilir.

Kaynakça

Acar, Y. B., & Acar, H. (2002). Sistem Kuramı—Ekolojik Sistem Kuramı ve Sosyal Hizmet. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 13(1), 7.

Aktaş, G., & Hayal, S. (2025). Denizli Kaleiçi Esnafının Gözünden Geçmişten Günümüze Ahilik. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (68), 199-218. <https://doi.org/10.30794/pausbed.1560871>

Altıntaş, M. C. (2025). *Dijital çağda aile ve din eğitimi: Çocuğun dini-ahlaki gelişimi ve yeni ebeveyn rolleri*. FCR Yayıncılık.

Alyüz, S. B. A. (2022). Ahilik ve Bacıyan-ı Rum ile Sosyal Hizmetin Temel Fonksiyonları Açısından Karşılaştırılması. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 5(10), 39-51.

Arslan, H. (2015). Ahilik Teşkilatı'nın Sosyo-İktisadî Yapısı ve Örneklik Değeri. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 49, 248-271.

Atılğan, D. (2022). Ahilik Teşkilatı ve Sosyal Hizmet Uygulamasının Eğitici Rolü Bakımından İncelenmesi. *Sosyal Sağlık Dergisi*, 2(1), 59-73.

Chesser, T. J. S. (2023). Systems theory and social work. In *Social work practice* (pp. 45-68). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-19-1015-9_3

Demirdaş, Ö. (2025). Ahilik ve Tasavvuf: Anadolu'daki Ahlakî ve Sosyal Yapıların Karşılaştırmalı Analizi. *Sufiyye*, 18, 27-56. <https://doi.org/10.46231/sufiyye.1683016>

Dolejší, D. (2022). Feudal bargain in Prague: The rise, spread, and fall of craft guilds. *Rationality and Society*, 34(2), 237-267. <https://doi.org/10.1177/10434631221092758>

Durak, İ., & Yücel, A. (2010). Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Etkileri ve Günümüze Yansımaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 151-168.

Erbay, E. (2019). Güç ve Güçlendirme Kavramları Bağlamında Sosyal Hizmet Uygulaması. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 19(42), 41-64. <https://doi.org/10.21560/spcd.vi.546674>

Genç, Y., & Çat, G. (2014). Engellilerin İstihdamı ve Sosyal İçerme İlişkisi. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(1), 363-394.

Gök, M. (2021). Ahilik Teşkilatı ve Sosyo-Ekonomik Etkileri. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 11(2), 91-120.

Gülcan, E. (2023). Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenliğin Sağlanmasında Ahi Teşkilatının Rolü. *Sosyolojik Düşün*, 8(3), 447-469. <https://doi.org/10.37991/sosdus.1365573>

İslam, M. R. (2024). Working within systems: Applications of assessment planning interventions. In *Social work assessment and intervention* (pp. 245-270). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-56683-7_11

Kaleli, H. (2022). Osmanlı Toplumunda Sosyal Güvenlik ve Ahi Sandığı. *Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi*, 4(9), 119-128.

Karakaş, A. (2017). Çok Yönlü Bir Sivil Toplum Örgütü: Ahilik. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-20. <https://doi.org/10.46452/baksoder.368867>

Kart, M., & Yeşil, R. (2019). Müslüman Türk Medeniyeti İnşasında Bir Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Ahilik. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(3), 2462-2483. <https://doi.org/10.33206/mjss.528387>

Kızılar, H. (2015). Osmanlı Toplumunun Sosyal Dinamiklerinden Ahilik Kurumu. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 408-423. <https://doi.org/10.15869/itobiad.34353>

Koçak, O., & Gürün, F. (2015). Ahilik Geleneğinin Günümüzde Sosyal İçerme Politikalarına Olabilecek Katkıları. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 4(8), 126-143.

Koyuncu, D. T. (2017). Antik Yunan'dan 16. Yüzyıla Adil Fiyat. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12(2), 131-134.

Libretti, S., & Puckett, Y. (2023). Physiology, homeostasis. In *StatPearls [Internet]*. StatPearls Publishing.

Rahnfeld, C. (2021). Social Aid Organization and Systems Theory Sicht. In *Organizationsentwicklung in sozialen Organisationen* (pp. 89-112). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-658-29212-6_5

Ramírez Zaragoza, M. Á. (2024). Social systems and systems in social work. *Revista de Trabajo Social*, 12(3), 45-67. <https://doi.org/10.24215/26837684e015>

Schirmer, W., & Michailakis, D. (2019). *System theory for social work and the helping professions*. Routledge.

Shalihin, N., & Sholihin, M. (2022). Ramadan: The month of fasting for Muslim and social cohesion—mapping the unexplored effect. *Heliyon*, 8(10), e10977. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e10977>

Shwalb, Y. (2022). Social welfare - the goal of the social worker in society. *Visnik Kiivs'kogo naciional'nogo universitetu imeni Tarasa Ševčenko*, 8(1), 89-95. <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2022/8-1/12>

Singh, P. S. J., & Azman, A. (2022). Systems theory and ecological approach in social work practice: A real life case example. *Asian Social Work Journal*, 7(6), 1-12. <https://doi.org/10.47405/aswj.v7i6.232>

Tatlıhoğlu, K. (2012). Ahilik Teşkilatında Anadolu Türk Kadınının Girişimciliğine Sosyal-Psikolojik Bir Yaklaşım. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BUSBED)*, 2(4), 69-92.

Tuncer, A. (2022). Kamu Yönetimi Geleneği Açısından Osmanlı'da Ahilik Kurumu (Devlet Ana Eseri'nin Ahilik Değinileri Üzerinden Bir Değerlendirme). *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 351-370. <https://doi.org/10.30586/pek.1103259>

Tutar, H. (2021). Akhism values and global compact principles: An analysis on points of overlap and discrimination. *Bilimname*, (46), 155-192. <https://doi.org/10.28949/bilimname.997627>

Yıldırım, S. (2025). Türk Toplumsal ve Siyasal Hayatına Etkileri Bakımından Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatı. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 17(32), 271-293. <https://doi.org/10.20990/kilisiibfakademik.1645778>

Yüksel, İ. (2019). Ahilik Felsefesinden Günümüz Meslek Ahlakı Tartışmalarına Bir Bakış. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 500-537. <https://doi.org/10.33905/bseusbed.539206>

Zargar, C. (2020). Virtue and manliness in Islamic ethics. *Journal of Islamic Ethics*, 4(1-2), 1-7. <https://doi.org/10.1163/24685542-12340047>

BÖLÜM III

ÇOBANİLER DÖNEMİNDE KAFKASYA’NIN SİYASİ VE EKONOMİK DURUMU

Social, Political and Economic Situation of the South Caucasus in the Çobanids Period

Yaşar Bedirhan

*(Prof. Dr.), Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü AĞRI/TÜRKİYE*

caturalp@gmail.com orcid.org/0000-0002-3581-0682

Giriş

İlhanlılar Devleti’nin parçalanmasından sonra onun hâkim olduğu topraklarının bir kısmını Çobanilerin eline geçti. Bu sülalenin kurucusu Emir Hasan’ın kardeşi Emir Eşref veya Melik Eşref (1344-1356) Güney Kafkasya Bölgesi’nde sağlam, fakat zalimane bir hâkimiyet kurdular. Çobanilerin etki alanına Azerbaycan, Irak-ı Acem, Hemedan, Kum, Kaşan, Rey, Veramin, Furgan, Gürcistan eyaleti ile Ermenistan’ın büyük bir kısmı girdi. (İbn Battuta, 2019: 47; Hafız-ı Ebru, 1317: 179; Kazvini, 1378: 196; el-Mâverdî, 2019: 141; Сейфеддини, 1968: 34). Emir Şeyh Küçük Hasan Çobani ve kardeşi Melik Eşref 1338-1357 yıllarında Hülâgü soyundan gelen şehzadeleri sultan ilan ederek aslında bu toprakları kendileri idare ettiler. Çobani feodalleri her zaman İlhanlı Devleti’nin varlığını korumaya çalıştılar ve bununla da kendi hükümlerlerini böylelikle hukukileştirmiş oldular.

Umumiyetle, XIV. asrın ortalarında Kafkasya’da siyasi durum oldukça gergindi. Öyle ki, 1336-1357 yıllarında Hülâgüler Devleti toprakları üzerinde sekiz hükümdar birbirinin yerini aldı (el-Âharî, 1954: 158-178; Hafız-ı Ebru, 1317: 145-197). Hülâgüler Devleti’nin dahilinde şiddetlenen feadollar arası savaşa aktif olarak dahil olan Şeyh Hasan Timurtaş oğlu Çobani (1338-1343) rakip güçleri yendikten sonra Sultan Muhammed Hudabende’nin (Olcaytu Han)

kızı Satıbek Hatun'u1 hükümdarlık tahtına oturtur ve devleti onun adına idare etmeye başlar (Kazvinî, 1339: 447-449; el-Âharî, 1954: 66-167).

Söz konusu dönemin temelsiyasi özelliklerinden biri, Hülâgü şehzadelerinin haksızlığa uğramaları, onların çeşitli feodal gruplarının, devlet ümerasının ellerinde oynucağa dönüşmeleridir. Kaynakların bildirdiğine göre; devlet ileri gelenleri sultan ilan ettikleri şehzadeler üzerinde tam yetkiye sahip olup, istedikleri zaman saltanattan uzaklaştırıp başkalarını tahta geçirebiliyorlardı. Hatta böyle şehzadelerin varlığına ihtiyaç hissetmedikleri zaman kolaylıkla onları iktidardan alaşağı edip kendileri bağımsız hale geldiler (Kürkçüoğlu, 2007: 75-77). Devrin hadiseleri kaynakları doğrular mahiyettedir. Zira İlhaniler Devleti'nin zayıfladığı ve hatta parçalandığı dönemlerde Çobanilerin ekonomik ve askeri gücüne güvenen Şeyh Hasan Küçük 1340 yılında Satıbey Hatun'u tahttan uzaklaştırıp, onun yerine Süleyman Han'ı (1340-1344) sultan ilan etti. Şeyh Hasan Celayirî ise aynı yılda Geyhatu Han'ın neslinden olan Cihan Teymur'u (1339-1340) iktidardan uzaklaştırıp Bağdat'ta bağımsız Celâyirîler Devleti'ni kurdu (Demir, 2002: 378; Gül, 2005: 105; Kürkçüoğlu, 2007: 77; Ürekli, 1993: 264; Sümer, 1989: 177).

Emir Şeyh Hasan Çobanî ise bağımsız bir Çobaniler Devleti kurmadan, ömrünün sonuna kadar Süleyman Han'ı Hülâgüler Devleti'nin varisi olarak tanımış ve faaliyetlerini böylece yasal hale getirmiştir (Kazvinî, 1339: 401, 463, 464, 466). Süleyman Han Şeyh Hasan Küçük'ün her türlü faaliyetlerine ses çıkarmadığından Şeyh Hasan onu başka biriyle değiştirmeyi hiç düşünmemiştir. Öyle ki, 1342 yılında Gilan'da Olcaytu Han'ın neslinde Seyfû'l-Mülûk adlı bir kişinin ortaya çıktığını duyduğu zaman hemen oraya giderek onu öldürdü (Kazvinî, 1339: 435; Sümer, 1989: 194-195). Bundan başka, Hamdullah Kazvinî'nin bildirdiğine göre; “*Şeyh Hasan Çobanî o yıllarda yanında tuttuğu ve Muhammed Hudabende'nin (Olcaytu Han) oğlu olarak tanıttığı Ebu'l-Hayr adlı bir kişiyi Süleyman Han'ın huzuruna çıkardı ve Sultanın emriyle öldürüldü.*” (Hamdullah Müstevfî Kazvinî, 1339: 463; Hafız-ı Ebru, 1317: 157; Onullahi, 1976: 8, 42). Görüldüğü gibi Süleyman Han'ı tahtta tutmak Şeyh Hasan'ın Hülâgüler Devleti'nde mevkiini sağlamlaştırmak için gerekli idi

1 Satıbek Hatun (1316-1345), İlhanlı Devleti hükümdarı. Olcaytu Han'ın kızı ve İlhanlı Devleti'nin 9. hükümdarı Ebu Said Bahadır'ın aynı anneden doğma kız kardeşidir. Hükümdarlık dönemi dışında da Emir Çoban (?-1335), Arpa Han (1335-1336) ve Süleyman Han (1339-1343) dönemlerinde evlenerek hükümdarlara eşlik etmiştir. Geniş bilgi için bk. Bahriye Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1981; Milena Rampoldi, “Müslüman Tarihinin Büyük Kadınları: Sultan Sati Bey Han”, <http://www.mintpressnews.com/MyMPN/great-women-in-muslim-history-sultan-sati-bey-khan/>, bak. Tarih. 23.05.2021, saat: 14:27.

(Dibâc, 1955: 49). Demek ki, Şeyh Hasan Küçük Satibek Hatun'u (1338- 1339) ve Süleyman Han'ı kesinlikle devlet idaresindeki faaliyetlerini yasallaştırmak için tahta oturtmuştur (Yezdî, 1387:165). Ancak unutulmamalıdır ki, Hülâgü soyundan gelenler her ne kadar bağımlı olurlarsa olsunlar, onlar İlhanlılar Devleti'nin ve saltanatın yasal olarak varisleri olmakla bu devletin Güney Kafkasya bölgesinde hâkimiyet sürdüklerinin farkında idiler. Emir Şeyh Hasan Çobanî büyük yetki sahibi, sultan ilan ettiği şehzadeler üzerinde tam nüfuz kurmakla beraber, hukuki yönden İlhanlılar Devleti'nin bir emiri olarak kaldı.

Kaynakların verdiği bilgilere göre, Emir Şeyh Hasan Çobanî 16 Aralık 1343 yılında eşi İzzet Melek tarafından öldürüldü.² (Uzunçarşılı, “1967: 601-646). Süleyman Han onun elinde bulunan toprakların tamamına el koydu ve kendi emirleri arasında paylaştırdı. Şeyh Hasan'ın ölümünden sonra Kafkasya'nın bazı yerlerinde İlhanlılara karşı ayaklanmalar başladı. Onun kardeşi Melik Eşref Çobanî feodaller arasındaki savaşta galip geldi. Fakat o da bağımsız bir Çobaniler Devleti tesis edemedi. Arran'da Anuşirvan isimli bir Moğol şehzadesini sultan ilan etti, hatta onun adına hutbe okutup (el-Âharî, 1954: 171; Hafız-ı Ebru, 1317: 181; Piriye, 1972: 44-52) para bastırdı (el-Âharî, 1954: 167). Kendisi de bütün işlerin kontrolünü ele geçirerek bölgenin tek hâkimi durumuna geldi (Tuysuz, 2004: 182). Hâkim olduğu bölgelerde tam bir hükümdar gibi hareket eden Melik Eşref, zalim, dengesiz, hasta denebilecek derecede kuşkucu ve sözüne asla güvenilmeyecek karakter yapısına sahip bir insandı. 754/1354 yılından itibaren bu karakter yapısı yaşantısına daha çok etki etmeye başladı. Hâkimiyeti altındaki bölgelerde uyguladığı şiddet ve servet edinme hırsı bu bölgelerde yaşayan insanların göç etmesine neden olmuştu. Çobanlı Melik Eşref, Azerbaycan'daki hâkimiyet döneminde halkı tam anlamıyla bir baskı ve zulüm ile yönetiyordu. Onun bu zulüm ve baskısından kurtulmak isteyen Azerbaycan'ın din âlimleri, kadıları ve bilim adamları çareyi Tebriz'i terk ederek komşu devlet hükümdarlarına sığınmakta buluyorlardı (Gabashvili, 2002: 391; Mirhand, 1338: 566-567; Kürkçüoğlu, 2007: 72-73).

² *Dürer-i kâmine*, Küçük Şeyh Hasan hakkında şunları yazıyor: “Gayet dâhi ve hilekâr ve uzak görüşlü idi. Şam'ı zapt etmek istedi, fakat Şam naibi Tengiz'den korkardı, nihayet bir desise ile Melik Nâsır'ı Tengiz aleyhine çevirip onu katlettirdi ise de birtakım mânialar sebebiyle Şam'ı zapta muvaffak olamadı. Zevcesini daima tehdit ederdi. Nihayet zevcesi içeri beş adam sakladı ve sabahleyin Hasan boğulmuş bulundu. Bu kadın Hasan'ın akrabası tarafından parça parça edilmiş ve etleri çiğnenmiştir. Küçük Şeyh Hasan ile kardeşi Eşref'in kabirleri Tebriz'de (Üstad-Şagird) camiindedir.”

İlhaniler Devleti'nin Yıkılışı Döneminde Güney Kafkasya'nın Durumu

14. asrın ortalarına doğru Kafkasya'nın önemli şehirleri Çobanîler'in hâkimiyeti altına girmişti. Şeyh Hasan Küçük'ün siyaseti neticesinde Çobanîler yeniden Emir Çoban devrindeki seviyeye yükselmiş ve aslında bütün hâkimiyet tamamıyla onların elinde bulunuyordu. Çobanî Şeyh Hasan ve Melik Eşref tarafından sultan ilan edilmiş olan Hülâgü şehzadelerinin-Satıbek Hatun'un, Süleyman Han'ın ve Anuşirvan'ın- hâkimiyette yalnız isimleri vardı. Devletin bütün işleri Çobanîlerin istek ve arzularına uygun bir şekilde yürütülüyordu. Hülâgü şehzadeleri tamamıyla Çobanî emirlerine bağlı idi. Onların tek rolü İlhanlı Devleti'nin varlığını devam ettirmektir. Öyle ki, XIV. yüzyılda Güney Kafkasya bölgesinin siyasi yapısından bahsederken, en başta ve en önemlisi, Çobanî emirlerinin “İlhaniler Devletini müdafaa etmek” iddiasıyla faaliyet gösterdiklerini dikkate almak ve İlhanlılar Devleti'nin bu dönemini bu bakış açısıyla incelemek gerekmektedir.

XIV. asırda bölgede siyasi durum oldukça karışıklık içerisinde idi. Çobanî feodalları arasındaki iktidar mücadelesi, İlhanlılar Devleti'nin parçalanmasıyla oluşan küçük devletçiklerin bölge hakimiyeti için birbirleriyle mücadeleleri, Çobanî feodal beylerinin zulmü ve soygunları, vergi toplamadaki keyfilik vs. Güney Kafkasya şehirlerinin gittikçe berbat bir hale gelmesine, ekonominin çökmesine, ticaret ve zanaatkarlığın düşüşüne ve dolayısıyla halkın yoksullaşmasına yol açtı. Çobanî feodal beylerinin hayata geçirdikleri baskıcı ve zulme varan idare sistemleri bölgede felaketlere neden oldu, ahalinin vatanlarını terk etmelerine neden oldu.

Şeyh Hasan Küçük, Karaceri ile hayata geçirmeye çalıştığı planlarının başarısız olduğunu gördükçe, hâkimiyetlerini güçlendirmek için yeni yollar aradılar. O, Satıbek Hatun ve Emir Suyurgan Çobanoğlu'nu hâkimiyeti ele geçirmesi için kışkırtmakta ve daha sonra da Satıbek Hatun'u tahta çıkarmıştı (el-Askalânî, 1997: 541-542). O zaman da Emir Suyurgan, Şeyh Hasan Küçük, Emir Ali Akranc ve Emir Nikruz'un yeğeni Orduboğa devletin baş emirleri idiler (el-Âharî, 1954: 166). Vezaret işlerinden Rükneddin Şeyh Reşidi ve Gıyaseddin Muhammed Alişahi sorumlu idiler (Hamdullah Müstevfî Kazvinî, 1339: 447; el-Âharî, 1954: 166). Bu elbette resmi olarak bilinen bir paylaşımdır. Ancak devletin kaderi Şeyh Hasan Küçük'ün ellerinde bulunuyordu. Şeyh Hasan Küçük İlhalı Devletin hâkim olduğu yerlerde bağımsız hareket etmek için bütün şartları oluşturmuştu. Onun asıl mücadelesi, esasen, devletin bizatihi kendisiyle idi. Şeyh Hasan Küçük, daha önce kendisinin tahta oturttuğu

Satıbek Hatun'u tahttan indirmeye çalışıyordu. Satıbek Hatun da bu durumun farkında idi. Kaynakların verdiği bilgilere göre, Satıbek Hatun kendisini tahttan indirmeye çalışan Şeyh Hasan Küçük'e suikast teşebbüsünde bulunduğu dair bilgiler yer almaktadır. Bu elbette ki, Satıbek Hatun'un Şeyh Hasan Küçük'ün tahakkümünden kurtulma çabalarıdır. Hamdullah Kazvini'nin yazdığına göre, çarşıda bulunan ve onun adına casusluk yapan bazı esnaf (demirciler), Satıbek Hatun'un onu ortadan kaldıracak yönündeki bilgileri Şeyh Hasan Küçük'e iletiler (Bunu bahane eden Şeyh Hasan Küçük, Satıbek Hatun ve Emir Suyurgan'ın adamlarından birçoğunu ortadan kaldırdı, Satıbek Hatun'u tahttan uzaklaştırıp Süleyman Han'ı tahta çıkardı (el-Aherî, 1954:167. Müellifin yazdığına göre onun adı “İlyas” imiş, sultan ilan edildikten sonra Şeyh Hasan Çobanî tarafından ona “*Süleyman Han*” lakabı verilmiştir).

Şunu burada belirtmek gerekir ki, Güney Kafkasya topraklarına hakimiyet uğruna verilen mücadeleler İlhanlı Devleti'nin parçalanmasına yol açmış ve onun toprakları üzerinde bir çok bağımsız devletlerin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Ancak bu mücadeleler, esasen Cihan Timur'u sultan ilan edip Bağdat'ta hâkimiyetini sağlamlaştırmış olan Şeyh Hasan İlhanî ile Süleyman Han ve onun himâyedarı Şeyh Hasan Çobanî arasında devam etmekteydi. Süleyman Han'ın hâkimiyeti devrinde taraflar arasında defalarca birçok savaş meydana gelmişti. Lâkin Şeyh Hasan İlhanî Güney Kafkasya topraklarına hâkim olamamıştı. Onun bu maksatla gerçekleştirmeye çalıştığı çabaları Şeyh Hasan Çobanî tarafından siyaseten boşa çıkarılmıştı. Şeyh Hasan Çobanî de kendi döneminde Irak-ı Arap ve başka eyaletlere askeri seferler gerçekleştirmiş ve nüfuzunu geniş topraklar üzerine yaymıştı. Onun bütün bu askeri seferleri sonucunda bu topraklar yağmalanmıştı (Hamdullah Kazvini, 1339: 459).

Şeyh Hasan İlhanî ve Cihan Timur Han 1340 yılında Bağdat, Irak-ı Arap, Diyarbekir ve Huzistan birlikleri ile Azerbaycan bölgesine ilerleyip Cağatu çayına kadar geldiler. Düşman ordular 1340 yılının Temmuz ayının 21. günü Cağatu ırmağı civarındaki Aktaş topraklarında, Kuytu denilen mevkide karşılaştılar ve savaştılar. Çobanîlerin cesaretini gören Şeyh Hasan İlhanî ve Bağdat ordusu geri çekilmek zorunda kaldı (Hamdullah Kazvini, 1339: 459; Hafız Ebru bu savaşın Umas adlı yerde meydana geldiğini yazar. 1317: 162). Emir Melik Eşref bir süre düşmanı takip etti fakat daha ileri gitmeyerek geri döndü. Emir Şeyh Hasan Çobanî ise Cağatu'dan Telbar yolu ile Nohemedan şehrine, oradan da Suğurluk yolu ile Tebriz şehrine ulaştı. O, şehre vardıktan sonra devletin idari yapısında bazı değişiklikler yaptı. Şeyh Hasan Küçük Süleyman Han'ın fermanına rağmen 1340 yılının Eylül ayında Emir Sargan'ı

Irak-ı Acem'e vali tayin etti (Hamdullah Kazvini, 1339: 459-460; Hafız Ebru, 1317: 163). Emir Melik Eşref de onunla birlikte Irak-ı Acem'e gitti. Emir Pir Hüseyin Çoban ise Fars eyaletine vali olarak tayin edildi. Şeyh Hasan çok geçmeden Diyarbakir valisi Emir Hacı Toğay'a karşı hareket edip, onu mağlubiyete uğrattı ve Muş'u yağmalayarak ele geçirdi. Şehri yağmalatan Şeyh Hasan bununla da yetinmedi ve ahaliyi soyup harmanları dahi yaktırdı. Bütün Diyarbakir bölgesi Çobaniler tarafından ele geçirildi, yakılıp yıkıldı (Hamdullah Kazvini, 1339: 461; Ebu Bekir el-Kutbi el-Aherî, 1954: 168). Süleyman Han'ın emriyle Şeyh Hasan Çoban'ın oğlu Hacı Bey emrinde bulunan birçok askerle Bağdat'a yürüdü. Emrizade Ali Cafer ve Kara Hasan'ın komutasında Bağdat güçleri Çobanilerin karşısına çıktı ve onların etrafını sardılar. Muhasara altında kalan Çobaniler mağlup oldular ve büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldılar (Hamdullah Kazvini, 1339: 461). Emir Şeyh Hasan Çobanî Diyarbakir'den Anadolu Selçuklu Devleti üzerine görevlendirilir. Bu dönemde Ermenistan bölgesi tamamen Şeyh Hasan İlhanî'nin hâkimiyeti altında idi. Şeyh Hasan Küçük burada yağma ile meşgul idi ve her şeyi ele geçirmeye çalışıyordu. Daha sonra Erzurum'a giden Şeyh Hasan İlhanî, orada bir ay kadar kaldı ve bir çok yeri ele geçirdi. Şeyh Hasan Küçük daha sonra yönünü Diyarbakir valisi Hacı Toğay'ın oğlunun inşa ettirdiği şehre çevirir, şehri tamamıyla yakıp yıkmakla kalmaz hatta şehir mescidinin minberini dahi yaktırır (Hamdullah Kazvini, 1339: 461). Çobanilerin burada yaptığı kötülükler onların yağma ve talanda ne derece aşırıya vardığını göstermesi açısından önemlidir. Şeyh Hasan İlhanî'nin Güney Kafkasya toprakları üzerindeki emellerinden hiçbir zaman vazgeçmediğini göstermekteyiz. O, her ne pahasına olursa olsun bu bölgedeki toprakları hâkimiyeti altına almak için çaba sarf edecektir. Bu minvalden olarak o 1341 yılı yaz ayında yeniden Güney Kafkasya topraklarına girdi. Güneyden tehlikenin baş gösterdiğini gören Süleyman Han ve emirleri Ucan'a da toplandılar ve savaşa hazırlık yaptılar. Ancak bu defa taraflar Azerbaycan arazisinde savaşmaktan vazgeçtiler.³ (Hamdullah Kazvini, 1339: 462; el-Aherî, 1954: 169; Hafız Ebru.1317: 163.). Şeyh Hasan İlhanî Güney Kafkasya toprakları üzerindeki emellerinden vazgeçmedi. O amaçlarına ulaşabilmek için Şeyh Hasan Küçük'ün baskı ve zulümlerine karşı olan bütün Çabani Emirleriyle ittifak kurarak Azerbaycan başta olmak üzere bölge topraklarını ele geçirmek için

3 Şeyh Hasan İlhanî'nin Azerbaycan'a saldırısı sırasında Şeyh Hasan Çobanî'i'den yüz çevirmiş amcası Yağı Bastı Çoban oğlu Bağdad'a kaçtı ve çölde otlamakta olan 6 bin baş koyunu da önüne katıp gitti. Uzaktan sürünün yaklaştığını gören Şeyh Hasan İlhanî Şeyh Hasan Çobanî'nin hücumu geçtiğini düşündü ve hemen Bağdat'a kaçtı.

yeniden harekete geçti. Bütün bu savaşlar Güney Kafkasya şehirlerinin sosyal ve ekonomik hayatında çok büyük olumsuzluklar meydana getirdi. Şeyh Hasan Küçük'ten korkan Yağı Bastı Çoban oğlu kaçarak İran'a geldi ve Şeyh Hasan İlhanî'ye sığındı. Aynı zamanda Şeyh Hasan Küçük'ün kardeşi Melik Eşref'in de kaçarak İran'a geldiğini görmekteyiz. Böylelikle Şeyh Büyük Hasan'ın Çobanilerden önemli bir kısmını kendi yanına çekmeyi başardı (Hamdullah Kazvini, 1339: 462; el-Aherî, 1954: 169; Hafız Ebru, 1317: 163).

Satıbek Hatun ve Süleyman Han döneminde de Güney Kafkasya bölgesindeki savaşlar devam etti (Hamdullah Kazvini, 1339: 465; el-Aherî, 1954: 169; ; Hafız Ebru, 1317: 169-170). Lakin şunu söylemek gerekir ki, bu dönemde 1335-1338 yılları arasında Güney Kafkasya topraklarında savaşlar oldukça yavaşladı. Sultan Ebu Said'in ölümünden sonra İlhaniler Devleti içinde feodaller arasında meydana gelen çekişmeler sonucunda devlet dağıldı, ayrı ayrı devletler ortaya çıktı ve dolayısıyla Azerbaycan dahil bölge topraklarında savaşlar önceki keskinliği ile devam etti. Özellikle bölgede meydana gelen şiddetli isyanlar ve karışıklıklar meydana geldi. Bu dönemin asıl problemi Çobanî emirleri arasında meydana gelen çekişmelerdi. Şeyh Hasan Çobanî'nin zorbalığı ve baskıları onunla kuzeni arasındaki düşmanlığın güçlenmesine ve birçok emirin, hatta onun yakın adamlarının, kardeşinin ve amcasının da merkezi hükümete karşı çıkmasına neden oldu. Çobanî emirleri sürekli Şeyh Hasan Küçük'ü hâkimiyetten mahrum etmeyi ve onun mevkinin ele geçirmeye çalışıyorlardı. Bu cihetten Emir Melik Eşref, Yağı Bastı, Pir Hüseyin vs. gibi Çobanî emirleri daha fazla öne çıktılar. Şeyh Hasan Küçük'ten korkan Çobanî emirleri muhtelif eyaletlere kaçıp, bu vilayetlerdeki yerli idarecilerle ittifak kurarak veya yöneticileri bertaraf edip eyaletleri ellerine geçirerek Şeyh Hasan Küçük'e ve Süleyman Han'a isyan ettiler. Şeyh Hasan Küçük ise ortaya çıkan tehlikeye karşı yeterli tedbirleri almasını bildi. O, kendisine karşı isyan içerisinde olan emirlere karşı yeri geldiğinde kuvvet kullanmaktan dahi çekinmemiştir. Bütün bu gelişmeler Şeyh Hasan Çobanî'nin Güney Kafkasya topraklarında durumunun kuvvetlenmesine neden oldu. Çobanî emirleri de merkezi hükümete karşı isyan etmenin kendilerine bir fayda sağlamayacağını farkına vardılar. Onlar her ne kadar devlet içerisindeki mevkilerini yükseltmek veya bağımsız hareket etmek için mücadele etseler de bu arzularının âtıl kaldığını gördüler. Bu vaziyetin Şeyh Hasan Küçük'ün ölümüne kadar devam ettiğini görmekteyiz. O, 1343 yılının Aralık ayında eşi İzzet Melek tarafından boğularak öldürüldü.⁴

4 Kaynaklarda Şeyh Hasan'ın öldürülmesi hususu muhtelif şekilde verilir: Bu işte Süleyman Han'ın ve Kıpçak devletinin iştiraki olduğu gösterilir. "*Tarih-i Şeyx Üveys*" eserinde verilen

(Hafız Ebru, 1317:173). Şeyh Hasan Küçük yağma ve talanla oldukça fazla mal ve servet elde etmişti. Süleyman Han onun bütün mallarını müsadere ettirerek emirleri arasında paylaştırdı. Onun hazinesinde muhtelif kıymetli eşyalardan başka çeşitli mücevherler ve iki bin yedi yüz tümen altını da vardı (el-Aherî, 1954: 170; Han, 2017: 50-51).

Şeyh Hasan Küçük'ün vefatından sonra bölgede durumun yeniden gerginleştiğini görüyoruz. Merkezi hükümete karşı isyanların ve bağımsızlık hareketlerinin arttığını gören Süleyman Han bunu da fırsat bilerek Azerbaycan bölgesindeki faaliyetlerini arttırdı (el-Aherî, 1954: 170). Süleyman Han bir yandan Şeyh Hasan Küçük'ün mallarını dağıttığı emirleri etrafında toplarken, diğer taraftan Çobanîler emirlerinin muhtemel isyanlarını bastırmak için onları bertaraf etmeye çalıştı. Fakat o, gücünü kaybetmemiş olan Çobanî emirleri karşısında çok da bir şey yapamayacağını anladı. Süleyman Han 1344 yılı kışında Arran'a (Karabağ) geldi. Bu dönemde Arran'da hakimiyeti ellerinde tutan Emir Hacı Mullai, Şeyh Hasan İhtaci, Hüseyin Enbağa ve diğerleri merkezi hükümete itaat etmekten vazgeçmiş bağımsız hareket etmeye başlamışlardı (Hamdullah Kazvini, 1339: 467; Hafız Ebru, 1317: 171). O, bu durumdan kurtulabilmek için emirlerin isteklerine boyun eğmeye mecbur oldu. Daha sonra Arran'da Hacı Yakup Şah adlı kişiye de emirlik rütbesi verildi. Emir Melik Eşref ve Yağı Bastı'nın bu sırada Fars eyaletinde olduğu görülüyor. Onlar aslında Şiraz üzerine yürümeye hazırlanırken, Şeyh Hasan Küçük'ün öldüğü haberini alınca yön değiştirip Tebriz üzerine yürüdüler. 1344 yılının Mart ayında (Zilkade 744) Tebriz üzerine yürüyen Emirlere yolda başkaları da iştirak ettiler (Hamdullah Kazvini, 1339: 467). Bu sırada Süleyman Han ve devlet ileri gelenleri Arran'da idiler ve dolayısıyla Tebriz'in kurtarılması hususunda hiçbir şey yapamadılar. Tebriz'i Çobanîlerin işgalinden kurtaramayacağını anlayan Süleyman Han Emir Melik Eşref ve Yağı Bastı'yı Şeyh Hasan Küçük'ün yerine geçirme kararı verdi. Süleyman Han Emir Hacı Hamza ve Bertid Gorçi'yi bir emirname ile Tebriz'e gönderdi ve onları Tebriz'e davet etti (el-Aherî, 1954: 170). Çok geçmeden bu davetten pişman olan Süleyman Han, Tebriz'in Çobanî emirlerinin eline geçmesine mani olamadı. Tebriz etrafında askerlerini yığan Çobanî emirleri Emir Melik Eşref ve Yağı Bastı Anadolu'da Karahisar Kalesi'nde tutsak bulunan Emir Surgan'ın da tutsaklıktan kurtulup etrafına topladığı askerleriyle Tebriz'e

malumata göre, Şeyh Hasan Kıpçak emirinin iştiraki ile öldürülmüştür. Zeyneddin ve Hafız Ebru ise onun öldürülmesinde Süleyman Han'ın iştirak ettiğini yazarlar. Her halde, Şeyh Hasan Çobanî'nin muhalif emirler tarafından teşkil edilmiş suikast neticesinde öldürüldüğünü kabul etmek doğru olur.

doğru hareket etmesiyle iyice güçlendiler (Hamdullah Kazvini, 1339:167-168; el-Aherî, 1959: 170; Muhammed Hakim Han, 2017: 186). Tebriz halkı Çobanî emirlerine karşı şehri savundularsa da bunda başarılı olamadılar, Çobanî emirleri bu isyanları şiddetle bastırdı.

Çobanî emirlerinin Tebriz'e saldırdığını haber alan Süleyman Han, Arran bölgesi emirlerinin kendi yanında yer almalarını emretti. Ancak Arran feodal emirleri bundan kaçındılar. Süleyman Han Ucan'a geldi ve Şeyh Hasan İlhanî'den destek vermesini istedi. Başka kaynaklardan farklı olarak "*Tarih-i Şeyh Üveysi*" adlı eserde Şeyh Hasan İlhanî Tebriz'e gelmiş ve Süleyman Han'ın emrine girmiştir. Ebu Bekir el-Kutbi el-Aherî'ye göre ise, Süleyman Han Ucan'da Şeyh Hasan İlhanî'den yardım istemiş (el-Aherî, 1954: 170) ve birlikte Tebriz'e gitmişlerdir (el-Aherî, 1954: 171). Aynı kaynak Emir Melik Eşref'in Anuşirvan-ı Adil'i sultan ilan edip Tebriz'e geldiği zaman Şeyh Hasan İlhanî'nin Tebriz'de durumun kötüye gittiğini gördüğü için şehirden çıkıp Bağdat'a gittiğini haber vermektedir (el-Aherî, 1954: 171). Ancak kaynak Şeyh Hasan İlhanî'nin Tebriz'de ne kadar kaldığını, neler yaptığını, ne zaman ve nasıl gittiğini haber vermemektedir. Görünen odur ki, Süleyman Han'ın isteğiyle Tebriz'e gelen Şeyh Hasan İlhanî Çobanî emirlerinin ittifakını gördüğü için Tebriz'i terk edip Bağdat'a gitmeye mecbur kalmıştır. Süleyman Han ise Şeyh Hasan İlhanî ile kurmuş olduğu ittifakın çökmesi üzerine Diyarbakır'a kaçmak zorunda kalmıştır. Onun emirleri Hacı Hamza, Emir Hüseyin ve onun oğlu, Emir Muhammed Alişahi ve diğerleri Tebriz'e gelerek Çobanî emirlerine tabi oldular (Hafız Ebru, 1317: 174-175).

Tebriz'e giren güçlü Çobanî emirleri kendi aralarında ittifak oluşturup Süleyman Han'ın hâkimiyeti altında bulunan Güney Kafkasya topraklarının tamamını kendi aralarında pay ettiler. Ebu Bekir el-Kutbi el-Aherî'nin verdiği bilgilere göre; Tebriz'den Sultaniyye'ye kadar olan topraklar Emir Sürğan'a, Merend ve Nahçıvan'dan Anadolu'da fethettiği yerlere kadarki topraklar melik Eşref ve kardeşine, Arran, Şirvan ve Gürcistan toprakları Emir Yağıbastı'ya verildi (el-Aherî, 1954: 171). Ancak bu paylaşımdan Çobanî emirlerinin üçü de memnun olmamıştı. Özellikle Emir Melik Eşref bu paylaşımına razı olmadı ve dolayısıyla da emirler arasında mücadeleler başladı. Bundan dolayı da Tebriz şehri Çobanî emirleri arasındaki mücadelelerin merkezi haline geldi. Bu savaşlarda dış güçlerin büyük rolü oldu. Emirler arasındaki mücadelelerin kızışmasında özellikle yerli emirlerin fitne ve fesat çıkarması oldukça etkili oluyordu. Hafız-ı Ebru'nun eserinde verdiği bilgiye göre; "*Hace İmadeddin Seravi Melik Eşref'in naibi ve veziri Hace Ebdülheya birçok söz söyledikten*

sonra emlâkını bırakıp Emir Surğan'ın yanına gitti ve Melik Eşref'in askerlerini silahlandırarak onların üstüne geldiğini bildirdi. Emirler savaşa hazırlandılar ve geceleri nöbet tutmaya başladılar. Sabah olduğunda Melik Eşref elçi gönderip durumu öğrendi ve Hacı İmameddin Seravin'i öldürdü. Sonra da emirler Tebriz'e döndüler” (Hafız Ebru, 1317:175).

Tebriz'e dönen Çobanî emirleri arasında mevki itibariyle farklılıklar vardı. Öyle ki, Emir Surğan es-Sultânü'l-a'zam Gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn Muhammed Hudâbende Olcaytu Han'ın (1304-1316) kızı Satıbek Hatun (Üçok, 1981)'dan doğmuştu. Onun annesi kendisinden önce ülkeyi idare eden kadın hükümdarlardan (Jackson, 2023: saat:13:17; Dalkesen, 2017: 71-80). Bu dönemde Emir Surğan ülkenin baş emiri tayin olunmuştu (el-Aherî, 1954:176). Bütün bunlar Emir Surğan'ı diğer emirlerden hukuki olarak üstün kıldığı gibi otorite olarak da diğerlerinin üstünde kılıyordu. Bundan dolayı Emir Surğan daha ciddi mücadele etmekteydi. Emir Yağıbastı Çobanîlerden olması hasebiyle kendi yerini kuvvetlendirmeye çalışıyordu. Emir Melik Eşref ise Şeyh Hasan Küçük'ün kardeşi olmasından dolayı onun yerini almaya çalışıyordu. Bundan dolayı emirler esas itibariyle idarenin kendisinde olmasını hesap ederek birbirleriyle mücadele halindeydiler. Tebriz ileri gelenleri ve devlet idarecileri ise Emir Surğan ve Emir Yağıbastı'nın yanında yer alarak birbirleriyle mücadele içerisine girdiler (Hafız Ebru, 1317:175). Bu durumdan rahatsız olan Emir Melik Eşref her ikisine karşı mücadele yolunu seçti. Kendilerine Melik Eşref'in ciddi bir savaş hazırlığı içerisinde olduğu haberini alan Emir Surğan ve Emir Yağıbastı bir gece habersizce Tebriz'den ayrılarak önce Nahçıvan'a oradan da Arran'a gittiler (Kürkçüoğlu, 2007: 72-73). Rakiplerini takiben Arran bölgesine gelen Melik Eşref Emir Surğan ve Emir Yağıbastı'yı mağlup ettikten sonra Anuşirvan isimli bir adamını kendi yerine bırakarak önce Gence'ye (Hafız Ebru, 1317: 176) oradan da Tebriz'e döndü (el-Aherî, 1954: 177). Melik Eşref'e karşı başarısız olan Emir Surğan ve Emir Yağıbastı Karabağlı Kadı Muhyiddin Berdaî'yi barış yapmak amacıyla Tebriz'e gönderdiler. Ancak bundan pişman olan Emir Surğan Arran'dan kaçarak Diyarbekir'e annesi Satıbek Hatun'un yanına giderek Süleyman Han'dan yardım istedi. Bir müddet sonra Emir Surğan burada öldürüldü, daha sonra da annesi Satıbek Hatun vefat etti. Böylece Melik Eşref güçlü bir rakipten kurtulmuş oldu. Şimdi sıra ona karşı mücadele eden amcası Emir Yağıbastı'da idi. Ancak kaynaklar Melik Eşref ile Emir Yağıbastı arasında samimi ve sıcak ilişkiler olduğunu yazmaktadır (Hafız Ebru, 1317: 177). Melik Eşref'in amcası ile arasını hoş tutması ileride onu ortadan kaldırmasına mani olmadı. Kendisine karşı sadece amcasının rakip olarak kaldığını düşünen

Melik Eşref daha önce Arran bölgesine kendi yerine vekil tayin ettiği Anişirvan-ı Adil ile birleşerek amcasını ortadan kaldırdı. Böylece Tebriz başta olmak üzere İlhani Devleti topraklarının Güney Kafkasya bölgesine ait yerlerinde tek başına hâkim olmayı başardı (Zeynaloğlu, 1992: 66).

Melik Eşref İlhaniler Devleti'nin başka bölgelerindeki eyaletleri üzerinde de hâkimiyet sağlamayı planlıyordu. Bu konuda onun asıl rakibi Bağdat'ta bulunan Şeyh Hasan İlhanî idi. Melik Eşref 1347 yılının yazında Bağdat üzerine yürüdü. O Bağdat yolunda iken askerlerinin bir kısmını Emir Hacı Şehriyar'ın komutasında Sehend dağı tarafına gönderdi ve orada savunma mıntıkası teşkil ettirdi. Melik Eşref Melik Ester komutasındaki öncü birliklerini Bağdat'a göndererek yoluna devam etti. Bağdat'ta bulunan Şeyh Hasan Celayirî aslında Bağdat'tan ayrılıp Anadolu'ya geçmeyi ve orada Kemah kalesine sığınmayı planlıyordu. Ancak O, devlet ileri gelenlerinin ve özellikle de Dilşad Hatun'un tahrikiyle Bağdat'ta kalıp şehri tahkim ederek savunma savaşına karar verdi. Melik Eşref'in güçleri Bağdat'a ulaşmasına ve şehri kuşatmalarına rağmen ciddi bir girişimde bulunamadılar. Sadece şehir kapısı önünde karşılıklı küçük çapta çarpışmalarla yetindiler. Şehrin muhasarasında ciddi bir başarı elde edemeyen ve Bağdat'a girmekten ümidini kesen Melik Eşref geri çekilmek mecburiyetinde kaldı (el-Aherî, 1954: 173-174; Hafız Ebru, 1317: 178-179).

Bağdat Seferinden başarısızlıkla Tebriz'e dönen Melik Eşref devlet erkânı arasında yeni görev paylaşımları yaptı. Öyle ki, devlet ileri gelenlerinin görevlerinde bazı değişiklikler yaparken bazı vilayet valilerini de görevden aldı. Hafız-ı Ebru'nun verdiği bilgilere göre; *"bu zamanda Melik Eşref Azerbaycan, İran-ı Acem, Gürcistan'ın bazı vilayetlerinde ve Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki toprakları kendi adamları arasında pay etti. Devlet ayanlarının, askerlerin ve umumiyetle bütün ülke dahilinde mevcut olan görevlerini ve vergileri kendi istediği gibi değiştirdi"* (Hafız Ebru, 1317:179). Kaynaklar bundan sonra ülkenin siyasi ve ekonomik olarak daha stabil hale geldiğini bildirmektedir (Hafız Ebru, 1317:179). Melik Eşref'in uygulamış olduğu şiddet ve zorbalık politikasından korkan ayanlar, devlet ileri gelenleri ve memurlar onun belirlediği politikaların dışına çıkamıyordu. Zira O, canı istediğinde emirleri kovar, mallarını müsadere eder ve hatta hapse atardı. Mümkün olduğunca daha fazla servet biriktirmek onun asıl hedefleri arasında idi (el-Aherî, 1954: 174). İlhaniler Devleti'ne ait başka vilayetleri de işgal politikasını sürdüren Melik Eşref, İsfahan'ın iktisadi zenginliğini de göz önüne alarak 1350 yılı baharında yaklaşık 50 bin askerle şehre saldırarak muhasara etti (el-Aherî, 1954: 174). İsfahan hâkimi Hâce İmameddin Kirmanî ve vezir Emir Necmeddin şehrin kapılarını kuvvetlendirerek

savunmaya geçtiler. Zaman zaman şiddetli savaşların yaşandığı İsfahan'da halk Melik Eşref'in muhasarasından bunaldığı için onunla anlaşma yollarını aradılar ve bunun için elçi olarak Seyyid Herâvin'i anlaşmak maksadıyla gönderdiler. Taraflar arasında varılan mutabakata göre; Melik Eşref İsfahan'ın mevcudiyetini kabul edecek, Arran bölgesine Sultan olarak koymuş olduğu Anuşirvan-ı Adil adına hutbe okunup para bastırılacak ve nâl-baha (*na'l-baha yabancı askerlerin yapacağı yağma ve tahribatı önlemek için verilen paradır*). Merçil, 1996: 21-32) olarak haraç verilecektir. Bütün bu şartların kabulü üzerine Melik Eşref Tebriz'e geri döndü.

Melik Eşref devrinde Güney Kafkasya topraklarında ona karşı isyanların çıktığını görmekteyiz. Özellikle 1352 yılında Melik eşref Arran bölgesinde iken Deli Bayezid isimli birinin isyan ettiği haberini aldı (el-Aherî, 1954: 174). Melik Eşref, Deli Bayezid'i önce itaat etmeye davet ettiyse de buna razı olmadı. Daha sonra üzerine asker gönderildi. Ancak askerlerinin mağlup olması ve Mugan arazisinin Deli Bayezid tarafında ele geçirilmesi üzerine Melik Eşref onunla uğraşmaktan vaz geçerek Tebriz'e döndü. Melik Eşref'in emirlerinde Toğımur komutasında Tebriz'den Arran bölgesine çok sayıda asker gönderdi ancak Deli Bayezid'in askerleri tarafından öldürüldü. Irak-ı Acem'den çağırıp Deli Bayezid'in üzerine gönderdiği Emir Alebi de Deli Bayezid ile iş birliği yaparak Melik Eşref'e karşı isyan etti. Bu durumu haber alan Melik Eşref büyük bir askeri kuvveti Karabağ'da işbirliği yaparak kendisine karşı isyan eden Deli Bayezid ve Alebi üzerine gönderdi. Melik Eşref'in güçlerine karşı mücadele edemeyeceğini anlayan Deli Bayezid kendisini öldürdü. Alebi ise Gence ile Tiflis arasındaki Leybarik (el-Aherî, 1954: 157) vilayetinde önce esir alındı sonra da başı kesilerek Deli Bayezid'in başı ile Tebriz'e gönderildi (el-Aherî, 1954: 175; Kazvinî, 1387: 479-480; Hafız Ebru, 1317:182-183). İsyancıların başı ibret olması için Melik Eşref'in emriyle bütün Tebriz şehrinde dolaştırıldı (Erdebîlî, 1373: 748; Namiq, 2022: 1077-1103).

Bütün bu olaylardan sonra korkuya kapılan Melik Eşref dünya işlerinden el ayak çekip uzlet hayatı yaşamaya başladı. Tebriz şehrinden Reb-i Reşidi'ye taşındı ve oturduğu sarayın etrafına derin hendekler kazdırdı, böylece kendisini güvence altına aldı. Onun emriyle devlet ileri gelenlerinin tamamı da Reb-i Reşidi'ye taşınarak devlet işlerini buradan idare etmeye başladılar. Kaynakların verdiği bilgiye göre, hayatı korku ve heyecan içerisinde geçen Melik Eşref devlet erkanından da hiç kimseye güvenmiyor her gün birini hapse attırıp mallarını müsadere ediyordu (Zeyneddin, 1387: 480; Hafız Ebru, 1317: 183-184). Devlet ileri gelenleri ve birçok insanın Melik Eşref'in zulmünden kaçmaya başladığını

görüyoruz. Kaynakların bildirdiğine göre, kimisi vatanını terk edip kimisi kuzeye, kimisi güneye, kimisi de batıya kaçıyorlardı.⁵

Melik Eşref'in zulmünden kurtulabilen ulemadan, Hoca Şeyh Küçeci önce Şiraz'a daha sonra Şam'a; Hoca Sadreddin-i Erdebili, Gilan'a; Kadı Muhyiddin Berdaî Altın Orda Devleti'nin Merkezi olan Saray'a gitmişlerdi (Hafız-ı Ebru, 1380: s.184; Kafalı, 1976: 83-84; Yakubovskiy, 1976: 160). Saray Câmî'inde sürekli vaazlar yapıp Melik Eşref'in zulmünü anlatan Kadı Muhyiddin Berdaî, bir keresinde Canibek'in de bulunduğu bir vaazında, Tebriz halkını bu zalimden kurtarmanın dini bir vazife olduğunu ve zalime karşı bir sefer yapılmasını istemişti (Hâfız-ı Ebrû, 1380: 184-185; Kafalı, 2009: 89; Mirek-i Hüseyini, 1385: 299, Kafalı, 1976: 84).

“Bunun üzerine Sultan Canibek derhal sefere çıkmak için kısa bir sürede ordusunu toplamış ve 758/1357 senesinde Derbent'i üzerinden Şirvan'a gelmişti. Buradan Melik Eşref'e elçi göndererek “Hülagu Ulusunu zapt etmek için geliyorum. Sen dört ulus yarlıklarında ismi olan Çoban'ın oğlusun. Bugün üç ulus benim hâkimiyetim altındadır. Ben sana aynı şekilde ulus emirliği makamını bağışlayacağım. Kalk ve beni karşılamaya çık.” diyerek ve Melik Eşref'in kendisine tâbi olmasını istedi. Melik Eşref ise; *“Sen Berke Ulusunun padişahısın, Abaka'ya bağlı değilsin. Burada padişah Gazan Han'ın torunu Anuşirvan'dır ve emirlik bana aittir”* cevabı gönderdi (Hayrendiş, 1383: 240).

Canibek Kür üzerinden Ağdam ve oradan ise Beşkin'e geldi. Melik Eşref; Muhammed Kuli, Şeref Derban ve birkaç emiri öncü kuvvetleri olarak gönderip kendisi asker toplamaya başladı. Ancak on yedi-on sekiz bin asker toplayan Eşref, Ucan taraflarında Cani Bek'le karşı karşıya geldi. Aralarında meydana gelen savaşta Melik Eşref daha az askere sahip olduğu için yenildi. Canını zor kurtaran Eşref önce Merend daha sonra Hoy'a kaçtıysa da sonunda yakalanıp öldürüldü (Khelejani, 2013: 96-97). Canibek, daha sonra Tebriz'e gelip orada kısa bir süre ikamet ettikten sonra Oğlu Berdibek'i elli bin askerle Tebriz valisi olarak bıraktıktan sonra Deşt-i Kıpçak'a geri döndü (Hâfız-ı Ebrû, 1317): 188;

5 Canibeg Han ya da Canibeg Han; 1341/1342-1357 yılları arasında Altınordu Devleti Hanı. Bazı kaynaklarda ismi “Canı Bek” şeklinde geçmektedir. Döneminin Rus kaynaklarında “iyi hükümdar Çanibek” (Rusça “Добрый царь Чанибек”) şeklinde bahsedilen Canibeg Han döneminde bastırılan paralarda da kendisinden; “Sultan Mahmud”, “Sultan el-adil”, “Hakan el-adil”, “Sultan el-a'zam” “Çambek Celaleddin Mahmud Sultan” ve “Celaleddünya ve'd-din Mahmud Sultan” gibi sıfatlarla bahsedilmiştir. E. Kalan, “Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim Ve Unvanlar (1227-1357)”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı:1, s.29 yıl:2014; Kafalı, M., “Cuci Süalesi ve Şubeleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, cilt.9, Sayı:33, s.107, yıl:1970; A. Çelik, Güler, Ö., “Altın Ordu İmparatorluğu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:188, Yıl:Ekim 2010.

Hayendiş, 1383: 240-241; Ahmed Gaffari Kazvinî, 1343: 205; Kafalı, 1976: 84; Yakubovsky, 1976: 161). Ancak Cani Bek yolda hastalanınca emirleri Berdibek'i Tebriz'den çağırdılar (Khelejanî, 2013: 97).

Avnullahi'ye göre; Canibek'in Güney Kafkasya'ya hücum ederken ciddi bir direnişe rastlamamasının nedeni bazı araştırmacıların *“Azerbaycan'ın yerli feodalleri ile Azerbaycan halkına arkalanması” görüşü değil de bunun asıl nedeni Melik Eşref'in zulmünden cana doyan Tebriz halkının orayı terk etmesi idi. Zira Cani Bek burada hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve Tebriz halkı geri getirmek için “askerlerine sokaklarda gecelemelerini ve Müslümanların evlerine girmemelerini buyurmuştu”* (Avnullahi, 1385: 118; el-Aherî, 1954: 179; Zeyneddin, 1387: 481-483; Hafız Ebru, 1317: 185-188; Çelik ve Güler, 2010: 139 - 162).

Sonuç Olarak

Tebriz'in Altın Orda Hanı Canibek tarafından ele geçirilmesi ile İlhanlılar Devleti sona ermiş oldu. İlhanilerin son hükümdarı Anuşirvan-ı Adil'in bu savaşlar sırasında nerede olduğu hususunda kaynaklarda ciddi bir bilgi bulunmamaktadır. Onunla ilgili olarak sadece iki kaynak şu bilgileri vermektedir. Bunlardan biri Miratü'l - büldan-i Nasirî diğeri ise 20 yüzyıl İran tarihçilerinden Celaleddin bin Fatali şah İhtişamü'l-mülk. Bunlara göre, Anuşirvan-ı Adil, Canibek Tebriz'e geldiğinde sağ imiş ve Canibek'e yardım etmiş fakat sonra vefat etmiş.

Yukarıda da anlatıldığı gibi Melik Eşref ömrünün sonuna kadar İlhaniler Devleti'nin müdafaası uğruna birçok savaşlara girmiş ve kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmak için de Anuşirvan-ı Adil'i hükümdar yaparak hukuki statüye büründürmüştür. O'nun ölümü ile de İlhaniler Devleti'nin müdafaası için yürüttüğü mücadeleler de sona ermiştir. Böylelikle Güney Kafkasya'da İlhaniler Devleti'nin hâkimiyeti sona ermiştir. Altın Orda Han'ı Canibek'in bölgeye yapmış olduğu hücumu kadar İlhaniler Devleti fiilen var olsa da aslında bu devletin bütün idaresi Çobanî emirlerinin elinde bulunuyordu.

Güney Kafkasya hâkimiyetini ele geçiren ve İlhanlı Devleti'ne son veren Canibek Han oğlu Berdibek'i Tebriz'de bıraktıktan sonra ülkesine döndü. Berdibek toplan iki ay kadar burada kalabildi. Melik Eşref'in emirleri Saray Timur Bey'in etrafında toplandılar. Canibek Han'ın hastalanması haberi üzerine Berdibek Altın Orda Devleti'nin başkenti Saray'a döndü. Vezir Saray Timur Bey'in de Tebriz'den ayrılmasından sonra Merend'de bulunan Ahiçuk Tebriz'e

gelerek hâkimiyeti ele geçirdi. Çobanî emirleri de onun etrafında toplandılar. Ahîçuk uzun bir müddet Tebriz'de hüküm sürdü.

KAYNAKLAR

AYNULLAHÎ, Seyid Ağa (1385hş). *Orta Asırlarda Tebriz Şehrini Tarihi*, Arap Alfabetine Aktaran; Perviz Himmetcu, Tebriz.

BUDAK, Münşi-yi Kazvini (1378). *Cevâhiru'l-Ahbar* (Bahş-i Tarih-i İran ez Kara Koyunlu tâ sâl-i 984 h.k.), Mukaddeme, tashih ve talikat: Muhsin Behram Nejad, Miras-ı Mektub, çâp-ı evvel, Tahran h.ş.

ÇELİK, A. -GÜLER, Ö. (2010). “Altın Ordu İmparatorluğu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:188, Ekim.

DALKESEN, Nilgün (2017). “’Sātī Bīk (Beg) ve İlhanlı Sonrası Orta Doğu”, *Fe Dergi* 9, no. 2 ss.71-80.

DEMİR, Mustafa (2002). “İlhank Devleti’nin Yıkılış Suresindeki Siyasi Gelişmeler”, *Türkler*, VIII, Ankara, s.378.

DİBÂC, İsmâil (1955). *Râhnümâ-yı Âşâr-ı Târîhî-yi Âzerbaycân*, Tebriz.

EL-MAVERDÎ, Ebü'l-Hasen el-Mâverdî (2019). *Dürerü's-Sülûk Fî Siyâseti'l-Mülûk, Mâverdî'nin Siyâsetnâmesi*, (Haz. Abdüsselam Arı), İstanbul.

EL-ÂHARÎ, Ebû Bekir el-Kutbî el-Âharî (1954). *Târîh-i Şeyh Uveys* (nşr. J. B. van Loon), 's-Gravenhage.

EL-ASKALÂNÎ, İbn Hacer el-Askalânî (1997). *Ed-Dürerü'l-Kâmine fî-Âyânî'l-Mi'eti's-Sâmine*, (Haz. Eş-Şeyh Abdülvâris. Muhammed Ali), Beyrut.

ERDEBİLÎ, İbn Bezzâz (1373). *Safvetü's-Safâ*, (Mukaddime ve Tashih: G. R. Tabâtabâi Mecd). Tebriz: İntişârât-ı Musahhih.

GABASHVİH, Manana (2002). “İlhank Devleti’nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Türk Olan Devletler”, Cev: Mahmut Yavaş, *Türkler*, VIII, Ankara, s.391.

GÜL, Muammer (2005). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Moğol Hakimiyeti*, İstanbul.

HÂFİZ-I EBRU, Şihâbüddîn Abdullah b. Lütfullah b. Abdülreşid (1317). *Zeyl-i Câmü't-Tevârih-i Reşidî*, Neşr. Hanbaba Beyânî, Tahran hş.

HÂFİZ-I EBRU, Şihâbüddîn Abdullah b. Lütfullah b. Abdülreşid (1380). *Zübdetü't-Tevârih*, Mukaddime, tashih ve ta’likât: Seyyid Kemâl Hac Seyyid Cevâdî. C. 1. Tahran: Vezâret-i Ferheng ü İrşâd-ı İslâmî.

HAN, H. M. (2017). *Müntehabü't-Tevârih* (Târihlerden Seçmeler). Fahri U. - Dayan K. (Çev). Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek.

HAYRENDİŞ, Abdurresul (1383). “Târîh-i Şeyh Üveys ve Salhay-i Payani-i Devlet-i İlhanan”, *Ketab-i Mah*, S. 9-10-11, Tahran.

HÜSEYNİ, Muhammed Mirek-i Hüseyini (1385). *Riyazü'l-Firdevs-i Hani*, (yay. haz. İrec Afşar, Firiştah Serrafan), Tahran h.ş.

İBNİ BATUTA, Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî (2019). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (çev. A. S. Aykut), Y.K.Y. İstanbul.

JACKSON, Peter (2016). “Sati Bik,” *Encyclopædia Iranica*, online, <http://www.iranicaonline.org/articles/sati-bik-princess> (erişim 30 Ocak 2023, saat:13:17).

KAFALI, M. (1970). “Cuci Sülalesi ve Şubeleri», *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, cilt.9, Sayı:33, s.107.

KAFALI, M. (1976). *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul.

KAFALI, M. (2009). *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, Ankara.

KALAN, E. (2014). “Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim Ve Unvanlar (1227-1357)”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı:1, s.29.

KAZVİNÎ, Ahmed Gaffari Kazvinî (1343hş). *Târîh-i Cihân Ârâ*, (nşr; Muhammed Kazvinî), Tahran.

KAZVİNÎ, Zeynüddîn B. Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvinî (1387). *Zeyl-İ Târîh-İ Güzide*, Tahkik Dr. Abdülhüseyin Nevâî, Tahran.

KHELEJANÎ, Ahmad Hesamipour (2013). *İlhanlılar İle Altın Orda Devleti'nin Siyasi Ve Sosyal İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol (2007). *Nahçıvan Tarihi* (V. XV. Yüzyıllar), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.

MERÇİL, Erdoğan (1996). “Na'l-Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler”, *Belleten*, c. 60, sayı. 227, Nisan, ss. 21-32.

MİRHAND, Muhammed Seyyid Burhaneddin Havendşah Belhi Mirhand (1338). *Tarih-i Ravzatu's-safâ*, V, Neşr: Abbas Perviz, Tahran hş.

MUSALI, Namiq (2022). “XIV. Yüzyılın Ortalarında Dârü'l-İrşâd İle Beytü'l-Fevâhiş Arasında Erdebil'de Sosyal Yaşam”, *DTCF Dergisi* 62.2: ss.1077-1103.

ONULLAHİ, S. M. (1976). *Elxaniler Dövrüne Aid İstifade Edilmemiş Mənbə*, *Azərbaycan SSR EAM*, XXXII, № 5., s. 8, 42.

PİRİYEV, V. Z. (1972). *Hülaküler dövlətinin sərkərdəsi Əmir Çobanın fəaliyyətinə dair*, *Azərbaycan SSR EAX, TFHS*, № 2, ss. 44-52.

RAMPOLDİ, Milena (2021). “Müslüman Tarihinin Büyük Kadınları: Sultan Sati Bey Han”, <http://www.mintpressnews.com/MyMPN/great-women-in-muslim-history-sultan-sati-bey-khan/>, bak. Tarih. 23.05.2021, saat: 14:27.

SÜMER, Faruk (1989). “İlhanlı Hükümdarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir”, *Belleten*, LI 11/206, Ankara, s.177.

TUYSUZ, Ş. Cem (2004). *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1967). “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş I Emir Çoban Soldoz”, *Belleten*, 124, Cilt: XXXI - Sayı: 124 - ss. 601-646.

ÜÇÖK, Bahriye (1981). *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara.

ÜREKLİ, Muzaffer (1993). “Celayirliler”, *TDVİA*, VII, İstanbul, s.264.

YAKUBOVSKİY, A. Yu. (1976). *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Türkçeye çev., Hasan Eren), Ankara.

YEZDİ, Şerefeddin Ali (1387). *Zafernâme*, (tashih ve tahkik: S. Sa'îd Mîr Muhammed Sâdık) Kitabhâne, Muze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şura-yı İslami yay., Tahran.

Сейфеддини, М. А. (1968). *Монеты ильханов XIV века*, Баку.

ZEYNALOĞLU, C. (1992). *Mühteser Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Kitab Balatası, Bakü.

BÖLÜM IV

BAĞIMSIZ TÜR FİLMLERİNDE DIŞAVURUMCULUĞUN GERİ DÖNÜŞÜ: ÇAĞDAŞ TÜRK SİNEMASINDA ESTETİK VE ANLATISAL İZLER¹

*Return of Expressionism in Independent Genre Films: Aesthetic
and Narrative Traces in Contemporary Turkish Cinema*

Didem TOK EMİNÇE

(Araştırma Görevlisi), İstanbul Topkapı Üniversitesi,

Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi

Email: didemtokemince@topkapi.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0287-1163

1. Giriş

Dışavurumcu sinema, gerçekliği olduğu gibi yansıtmak yerine mizansen kurarken başvurduğu biçimsel çarpıtmalar, abartılı ışık-gölge kullanımı, stilize dekorlar ve teatral oyunculuklar gibi unsurlarla Almanya'dan dünyaya yayılan önemli bir sinema akımı olmuştur. Sinemadan önce resim, tiyatro ve edebiyat gibi sanat dallarında şekillenen dışavurumculuk, bireylerin duygu ve düşüncelerini ifade etme, “dışavurma” anlayışıyla öne çıkan bir estetik tercihtir. Kracauer, Alman sinemasının asıl olarak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıktığını belirterek dışavurumculuğun Alman sinemasındaki önemini altını çizer ve bu filmlerin “dış dünyadan gelen psikolojik bir içe dönme” durumuna karşılık geldiğini vurgular (Kracauer, 2010, s. 59). Bu bağlamda dışavurumcu sinema Weimar Cumhuriyeti'nde (1918-1933) hüküm süren belirsizliği ve Birinci Dünya Savaşı sonrası toplumun zihinsel sıkışmışlığını geleceğe dair umut ve karamsarlık dikotomisi ekseninden beyaz perdeye aktaran etkili bir sinema akımı olmuştur. Kökenleri Birinci

¹ Bu çalışma yazarın doktora tezinden türetilmiştir.

Dünya Savaşı öncesine, 1910'lu yıllara dayanan akım, gelişimini Weimar Cumhuriyeti döneminde Almanya'da tamamlamış ve özellikle resim, grafik sanatlar, sinema ve tiyatro alanlarında doruk noktasına ulaşmıştır. Sinemada sadece estetik bir yönelim olmakla kalmamış, zamanla kendi döneminin sosyo-politik atmosferinin başarılı bir görsel izdüşümü haline de gelmiştir. Almanya'da Weimar Cumhuriyeti'nin sona ermesi ve 1933 yılı itibarıyla Nazi Almanya'sının totaliter ideolojisinin kültürel alanı belirlemeye başlamasıyla zamanla etkisi azalmış olsa da dışavurumcu sinemanın icat etmiş olduğu estetik ve düşünsel miras sinemanın biçimsel hafızasında varlığını sürdürmüştür.

Zamanla aynı biçimsel ilkeleri sürdüren ve yeniden yorumlayan çeşitli filmlerle beraber bir anlatım biçimi ve estetik yorum olarak yer edinerek yalnızca belirli bir tarihsel döneme ait bir akım olmanın ötesine geçmiş ve evrensel bir estetik ifade biçimine dönüşmüştür. Resim ve grafik sanatındaki abartı ve çarpıtmalardan beslenen bu sinema dili, modern öznenin ruhsal parçalanmasını, korkularını ve yabancılaşmasını sinematografinin araçlarıyla görünür kılmıştır. Dışavurumcu sinemaya Birinci Dünya Savaşının tetiklediği bir hareket olarak bakmak yerine, savaşı yaratan konjonktürü önceden sezinleyen, dolayısıyla içinde bulunduğu toplum ile yakın ilişki halinde olan bir sanat sineması olarak bakmak akıma daha derinlemesine bir kavrayış getirir.

Farklı dönemlerde ve coğrafyalarda yeniden yorumlanan dışavurumcu sinema, etkisini dönemsel sınırların ötesine taşıyarak bir estetik ifade biçimine dönüşmüştür. İnsanın iç dünyasını, ruhsal çalkantılarını ve toplumsal buhranlarını biçimsel aşırılıklar aracılığıyla perdeye yansıtarak, sinemayı yalnızca bir anlatı aracı olmaktan çıkarmış ve sinemayı içinde doğduğu toplumun içsel dinamiklerinin ve varoluşsal gerilimlerinin görsel bir tezahürüne dönüştürmüştür. Alman dışavurumcu sinemasının etkileri kara film, korku, gotik, sürrealizm, melodram ve bilim kurgu gibi film türlerinin estetik ve tematik özelliklerinde yaşamaya devam etmiştir.

Bu araştırma, Türkiye'de bağımsız sinemacılar tarafından üretilen bilim kurgu ve korku filmleri incelendiğinde, bu yapımlarda dışavurumculuğun anlatsal ve biçimsel unsurlarının belirgin biçimde gözlemlenebildiğini iddia etmektedir. Bağımsız sinemacılar; ürettikleri filmlerde biçimsel ve tematik yenilikleri benimsemeleri, üretim süreçlerinde sanatsal kaygılarını gişe kaygılarının önüne koymaları ve ulusal ile uluslararası festivalleri hedef almaları gibi çeşitli önceliklerle nitelendirilirler. Çoğu zaman kendi prodüksiyon şirketleri aracılığıyla ürettikleri filmlerle, yönetmen-yapımcı kimliğiyle var olurlar.

Bağımsız sinemanın biçimsel ve tematik yenilik arayışını ortaya koyan ve “Yeni Sinemacılar” olarak adlandırılan 1990’lar kuşağı, gerçekçi perspektiften ürettikleri sanat filmleriyle Türk sinemasında önemli bir dönüşüm yaratmıştır. Bu dönemi izleyen 2000’li yıllarda ise, benzer üretim koşullarını sürdüren fakat daha fazla dijitalleşen ve beynelmilel ölçekte görünür hale gelen sinemacıların bir kısmı tür sineması yönelimleriyle öne çıkarak Türk sinemasında hem biçimsel hem anlatı düzeyinde yeni bir ifade alanı açmıştır.

Tür sineması içerisinde başat olarak korku ve bilim korku türlerini kapsayan bu filmler, bağımsız sinemanın kişisel üretim anlayışını korurken; korku ve bilim kurgu türlerinin kalıplarını yerel anlatı dinamikleriyle birleştirerek kendi dönemlerinin toplumsal ve kültürel gerilimlerini yansıtan yenilikçi ve eleştirel yapılar üretmektedir.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı, dışavurumcu sinemanın yirminci yüzyılda Weimar dönemi Almanya’ında üretmiş olduğu toplumsal eleştiri potansiyelini; ikibinler sonrası üretilen Türk korku ve bilim kurgu filmlerinin tematik ve biçimsel unsurlarında izleyerek bu tür filmlerinin güncel toplumsal eleştiri kapasitesini ortaya koymaktır. Murphy (2004) dışavurumcu sanatın görme biçimlerinde yerleşik vizyonu kırdığını ve geleneksel yapıları açığa çıkararak bir tür karşı strateji estetiği yarattığını ileri sürmektedir (s. 203). Dışavurumculuk özgün biçimsel özellikleri ve tematik vurguları sayesinde günümüzde hala hem film üretme pratiklerinin kendisinde hem de anlatı ve biçime odaklanan kuramsal araştırma alanlarında etkisini sürdürmektedir. Dışavurumcu yöntemlerden yararlanan filmler, üretildikleri toplumun ruhsal ve ideolojik gerilimlerini yansıtmaya kapasitesi yüksek, eleştirel bir anlatı zemini oluşturmaya elverişli yapılar olarak ele alınmaktadır.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Metodolojinin amacı, araştırma sürecine ilişkin prosedürlerin, bileşenlerin ve protokollerin sistematik bir biçimde planlanarak araştırmaya eleştirel bir zemin kazandırılmasıdır. Böylece bireysel tekniklerin performansı değerlendirilirken ve belirli araştırma desenlerinin kullanımıyla mevcut bilgiye katkıda bulunma olasılığı tahmin edilmiş olur (Krippendorff, 2019, s. 5). Çalışmada filmler, amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilmiş ve seçilen örneklem içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Buna göre filmler David Bordwell ve

Kristin Thompson'ın geliştirdikleri “neoformalizm” yaklaşımı doğrultusunda ele alınarak, anlatı ve biçimsel yapılardaki dışavurumcu öğeler çözümlenmiştir.

2. Bir Karşı-Strateji Olarak Türkiye'deki Bağımsız Tür Filmlerinde Alman Dışavurumculuğun İzini Sürmek

2.1. Tür filmi

Film türleri (genre), 1948 yılında New Yorklu Robert Samuel Warshow'un *Partisan Review* dergisinde yayınladığı “Trajik Kahraman Olarak Gangster” başlıklı makalesiyle film çalışmaları alanında sistematik biçimde tartışılmaya başlanmıştır. Bu çalışmayı yazarın 1954 yılında western türü üzerine yazdığı “The Westerner” başlıklı makalesi izlemiş, aynı yıllarda André Bazin'in western sinemasına ilişkin değerlendirmeleri de tür kuramının gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Böylece film türü teorisi, auteur kuramıyla paralel biçimde gelişerek filmlerin sınıflandırılmasında ve anlamlandırılmasında sıkça başvurulan yaklaşımlardan biri haline gelmiştir. Film türü kuramına göre türler yalnızca estetik biçimlerden ibaret değildir; ortak anlatı yapıları, temalar, karakter tipleri, görsel stiller ve seyirci beklentileri gibi bileşenlerin bir araya gelmesiyle oluşan kültürel sözleşmeler olarak değerlendirilir. Schatz'ın (1981) ortaya koyduğu kavramsal ayrıma göre film türü (film genre) türün tüm kültürel, tematik ve yapısal bileşenlerini ifade ederken; tür filmleri (genre films) ise belirli bir türün kurallarını ve kültürel özelliklerini aktaran film örneklerini ifade eder. Bu ayrım çerçevesinde film türü, sinema tarihini biçimlendiren anlatı gelenekleriyle ilişkilendirilirken, tür filmleri bu geleneklerin pratikte karşılık bulduğu yapıtlar olarak ele alınır. Schatz'ın (1981) çalışmasında türler, yalnızca ticari sınıflandırmalar olarak değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal bağlamların şekillendirdiği bir yapı olarak ele alınmıştır.

Tür filmleri, tarihsel olarak Hollywood merkezli ticari üretim modeliyle özdeşleştirilerek, anlatı ve üslup kodları ana akım gişe sineması bağlamında ele alınmıştır. Ancak modern film kuramlarında tür filmlerinin yalnızca eğlence odaklı anlatılar olmadığı, toplumsal çatışmaları ya da ortak ruh hallerini ifade etme potansiyeline sahip oldukları ile ilgili önemli çalışmalar ortaya konmuştur. Cinsiyet, ırk ve sınıf çalışmalarına yönelik artan ilgi ve aynı zamanda bu doğrultuda gelişen izleyici tepkileri gibi çeşitli araştırma alanları da tür filmlerine verimli ve yeni yaklaşımlar getiren bakış açıları ortaya koymuştur.

1980'li yıllardan itibaren Amerika'da tür filmlerinin yalnızca egemen ideolojiyi yeniden üreten yapılar olduğu yönündeki görüşler sorgulanmaya

başlanmıştır. Örneğin, birçok korku filminin Amerikan toplumunun kaygılarını ve bastırılmışlığını onaylayan seyirlikler oldukları yerine, mevcut Amerikan toplumuna bir eleştiri olarak da anlaşılabilirliklerini savunmak bu dönemdeki çalışmalarla mümkün olmuştur. Bu durum, tür filmlerinin tanıdık izleyicilere tanıdık hikayeler anlatan basit bir sosyal gösterge işlevi gördüğü anlayışındaki değişimin başlangıcı olmuştur. Bu çalışma kapsamında, korku ve bilim kurgu filmleri, toplumun kendisiyle yüzleşmesini sağlayan ifade alanları olarak ele alınmaktadır.

Dışavurumcu estetik ise film türü çalışmaları içerisinde klasik anlamda bir tür olarak ele alınmaz, onu belirli anlatı kalıplarına dayalı bir tür olmaktan ziyade, farklı tür filmleri içerisinde yeniden üretilebilen bir estetik strateji olarak tanımlamak daha doğru bir yaklaşım olur (Gerald & Ells, 2019).

Dışavurumculuk klasik anlamda bir tür olmaktan ziyade tür filmleri içerisinde yeniden üretilebilmesi uygun olan bir estetik strateji olarak ele alınmalıdır. Özellikle korku ve bilim kurgu gibi türler, ekspresyonist sinemanın karanlık atmosferini, psikolojik mekan anlayışını ve ışık-gölge oyunlarını yeniden dolaşıma sokarak dışavurumcu çözümlemelere uygun bir zemin oluşturur.

Korku ve bilim kurgu başta olmak üzere tür filmleri başka türlerle ilişki kurarak birden fazla anlatı geleneğini ve estetik kodu bünyesinde barındırabilir. Kitses, türlerin “tematik açıdan verimli, tarihsel olarak değişken ve arketipsel unsurlarla dolu dinamik yapılar” olduğunu ifade eder (aktaran, Tudor, 2012, s.3). Bu yaklaşım, türlerin durağan değil, tarihsel ve kültürel dönüşümlerle birlikte evrilen yapılar olduğuna işaret eder.

Bir filmin türü analiz edilene kadar belirsizliğini koruduğu ifade edilebilir. Ancak tür filmi analizi, belirli temalara ve geleneklere dayanan bir yapıyı ele almakla başlar; dolayısıyla filmler yalnızca bu temel özellikleri üzerinden sınıflandırılabilir ve söz konusu özellikler de diğer türlerle ayrımları belirlendikten sonra ortaya konabilir. Bu durumda belirli bir film grubunun diğerlerinden ayrılması için belirli kriterler olduğu ve kriterlerin filmlerin deneysel olarak belirlenen ortak özelliklerine dayandığı söylenebilir. Tudor (2012), bu “ampirik ikilem”e iki çözüm önerir: ilk olarak, önsel (a priori) kriterleri belirlemek ve filmleri bunlara göre ele almak, ikinci olarak ise türü ortak bir kültürel konsensüse dayandırarak ayrıntılı bir analize tabi tutmaktır (s. 3).

Tür filmleri, bireysel örneklerin ötesinde estetik ve toplumsal temsiliyet düzeyi taşır. Bu noktada tür, bir yandan izleyici beklentilerini yönlendirirken

diğer yandan yönetmenin film ile ilgili yapılandırılmalarını denetleyen bir yapı olarak işlev görür. Bir tür filmi incelenirken, filmin hangi türsel sözleşmelere dayandığı, bu sözleşmelere ne ölçüde bağlı kaldığı ve hangi açılardan yenilik sunduğu soruları temel analitik ölçütler arasında yer alır. Tür kalıplarının bilinçli biçimde dönüştürülmesi, tür içerisinde yaratıcı bir ifade alanının oluşmasını mümkün kılar. Tür filmlerinin toplumsal işlevi, onları kültürel bir dışavurum alanı olarak değerlendirmeyi gerekli kılar. Özellikle türle ilgili yapılan ilk çalışmalardan bu yana, türü belirli geleneklere hapseden yaklaşımlarla değil, onu farklı türlerle, geleneklerle ve izleyici ilişkileriyle bir araya getiren yaklaşımlarla ele almanın git gide önem kazanmakta olduğu görülmektedir. Kültürel bir dışavurum alanı olarak ele alındığında tür filmlerinin etkisi daha iyi şekilde anlaşılabilir. Özden'e (2014) göre filmler sadece yönetmen için değil, aynı zamanda toplum için de bir dışavurum aracı olarak var olurlar, seyircinin filmlerde görmek istediği şey seyircinin kendine olan bakış tarzını da oluşturur ve bu da kültürel bir dışavurumu beraberinde getirir (s.218).

Dolayısıyla tür filmlerine yapılan anlatı ve söylem analizi; filmin kapsadığı kültürel ve sosyolojik yapının durumu, filmin içinden çıktığı toplumun beklentileri ve ilişkileri ile ilgili bilgi verme potansiyeli taşır.

Tür filmlerini toplumun kendisiyle yüzleşmesini potansiyelini sağlayabilen dışavurum alanları olarak ele alındığında, sadece ana akımdaki ticari tür filmleri değil, daha düşük bütçeli tür filmleri de dikkati kendilerine çekerler. Örneğin; kara film (film noir) içinden çıktığı savaş sonrası dönemde Mccarthyciliğin yaratmış olduğu “kızıl tehlike” ve nükleer silah gibi toplumsal korkuların dışavurumunu sağlayan bir tür olarak ele alınmıştır. Dönemdeki toplumsal belirsizlik, yabancılaşma, paranoya ve modern kent yaşamının tehditkar yapısı gibi dönemsel gerilimler görsel ve anlatısal düzeyde somutlaştırılmış, kadın karakterlerin hikâyelerdeki merkezi rolleri ise savaş sonrası değişen cinsiyet dinamikleriyle beraber erkek öznenin güç ve otorite kaybına dair kaygıların sinematik bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Kara film, karanlık estetiği, yüksek kontrastlı ışığı, suç odaklı öyküleri ve huzursuz mekansal atmosferiyle yalnızca toplumsal kaygıları değil, aynı zamanda cinsiyet politikalarını ve modern bireyin kimlik krizini dışavuran bir sinema pratiği olarak öne çıkar. Özden'e göre (2014) doksanlı yıllarda Amerikan sinemasında film noir türünün yeniden canlanması, dönemin postmodern etkilerinin yanı sıra, benzer kültürel kaygıların yeniden gündeme gelmesinden de kaynaklanır (s.225). Film teorisi alanında tür filmlerine yönelik geleneksel eleştiriler yukarıda belirtilmiş olduğu gibi; bu filmlerin tekdüze oldukları ve belirli formüllere dayandıkları,

endüstriyel bir üretim ve tüketim ürünü oldukları, ideolojik ve muhafazakar yapıyı güçlendirdikleri ve son olarak seyirciyi pasifize etme yolunda ilerledikleri gibi eleştirilerden yöne olsa da bu araştırmanın temel aldığı sav, tür filmlerinin sabit ve değişmez olmadıkları (Altman, 1984), film türlerinin toplumun değişen değerleriyle birlikte evrilen yapılar olduklarıdır (Schatz, 1981). Bağımsız sinema pratikleri içerisinde ortaya çıkan tür filmleri ise bu sava en uygun düşen örneklem alanını oluşturmaktadırlar.

2.1.1 Türkiye’de Bağımsız Sinema ve Tür Filmi İlişkisi. Bağımsız sinemanın kavramsallaştırılması, tarihsel olarak değişen üretim koşulları, endüstriyel yapılar ve estetik yönelimler nedeniyle sabit bir tanıma indirgenemeyecek ölçüde karmaşık bir süreçtir. Bağımsız sinema “bir tür mü, bir biçim mi, bir dizi organizasyon mu, bir grup insan mı yoksa bir yaklaşım mı?” sorularını beraberinde getirir (Decherney, 2019, s. 164). Holm (2010), bağımsız sinemanın yalnızca ekonomik bir kategori ya da pazarlama aracı olarak mı değerlendirilmesi gerektiğini, yoksa zamanla kendi estetik ve anlatı kodlarını geliştirerek ayrı bir sinema pratiğine mi dönüştüğünü tartışmaya açar (s. 5). Bir filmi niteleyen *bağımsız* sıfatı, hem ticari hem de eleştirel kullanım bağlamlarında, dönemsel koşullara bağlı olarak farklı kavramsal içeriklerle tanımlanmıştır. Üretim modellerindeki dönüşümler, bağımsız filmin endüstriyel karşılığını zaman içinde değiştirirken; eleştirmenler, film yapımcıları ve izleyiciler arasında bağımsız sinemaya ilişkin belirli bir entelektüel ve kavramsal uzlaşının da oluştuğu görülmektedir.

Bugün kullanılan anlamıyla “bağımsız film” terimi, ilk olarak 1977 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde, geleneksel finansman yöntemlerinin dışında kalan ve büyük Hollywood stüdyolarıyla doğrudan ilişkisi olmayan şirketlerce üretilip dağıtılan filmleri tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Miramax şirketinin başında olan Harvey ve Bob Weinstein’ın bağımsız kelimesini bir pazarlama aracı olarak kullanıp kavramı endüstri içinde satış için adeta ticari bir etiket haline getirmiş oldukları da unutulmamalıdır (Holm, 2010, p.5). Terimin tanımının hem içinde bulunduğu döneme göre hem de Amerika, Avrupa ve Türkiye gibi farklı coğrafi bağlama göre belirli değişimlere uğramakta olduğu söylenebilir.

Yetmişli yılların sonuna kadar bağımsız filmler, Avrupa sinemasında olduğu gibi Amerikan sinemasında da “sanat sineması” olarak tanımlanmaktaydı (Holm, 2010). Bağımsız film, Avrupa’da sanat sinemasıyla iç içe geçmiş kavramsal bir yapıya sahipken, Amerikan sineması içerisinde ise ticari sinemaya daha yakın bir seyir izler. Kavramın Türkiye’deki karşılığının ise Avrupa’daki

sanat sineması işleyişine daha yakın olduğu ifade edilebilir. Amerikan bağımsız sineması, A24 gibi stüdyo temelli bağımsız yapım şirketleri, çeşitli kitle fonlama (crowdfunding) platformları ve özel yatırımcı destekleri aracılığıyla fonlanan bir üretim yapısına sahipken; Türkiye'deki bağımsız film yönetmenleri ve yapımcıları, yerel finansman olanaklarının kısıtlılığı nedeniyle bütçe oluşturmak için Avrupa ile ortak yapımlar gerçekleştirmekte, devlet desteğine başvurmakta ve sanatsal kaygıları öne çıkan festival odaklı filmler üreterek ulusal ve uluslararası devlet destekli fon mekanizmalarına başvurmaktadır.

King (2005) bağımsızlık kavramını üç temel ölçüt üzerinden ele alır. İlk olarak filmlerin endüstriyel konumları, ikinci olarak estetik ve biçimsel stratejileri, son olarak ise ideolojik ve kültürel faktörlerle kurdukları ilişkiler bağımsızlık düzeyinin belirlenmesinde ölçüt olarak değerlendirilir.

Ekonomik bağımsızlık koşulu, sinemanın zorunlu olarak finansal kaynaklarla ilişki içinde üretilmesi nedeniyle tartışmalıdır. Ancak estetik ve ideolojik ölçütler, bağımsız filmlerde ana akım sinemanın baskın anlatı ve temsil kodlarından bilinçli bir sapmayı işaret eder. Endüstriyle belirli ilişkiler içinde bulunmasına rağmen pazarlama odaklı olmayan düşük bütçeli yapımların, film yapımcıları için görece özgür bir üretim ortamı sağladığı da vurgulanmalıdır.

Amerikan sineması söz konusu olduğunda, bağımsız filmler Hollywood sinemasına olan mesafeleri üzerinden tanımlanır. Bağımsız filmler birçok farklı yörünge izleyebilir, bir yandan daha avangart ve deneysel olan sanatsal sinemaya doğru evrilirken, diğer yandan daha gerçekçi, politik ve tartışmalı bir sinemaya doğru da ilerleyebilir. Bir filmin King'in belirttiği bağımsızlık tanımının ilk ayağındaki gibi hakim egemen üretim pratiklerinin dışında, üretildiği varsayıldığında; anlatı yapısındaki stratejileri önem kazanır ve bunların filmin bağımsızlığını ne şekilde etkileyeceği tartışması başlarBurada dikkat çekilmesi gereken nokta, bir filmin bağımsız olarak sınıflandırılmasının, onun egemen ideolojilerle uyumlu konu ve temaları ya da klasik anlatı yapısını benimsemesine engel olmadığıdır. Aynı film, bu özelliklere sahip olmakla birlikte çağdaş anlatı biçimlerini de tercih edebilir. Bu durum, bağımsız sinemanın estetik ve ideolojik yönelimlerinin tek bir modele indirgenemeyeceğini, aksine farklı anlatı stratejilerinin bir arada var olabildiği esnek bir alan sunduğunu gösterir.

Bağımsız filmlerin anlatı yapıları ya da tematik tercihlerinde herhangi bir zorunluluk bulunmaz; ancak, bu filmlerin çoğu, klasik anlatı yapısını tamamen reddetmek yerine, onu dönüştüren ve çağdaş sinema anlatısına yakınlaştıran biçimsel stratejiler benimsedikleri ifade edilebilir. Dolayısıyla bağımsız sinema,

biçimsel serbestliği korurken, çağdaş anlatı sinemasının estetik kodlarıyla kesişim alanları oluşturur.

Süalp (2003) bağımsız filmlerin büyük endüstri ağlarının dışında, alternatif finansman yöntemleriyle üretilen filmleri tanımlamakla birlikte, bundan çok daha fazlasını ima ettiklerini hatırlatır: bağımsızlık bu durumda ekonomik bir ayrışmadan fazlasıdır, aynı zamanda üretim süreçlerinde geleneksel iş bölümleri ve hiyerarşilere karşı duruş, farklı estetik ve anlatı biçimlerindeki deneysellik ve filmin yapım sürecinin kendisine dair özdüşünümsel bir farkındalık, seyircisinin ticari sinemadaki pasif tüketici kitleden farklı olması gibi bir çok farklı etmeni imler. Bu yönüyle bağımsız filmler; kadınlar, işçiler veya belirli topluluklar gibi kamusal bilinç alanlarının temsil ve tartışma zeminlerinden birini oluşturmak için uygun bir ifade alanını oluşturur.

Bağımsız sinemada tür filmlerinin görünümü ise birkaç şekilde sınıflandırılabilir. Birincisi, bağımsız filmler, türlerin klişelerini altüst etme potansiyeline sahiptir. Bağımsız sinema, ana akım sinemadan farklı bir öze yola çıktığı için tür filmlerini taklit etmez; dolayısıyla ana akım sinemadaki tür anlayışı burada bir dönüşüme uğrar. Bu değişim türü içten dışa çeviren bir değişimdir. Örnek olarak, kendisini bağımsız sinema içerisinde tanımlayan korku filmi türünde üretim yapan yönetmenlerin ani korkutma (jump scare) tekniğini kullanmaktan kaçınmaları gösterilebilir. İkincisi; türlerin melezleşme potansiyelidir. Söz gelimi; korku, bilim kurgu ve tarihsel drama gibi türler anlatı konvansiyonlarını ve estetik kodlarını kesiştirerek türsel melezleşmeye olanak tanıyabilirler.

Üçüncüsü, düşük bütçeyle film yapımına eşlik eden yüksek yaratıcılık getirebilme potansiyelidir. Son olarak; toplumsal ve politik eleştiri olasılığına yatkınlık ve seyircinin beklentilerini bozmaya yönelik tercihlerle, bağımsız film pratikleri içerisinde üretilen tür filmlerinin özgünlüğünün altı çizilebilir. Bu ilkelerin uygulanması, yapımın büyüklüğüne ve aldığı çeşitli desteklere göre değişiklik gösterebilir ancak bağımsız sinemanın alternatif bir anlatı yaratma kaygısı ön plandadır.

Bu araştırmada altı çizilmiş olduğu gibi, Türk sinemasındaki bağımsız sinemacılar, devlet desteği ve özel fonlar veya ortak yapımlarla karışık bir sürece dahil oldukları için ekonomik bağımsızlık ilkesine yeterince bağlı kalamayabilirler; bunun artık Türk bağımsız sinemasına neredeyse yerleşmiş bir olgu olduğu iddia edilebilir. Öte yandan, *anlatı bağımsızlığı* uygulanmaktadır ve yaratıcı örnekleri ile bağımsız sinema içerisinde üretilen tür filmlerinde görülmeye devam etmektedir.

Günümüz sinemasında dışavurumcu öğelerin deşifre edilmesi için sorulacak araştırma soruları önemlidir çünkü set boyaması gibi Alman dışavurumculuğuyla doğrudan ilişkili fakat teknolojik olarak geride kalmış olan unsurları günümüz yapımlarında aramak doğru olmaz; ancak bireysel, toplumsal veya zihinsel çarpıtmaların filmin anlatı ve biçimsel unsurlarına yerleşmiş olduğuna yönelik araştırma sorularıyla birlikte dışavurumculuk için yeni bir tartışma alanı açılmış olur. Kamera bakışındaki çarpıklıklar, rüya ve kabusvari kompozisyonlara sahip kurgu teknikleri, anlatıda zihinsel çarpıklıklar, içsel rahatsızlıklar, paranoyalar, sanrılar, hikayenin gerçekliğinin sorgulandığı bir anlatı yapısı, ışıktandırma ve ses tasarımıyla yabancılaştırıcı unsurlar dışavurumculuktan günümüze kalan bir hikaye anlatıcılığı olarak örneklemedeki filmlerde tespit edilmiştir. Günümüzde tür sinemasında, özellikle korku ve bilim kurgu gibi türlerde Alman dışavurumcu sinemasının izlerini görmek, çarpık setlerde, çarpık kadrajlarda ve daha da önemlisi kadrāj, kurgu, atmosfer yaratma ve hikaye anlatma tekniklerinde karakterlerin iç dünyalarının ekrana yansıtılmasına tanık olmak mümkündür.

3. Bulgular

3.1. *Tür Filmlerinde Dışavurumculuğun Bir Karşı Strateji Olarak İzleri*

Bu bölümde, Türk bağımsız sinemasında üretilen amaçlı örneklem ile seçilmiş korku ve bilim korku türündeki filmlerinin analizi, Bordwell ve Thompson'ın (2008) yeni biçimci (neoformalizm) yaklaşımı doğrultusunda iki şekilde ele alınacaktır: ilki, filmlere uygulanacak anlatı yapısı analizi, bir diğeri ise biçimsel analizdir.

Buna göre filmlere yönelik anlatı analizinde; filmlerin kurgu modeli ve olay örgüsünün yanı sıra teması, karakter temsiliyetleri, filmin sembolizmi ve anlatım dilindeki rasyonellik ve irrasyonellik eksenini, filmin sosyal eleştiri potansiyeli ele alınacaktır. Biçimsel analizde ise mizansen başta olmak üzere; sinematografi, kurgu ve ses gibi filme dair bileşenler incelenerek biçimsel unsurların hikayenin içeriğine hizmet etmek için ne şekilde bir araya geldikleri analiz edilecektir. Bu sayede filmin söyleminin filmin biçimsel unsurları aracılığıyla nasıl ekrana yansıtıldığı ve benzer şekilde filmin biçimsel unsurlarının filmde var olan sosyal, politik veya kültürel yorumu yansıtmaya yolları deşifre edilir.

Dışavurumcu sinema, görsel ve teknik unsurlar aracılığıyla içsel gerçekliği dışarıya yansıtır. Bir film kendini dışavurumcu olarak tanımlamasa bile içerdiği görsel, tematik, teknik ve anlatı unsurlarının ele alınmasıyla dışavurumcu bakış açısıyla incelenebilir. Araştırmada, Türkiye'deki tür sineması örneklerinde

dışavurumcu öğelerin tespit edildiği ve bu öğelerin filmlerin duygusal, psikolojik ve ideolojik katmanlarında görünür olduğu saptanmıştır.

3.1.1 Sınav Sisteminin Kısıncında Genç Olmak: Okul (2004). Yağmur ve Durul Taylan kardeşler tarafından yönetilen *Okul* (2004), yönetmenlerin ilk uzun metraj filmi olup, ikibin sonrası korku sinemasında başlayan ülke sinemasındaki korku furiasının öncül yapımlarından biri olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar Türkiye’de korku sinemasının kökenleri Mehmet Muhtar’ın *Drakula İstanbul’da* (1953) ve Metin Erksan’ın *Şeytan* (1974) gibi erken örneklerine kadar uzansa da *Okul* bu mirası çağdaş bir estetik ve anlatı biçimiyle yeniden yorumlayarak türün ikibinli yıllarda yeniden görünürlük kazanmasına öncülük etmiştir. Film, Doğu Yücel’in *Hayalet Kitap* adlı eserinden uyarlanarak senaryolaştırılmıştır. Film, gençlik filmlerinin estetiğini geleneksel korku kodlarıyla harmanlayarak, yerel kültürel unsurlara da göndermelerde bulunan melez bir tür yapısı sergiler.

Film, üniversite sınavına hazırlanan lise öğrencilerinin rekabetçi ortamında sanatsal yetenekleriyle öne çıkan genç Gökalp’in trajik hikayesini konu alır. Gökalp’in okulda kendisiyle aynı müzik grubunun üyesi olan Güldem’e koşulsuz sevgisi, Güldem ve arkadaşları tarafından alay konusu olmasına ve dışlanmasına neden olur. Duyguları ve akran zorbalığı sonunda Gökalp’i intihara sürükler. Ancak Gökalp’in ölümüyle birlikte, hayaleti okul binasına musallat olur ve Güldem ile arkadaşları için doğaüstü bir tehdit haline gelir. Film, lise hayatının bastırılmış deneyimlerini ve ilk gençliğin kırılgan duygularını korku türünün estetiği içinde yeniden üretirken, aynı zamanda Türkiye’deki gençlik, kimlik ve sınav sistemi gibi kavramlar üzerinde düşünme olanağı sunar. Wood (2003) 1970’lerde üretilen korku filmlerinin Amerikan korku filmlerinin altın çağı olarak yorumlanmasını araştırır ve dönemdeki filmlerin belirli bir anlatı tutarsızlığına sahip olduğunu tespit ederek, bu nedenle filmlerin o dönemin sosyal ikilemlerini, Amerikan medeniyetinin çözümsüzlüğünü ve içinde bulunduğu çıkmazı yansıttığını vurgulamıştır (s. 63).

Okul (2004), lise ortamı, ergen karakterler ve intikam odaklı anlatı yapısıyla yer yer batı tarzı seri katil ve gençlik hikayelerine öykünen temalara yer verse de bu tarz filmlerin yerleşik tema ve uygulamalarından oldukça farklıdır. Film, fiziksel bir katil veya açıkça kanlı sahneler kullanmak yerine, Gökalp’in intikamcı ruhunun rahatsız edici varlığına odaklanır. Bu özellikleri göz önüne alındığında film, gençlere yönelik korku ve doğaüstü gerilim türlerinin bir karışımı olarak tanımlanabilir; yerel kültürel duyarlılıkları yansıtırken, batıya özgü gençlik korku sinemasının kodlarını da esnek bir şekilde içermektedir.

Gökalp'ın hayaletinin merkezde yer aldığı hikayenin arka planında üniversiteye giriş sınavına hazırlanan gençlerin yaşadığı endişe ve kararsızlık yer alır.

3.1.1.1 *Okul filminin anlatı analizi.*

Filmin ana temaları; sınav sistemiyle ilintili eğitim ve performans baskısı, kimlik arayışı, duygusal ilişkiler ve akran zorbalığıdır. Gökalp'ın hayaleti aracılığıyla bastırılmış travmaların geri dönüşü ve gençlik-otorite ikilemi de verilir. Film, çekildiği dönemde yürürlükte olan üniversiteye giriş sistemi üzerine eleştirel bir bakış sunar. 2004 yılında Türkiye'de "Öğrenci Seçme Sınavı" (ÖSS) adıyla uygulanan bu sistem, 1999'dan itibaren başlayarak tek aşamalı biçimde yürütülmüş ve 2010 yılına kadar sürmüştür.

Film, lise öğrencilerinin hikayesi üzerinden bireyselliği ve duygusal refahı göz ardı eden performans odaklı eğitim sisteminin baskılarını görünür kılar. Merkezi sınav sistemi, uzun bir eğitim sürecini birkaç saatlik teste indirgerken öğrencilerin ilgi ve yeteneklerini dışlamakta, okul eğitimini değersizleştirip dersane odaklı bir kültür yaratmaktadır. Bu yönüyle film Türkiye'de performans toplumu eleştirisini erken dönemde sinemaya taşıyan gençlik filmlerinden biri olarak nitelendirilebilir.

Sınav başarısına dayalı kariyer sisteminde, Güldem karakteri yaratıcı yönü güçlü bir karakteri temsil ederken, erkek arkadaşı Ersin'in temsili sistemin rekabetçi ve araçsal değerleri altında şekillenen bireyi yansıtır. Güldem'in sınav sistemi karşısında yaşadığı ikilem, sınav sistemin gençler üzerindeki baskısını görünür kılar. Kracauer (2010) 1920-1924 arasında şekillenen Alman dışavurumcu filmlerinin görünürde konularının farklılık göstermesine rağmen "ruhun zorbalık ya da kaosa karşı karşıya kalması" temasını işlediklerinin altını çizer. Benzer biçimde, *Okul* (2004) da bu dışsal kaosu, sınav sistemi ve başarı baskısının bireyin içsel çatışmasına dönüşerek lanetli bir hayalet ekseninde filmin tüm karakterlerini sıkıştırması, dışavurumcu anlatımın görünen güncel bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Filmin ana karakteri Gökalp, sistemin tezahürü olan Ersin'in sergilediği erkeklik, başarı, görünürlük gibi normatif kimlik biçimlerine uymaz, duygusal ve estetik eğilimleri nedeniyle normatif erkeklik kalıplarının da dışında yer alır. Karakterin heteronormatif ve başarı odaklı kodların dışında kalması nihayetinde arkadaş grubundan dışlanmasına sebep olur. Bu dışlanma ve alay konusu olma se Gökalp'ı intihara teşvik eder. Bu nedenle Gökalp'ın intiharı, sosyal koşullara dayanan bir boyuta sahip olur. Émile Durkheim'in ilk olarak *Le Suicide: Étude de sociologie* (İntihar: Sosyoloji Çalışması) başlığıyla yayınlanan eserinde,

intihar ile sosyal etkiler arasındaki ilişkiyi vurgulanmıştır. Gökalp'ın intiharı, egoist intihar kavramıyla açıklanabilir. Durkheim'a göre (1951), birey topluma yeterince entegre olmadığında ve aidiyet duygusu geliştiremediğinde intihar riski artar. Sosyal olarak dışlanmış hissetmenin bireyi intihara sürükleyebileceğini ve intiharın arkasındaki ana nedenin aidiyet eksikliği olduğuna dair önemli görüşler mevcuttur (Joiner, 2005).

Sevgisini mektup, hikaye, şarkı yazmak gibi sanatsal yollarla ifade etmesi fakat bu ifade biçiminin mevcut grubun normlarına uymaması nedeniyle Gökalp'ın arkadaş grubu içerisinde bir hedef haline gelmesiyle, ergenlik dönemindeki duygusal deneyimlerin sosyal onay ile içe içe geçen yapısı ve kabul görmeyen duygusal davranışların zorbalık yoluyla nasıl bastırıldığı ortaya konur. Özellikle gençler arasında güç ilişkilerinin mizah, alay ve ifşa gibi stratejilerle oluşturulduğu göz önüne alındığında, filmdeki zorbalık sahneleri hem bireysel hem de toplumsal düzeyde işlev görmektedir. Gökalp'ın Güldem'e yazdığı aşk mektubunun, Güldem'in erkek arkadaşı Ersin tarafından ele geçirilip tüm gruba alaycı bir şekilde okunması gibi, Gökalp'ın duygusal olarak yıkıldığı anlar, sadece kişisel bir travma değil, aynı zamanda duygusal ifade özgürlüğünün görmezden gelindiği baskıcı bir gençlik kültürünün de yansıması haline gelir.

Korku yazınında hayalet teması, ölü ruhla doğrudan ilgili olarak; bir zamanlar yaşamış olan ve şimdi bilinmeyen aleminde olanla, diğer bir deyişle ölümden, ölümün alanında bulunan bu şey ile ilgilidir. Bu şüphesiz hem korkutucu hem de ilgi çekici bir temayı oluşturur. Henry James'in 1898 tarihli *Yürek Burgusu* isimli romanı, psikolojik derinliği, anlatıcının güvenilmezliği ve çocuklar aracılığıyla oluşturulan gotik atmosferi ile modern edebiyattaki ilk hayalet hikayesi olarak kabul edilse de, hayalet hikayelerinin kökenleri antik Roma dönemine kadar uzanmakta olup bu temalar tarih boyunca resim, edebiyat, tiyatro, halk hikayeleri ve nakış gibi çeşitli sanatsal ifade biçimlerinde yer bulmuştur.

Görünmez doğası ile hayalet, görsel hikaye anlatımına yaratıcı bir yaklaşım sunar. Sinemada, gözle görülemeyen bir varlığı temsil etmek, ses tasarımı, müzik, mekan tasarımı, makyaj, görsel efektler vb. gibi film araçlarının efektif şekilde kullanılmasını gerektirir. Belirsizlik, hayalet temasının önemli bir bileşenidir.

Hayalet hikayeleri metaforik düzlemde bir şey anlatma potansiyeline sahiptir. Hayaletlerin aksine hayalet hikayeleri gerçektir. Popüler kültürde hayaletlerin genellikle korku veya rahatsızlık uyandıran, beklenmedik varlıklarıyla duygusal ilgi talep eden, korkutucu, intikamcı ve yıkıcı varlıklar olarak temsil edildiği

söylenebilir. Buradan yola çıkarak toplumun, bireyleri hayalet hikayesi altında ölümden ve ölümlerden korkmaya şartlandığı da vurgulanabilir. Paz’a (2021) göre hayalet hikayelerinin arka planında belirli kültürel anlatılar mevcuttur ve bu doğrultuda hayalet hikayelerini analiz etmek için sorgulanması gereken belli başlı yönler vardır: bunlardan biri, hayalet hikayelerdeki hayaletin ne istediği; diğeri ise hikayede yer alan insanların bu hayaletlerden ne istedikleridir. Bunun yanı sıra hikayelerde hayaletlerin görünme tarzı da farklılık göstererek hikayede farklı durumlara vurgu yapılmasını sağlayabilir. Bazı hikayelerde hayaletler yalnız kalmak, rahatsız edilmek istemeyen hayaletlerden oluşurken, bir zamanlar yaşamış olduğu dünyadan kopamayan hayaletler de vardır. Bir diğer grup olan öfkeli geri dönenler ise içinde Gökalp’in de olduğu bir temayı işaret eder. Bunlar, genellikle hayatları doğal yollardan sona ermemiş hatta bazı örneklerde korkunç bir şekilde sona ermiş ve bu yüzden yaşayan insanlar tarafından hatırlanmak isteyen hayaletlerdir. Bu, bir cinayet kurbanı olmak, kaza kurbanı olmak veya intihara zorlanmak gibi ölümleri içerebilir. Gökalp’in hayaleti de bu grupta değerlendirilebilir. Gökalp, sosyal dışlanma sonucu intihara sürüklenmiş ve akranlarının zorbalığının intikamını almak için geri dönmüş bir hayalettir.

Film yoğun bir sembolik dili barındırır. “Bir türün ikonografisi, filmde filme anlam taşıyan tekrarlayan sembolik imgelerden oluşur. Nesneler ve ortamlar genellikle bir türün ikonografisini oluşturur” (Bordwell & Thompson, 2008, s. 320). Anlatıdaki semboller yalnızca hikayeye görsel olarak katkıda bulunmakla kalmaz, aynı zamanda anlatı içinde hikayedeki bazı kavramların taşıyıcısı olurlar. Filmdeki sembolik dilin öne çıktığı sahnelerden biri olarak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin işlendiği modern sınıfın bir kabus sekansında medreseye dönüşmesi gösterilebilir. Buna bağlı olarak sahnede modern giyimli öğretmen medrese tipi bir hocaya dönüşür ve kutsal kitaba göre cinlerin etkisini öğrencilerine açıklamaya başlar: “Cinler, yaşadığımız dünyada kötü eğilimlerimizi ortaya çıkarmak için çeşitli oyunlar oynarlar” (Okul, Taylan Kardeşler, 2004, 00:50:05). Bu sahnedeki kültürel korku motifi, şeytani eğilimlerin yani bastırılmış eğilimlerin geri dönüşünü önceden haber verir. Dini temelli korku öğelerini merkezine alan bu yaklaşım, sonraki yıllarda Türk korku sinemasının büyük bölümüne sirayet ederek türün anlatısal çeşitliliğini daraltmış ve ana akım korku sinemasında tekrarlanan ve bir motif haline gelmiştir. Ersin’in zihninde geçen bu sanrı sekansı, seküler eğitim sisteminin ortadan kaldırılarak medrese tipi eğitime geri dönüldüğü bir düzeni ve dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan önceki siyasal ve toplumsal yapıya yapılan bir gönderme olarak toplumsal korkuları görünür kılar. Bu sembolik dil,

anlatıda kabusvari ve irrasyonel unsurlar aracılığıyla dışavurumcu bir biçimde tasvir edilir.

Rasyonel anlatının temeli olan neden-sonuç ilişkisiye anlatıda yer yer sekteye uğramaktadır. Anlatı, hayaletin karakterler üzerinde yarattığı sanrı ve kabuslarla sonucunda belirli bir neden-sonuç ilişkisiyle değil, duygusal ve psikolojik etkilerle ilerler. Hikaye anlatımında doğrusal olmayan bir yapının mevcut olduğu ve zamanın parçalı kullanıldığı görülmektedir; film Gökalp'in intiharından sonraki bir dönemde başlıyor gibi görünse de onun geçmiş deneyimleri film boyunca parçalar halinde, yer yer geriye dönüşlerle izleyiciye aktarılır. Özellikle Gökalp'in Güldem'e olan aşkının gelişimi ve arkadaşlarının onunla alay ettiği anlar kronolojik sıraya göre verilmez. Gökalp'in hayaleti karakterleri ziyaret ettiği sahnelerin rüya mı, halüsinasyon mu yoksa gerçek mi olduğu belli değildir. Bu durum, karakterlerin travmatik geçmiş ile şimdiki zaman arasında sıkışıp kaldıklarını, zihinsel sıkışmışlık ve suçluluk gibi duygular yaşadıklarını vurgular.

3.1.1.2 Okul Filminin Biçimsel Analizi. Abartı ve aşırı biçimlendirme yoluyla içsel sıkışmışlık ve bireysel travmaların ekranda yer bulmasının etkili örneklerinden biri olan dışavurumculuk, esas olarak ortaya koyduğu biçimsel farklılıklar ile var olur. Biçimsel tercihler, anlatıyla iç içe geçebilir, anlatıya hizmet edebilir ve hatta sinemaya özgü şekilde anlatının en güçlü aracısı olabilirler. Biçimsel unsurlarının incelemesine filmin mekansal kurulumundan başlaşılabılır. Film mekanı olarak gerçek mekanların tercih ettiği görülmektedir. Dış mekan sahneleri, 1872'de kurulan Türkiye'nin en eski okullarından biri olan Vefa Lisesi'nde; iç mekan sahneleri ise 1908 kuruluş tarihli Kabataş Erkek Lisesi'nde çekilmiştir. Bu tarihi binaların keskin hatları ve köşeleri, örneğin Gökalp'in intiharından önce çatıda görselleştirilmesi gibi sahnelerle, anlatıda gösterilerek karakterin ruhsal çöküşünün görselleştirilmesine yardımcı olan dışavurumcu görseller yaratırlar. Böylece film, dışavurumcu estetiğin temel ilkelerinden biri olan "içsel dünyanın mekana yansması" fikrini uygular ve karakterin psikolojisini keskin mimari formlar ile dışsallaştırmış olur. Dış çekimlerdeki tarihi formlar ve geometrik detaylar, karakterin içinde bulunduğu depresyon ve yaklaşan intihar eylemi göz önünde bulundurulduğunda, karakteri adeta yutan, karşı konulamaz ve görkemli bir niteliğe bürünürler. Karakterleri iç mekanda takip eden hayaletin, okulun yüksek tavanları, taş duvarları, büyük pencereleri ve kemerli geçitlerinden geçmesiyle Osmanlı mimarisinin görkemli unsurları mekanın anıtsal atmosferiyle vurgulanır ve arkaplanda Gökalp'in hayaletinin yaşadığı tezahür mekanları haline gelirler.

Korku filmlerinde tarihi binaların kullanımı, yalnızca atmosferik yoğunluk yaratma arayışından değil, aynı zamanda bu yapıların taşıdığı kültürel bellek ve sembolik çağrışımlar aracılığıyla anlatının anlam katmanlarını derinleştirme amacından kaynaklanır. Çoğunlukla gotik veya eski mimari tarzdaki binalar labirentimsi yapıları ve gölgeli koridorlarıyla hikayedeki karakterler üzerinde psikolojik baskı oluşturmak ve korkunun mekansal kaynağı olmak amacıyla öne çıkarlar. Ayrıca tarihi binaların sosyal hafıza, mülkiyet ilişkileri, geçmiş travmalar veya kolektif korkulara atıfta bulunarak anlatının anlam evrenini derinleştirdiği de vurgulanmalıdır. Bu nedenle, korku türü tarihi mekanlarla birleştiğinde, sadece fiziksel bir tehdit sunmakla kalmaz, aynı zamanda geçmişin ruhunun şimdiki zaman üzerinde yarattığı bir tür tehdit atmosferini de oluşturur. Çoğunlukla stüdyo ortamında çekilen ana akım korku filmlerinden farklı olarak filmin iç mekanlarının mevcut bir tarihi binada çekilmesi, filmin katmanlı anlamlar üretmeye açık olduğunu ve sinematografik açıdan daha yaratıcı olasılıklara yer verdiğini ortaya koyar. Öztürk (2021) korku filmlerinde kurgusal mekanların aksine gerçek mekanların kullanımıyla, Gerçek mekanların bellekte uyandırdığı çağrışım sayesinde, izleyicinin karakterlerle duygusal yakınlık kurması kolaylaştırır ve korku filmlerinde özdeşleşme sürecini tetikleyen önemli bir etki yakalanmış olur (s. 527).

Gökalp'ın hayalete dönüşmesiyle birlikte, okulun ortak kullanım alanları olan sınıflar, koridorlar ve bahçe ile daha kapalı ve öznel alanlar olan tuvaletler ve öğretmen odaları arasındaki sınırlar bulanıklaşır; böylece mekanların işlevsel ve sembolik anlamları dönüşüme uğrar. Bu durum, filmin mekanını yalnızca bir arka plan olmaktan çıkararak, kurum içi hiyerarşik düzenlerin çözüldüğü dinamik bir anlatı bileşeni haline getirir.

Kostüm ve makyaj konusunda ise film korku türünün geleneklerine uygun seçimler yapar ve türün geleneklerinin temasından uzaklaşmaz. “Mekan düzenlemesi gibi kostümler de filmde belirli işlevlere sahip olabilir ve olasılıkların yelpazesi çok geniştir” (Bordwell & Thompson, 2008, s.119). Güzelliğine takıntılı biri olarak hikayede yer alan Şebnem karakteri, aynadaki yansımada kendi yüzünü bir canavar olarak görür bunun karşısında dehşete kapılan Şebnem güzel olanın temsilinden korkunç olanın temsiline geçiş yapar. Creed'e (2007) göre kadınlar korku sinemasında hem güzel hem de korkutucu figürler olarak çeşitli biçimlerde temsil edilebilir; bu temsiller, kadın bedeninin yalnızca güzellik ve çekicilik değil aynı zamanda tehdit ve tiksinti uyandırma potansiyeli taşıdığı düşüncesine dayanmaktadır. Hortlak makyajının güzelliğine takıntılı bir karakteri temsil eden Şebnem karakterine uygulanması, senaryo

temelinde Creed'in yaptığı analizle beraber değerlendirilebilir. Buna göre erkek karakterlerden herhangi birinin değil de özellikle güzel olmasına gösterdiği hassasiyetle öne çıkan bir karakterin güzellik kaynağından dehşet kaynağına dönüşmesi, canavarlaşması bir mizansen unsuru olan makyaj ile hikayenin anlatısına katılır.

Şebnem için yapılan yaratık tasarımları Anadolu masallarından günlük hayata kadar birçok temada çizimler yapan Galip Tekin'in tasarımlarına dayanmaktadır. Makyajın dijital olarak uygulanmaması, dönemdeki teknolojinin yetersizliğine ve makyajın korku filmlerinde özel bir konuma sahip olması ile açıklanabilir. Özel efekt makyajı her türde kullanılabilir de, özellikle oyuncuların canavarlara dönüştürülmesi ya da kanlı saldırıların kurbanı olarak gösterilmesi gereken korku filmlerinde kullanılır. Oyuncunun fiziksel görünümünü gerçeküstü, dönüştürülmüş, yaralı, yaşlandırılmış, canavarlaştırılmış veya fantastik bir forma sokmayı amaçlayan profesyonel bir makyaj türü olarak günümüzde yaygın olarak kullanılmaya devam etmektedir. Dijital görüntü teknolojilerine tamamen güvenmek yerine latex, silikon, protez, boya, kan efektleri gibi pratik makyaj efektlerinden yararlanarak yaratıklara ve yaralanmalara somut ve gerçekçi bir kalite katarak bu sayede sahneleri daha korkutucu ve akılda kalıcı hale getirmek mümkündür (Wells, 2000). Bu türdeki ilk önemli örnek olarak *The Exorcist* (William Friedkin, 1973) filminde Regan karakterine uygulanan makyaj gösterilebilir. Bu filmde uygulanan makyaj, filmin etkisinin tanınırlığı ve kalıcılığı üzerinde önemli bir etki yaratarak makyajın yalnızca ekrandaki korku unsurlarının inandırıcılığını desteklemekle kalmadığını aynı zamanda özellikle tür filmleri için etkili bir mizansen unsuru olduğunu göstermiştir.

Filmin sinematografik tercihlerinde ise klasik korku sinemasının görsel kodlarının ve geleneklerinin kullanıldığı görülmektedir. Filmde okul binasının kasvetli ve tedirgin edici bir şekilde sunulması için düşük anahtar ışıklandırması kullanılarak ışık ve gölge kontrastı yüksek tutulmuştur. El kamerasıyla yaratılan titreme etkisi, özellikle Gökalp'in sınav kağıdını çiğnediği sahnede olduğu gibi, sahnenin gerilimini artırmak amacıyla kullanılmıştır. Geri dönüş (flashback) sahnelerinde sepya tonlarının kullanılmasıyla geçmiş ile şimdiki zaman arasındaki ayrım renk paleti üzerinden kurulmuş; buna karşılık mavi tonlar, okul binasının soğuk, kasvetli ve duygusal olarak yalıtılmış atmosferini vurgulayan bir görsel kod işlevi görmüştür. Dar kadrajlar, baskı hissi veren çerçeveler ile yüksek ve alçak kamera açıları film boyunca sıkça kullanılır. Hayaletten kaçan karakterler genellikle yüksek açılardan gösterilirken, Gökalp'in zorbalığa

uğradığı veya öğretmenlerin öğrenciler üzerindeki baskısının işlendiği sahnelerde alçak kamera açısı tercih edilmiştir. Kamera hareketleri yer yer titrek, elde taşınan görüntülere dönüşerek seyircide huzursuzluk hissi yaratmış ve tripod çekimlerinden el kamerasına geçişler anlatıdaki rahatsızlığı sinematografik seçimler aracılığıyla vurgulamıştır.

Film, tek bir kamera hareketi stiline bağlı kalmayarak görsel anlatısını sürekli değişen kadraj ve hareket stratejileriyle zenginleştirir. Öte yandan korku sinemasının temel tekniklerinden biri olan ani sıçrama (jump scare) kullanımını sürdürerek tekniği kültürel referanslar ve mizahi vurgularla yerleştirir. Karakaya'nın (2007) filmdeki çekim ölçekleri üzerine yaptığı analize göre filmde toplam 2366 plan mevcut olduğu not edilmiştir. Bu ölçekler içerisinde karakterlerin yüzleri ve bedenleri üzerine yoğunlaşan çekim ölçeklerinin ise daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Bu tercih, filmde duygusal dünyayı öne çıkaran bir anlatımın hakim olduğunu gösterir. Corrigan (2018) filmleri dinlemenin önemini vurgular ve sinemada sesin en az görüntü kadar önemli olduğunu belirterek sinemada ses üzerine yapılabilecek çalışmaların önemini vurgulamaktadır. Sinema çalışmalarında ses; diyalog, ses efektleri ve müzik olarak sınıflandırılmaktadır. Korku filmleri ses efektlerinin kullanımının önemli olduğu bir tür sinemasıdır. Dramatik anlarda beklenmedik vurgular yaratmak veya arka planda sürekli çalan ortam sesleriyle izleyiciyi bilinmeyen bir dünyaya çekmek gibi anlık gerilimleri güçlendiren hilelere başvurulur. Bu türde ses sadece bir arka plan sesi veya ortam oluşturmakla kalmaz; aynı zamanda filmin anlatı yapısını şekillendiren, karakterlerin ruh hallerini ve uzamsal algılarını etkileyen dinamik bir unsur olarak belirir. *Okul*'da ses tasarımının atmosfer yaratmada ve izleyici üzerindeki duygusal etkileri güçlendirmede kritik bir rol oynadığı gözlemlenebilir. Ani ve yüksek ses efektleri kullanılmıştır ancak bu tekniğin filmi bütünüyle domine ettiği söylenemez; bu noktada, korku atmosferinin tehdit algısı yaratacak düşük tonlu atmosferik sesler, uğultular ve ısıklarla yaratıldığına dikkat edilmelidir. Kapı çarpma sesleri, gıcırtilar ve fısıltılar gibi işitsel öğeler, anlatının gerilim yapısını belirleyen ses motifleri haline gelir. Filmin müziği Kevin Moore tarafından bestelenmiş olup, metal müziğin gençlik isyanı, bireysel özgürlük ve otorite karşıtlığı gibi temalar filmdeki gençlik krizine uyumlu bir yönetmen tercihi yansıtır. Ayrıca diyalogların sette yönetmen ve senaristin iş birliğiyle yeniden yazılması, bağımsız sinemaya özgü yaratıcı esnekliği ortaya koyar (Yücel, 2004).

3.1.2. Sınıf, Sömürü ve Direniş Üzerine Eleştirel Bir Okuma: *Gölgeler İçinde*. Erdem Tepegöz'ün ikinci uzun metraj filmi *Gölgeler İçinde* (2020) Türkiye

Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, TRT ve yerel yapım şirketlerinin ortak yapımıyla çekilmiş bir bilim kurgu filmidir. Bağımsız bir sinemacı olarak Erdem Tepegöz, belirli kodlar ve gelenekler aracılığıyla ilerleyen bilim kurgu tür sinemasının kod ve geleneklerini sürdürür ancak bunu Hollywood veya Türkiye’deki ana akım sinemada uygulanan şekilde seyirliği kolaylaştırmak için yapmaz. Bunun yerine, türün keşfedilmesine ve araştırılmasına yönelik bilim kurgu evrenini bir laboratuvar olarak kullanır (Tepegöz, 2021). Tepegöz’ün ilk filmi *Zerre* (2013) sosyal gerçekçi bir film olarak işçi yaşamını merkezine alır. Yönetmenin ikinci filmi olan *Gölgeler İçinde*’de ise işçi olmanın koşulları bu kez bilim kurgu türü içerisinde sorgulanır. İşçilik ve emek kavramlarına özgü sorgulamaları barındıran filmografisine bakıldığında bu kavramların yönetmenin sinemasında kişisel bir duyarlılığın ve süreklilik gösteren bir yaratıcı ilginin odağını oluşturduğu söylenebilir.

Film bir fabrikada çalışan maden işçisinin bozulmakta olan makineler sayesinde içinde bulunduğu üretim sistemini sorgulamaya başlamasını konu alır. Ana karakter olmak üzere, tüm karakterlerin isimlerinin, geçmişlerinin ve ilişkilerinin belirsiz bırakılması, izleyicinin karakterle özdeşleşme sürecini bilinçli biçimde engeller; hikaye yazımındaki bu gibi tercihler ile izleyicinin birincil olarak duygusal değil de düşünsel bir konuma oturması hedeflenir ve sonuçta klasik anlatı sinemasına karşı alternatif bir hikaye anlatma biçimi ortaya çıkar.

Film zamanı ve mekanı belirsiz bir anlatı içinde geçer. Zaman ve mekanın muğlaklığına ek olarak, anlatının açık uçluluğu klasik dramatik yapının giriş, gelişme ve sonuç düzenine ve kesin çözüme ulaşma gerekliliğine karşı bir tercihtir. Çatışmaların çözümsüz bırakıldığı döngüsel yapı, filmi gişe odaklı ana akımda görülen tür filmlerinden ayırarak, bağımsız sinemanın anlatı tercihlerine yaklaştırır. Film oluşturduğu modernist diliyle bilim kurgu türünü toplumsal eleştiri üretmenin deneysel bir alanı olarak kullanır.

3.1.2.1 *Gölgeler İçinde*’nin Anlatı Analizi. Filmin ana temaları arasında otorite, emek, mekanizasyon, gözetim, iktidar, sınıf ayrımı ve bireysel aydınlanma gibi kavramlar yer almaktadır. Bu temalar aynı zamanda distopik bilim kurgu anlatılarının ana temalarından bazılarıdır.

Ütopyanın zıttı olarak distopya, modern toplumları politik ve ideolojik yönlerden eleştiren kurgulardır. Distopyalar bireysel özgürlüğün bastırıldığı, otorite, gözetim ve yabancılaşmanın hakim olduğu karanlık sosyal düzenleri tanımlamak için kullanılır. Jameson’ın (2005) ütopya ve distopya kavramlarına ideoloji ve tarihsel materyalizm bağlamında yaklaşması bu filmlerdeki politik

temsilleri çözümlemede önemli bir eleştirel çerçeve sunar. Ayrıca Foucault'nun (1995) panoptikon kavramı, gözetim ve disiplin teorileri de film çalışmalarında distopik evrenleri tanımlamak amacıyla başvurulan teorik çerçevelerden biridir. Distopya, Zamyatin'in *Biz* (1921), Huxley'nin *Cesur Yeni Dünya* (1932) ve Orwell'in *1984* (1949) adlı eserleriyle edebiyatta belirginleşmiş; sinemaya ise erken dönem distopik sinemanın en etkili ve kanonik örneği *Metropolis* (Fritz Lang, 1927) aracılığıyla taşınmıştır. Distopyayı yalnızca estetik bir tercih ya da bilim kurgunun bir alt türü olarak değil, modern toplumda iktidar, beden ve ideoloji arasındaki ilişkileri görünür kılan eleştirel bir alan olarak ele almak ise bu türdeki filmlerin söylem analizini genişletir ve derinleştirir.

Distopyanın bilim kurgu türü içerisinde ele alınmasında bazı temel nedenler vardır: birincisi her ikisinin de geleceğe yönelik tahayyüleri, ikincisi toplum ve teknolojiye karşı eleştirel düşünce pratiği geliştirmeleri ve üçüncü olarak kullandıkları kavramlar ve anlatı teknikleri açısından paylaştıkları ortaklıklar gösterilebilir. Bilim kurgu bilimin, teknolojinin ve rasyonel ilerlemenin olası sonuçlarını ele alırken; distopya bu sonuçların toplumsal, politik ve etik düzlemdeki yıkıcı etkilerini görünür kılar.

Toplumsal ve bilimsel gelişmelerin geleceğe yansıtılması distopyanın temelini oluşturur. Distopyada bu projeksiyonların olumsuz bir yöne evrilmesi söz konusudur. Geleceğin karanlık bir versiyonu temsil edilir. Teknoloji ilerlemiş bile olsa bu teknolojinin kontrol, gözetleme ve sömürü gibi amaçlar için nasıl kullanılabileceğine dair eleştirel düşünceler üretir. Ayrıca yüksek hayal gücünün mevcut toplumsal gelişmelerle iç içe geçmesi sonucu örneği olmayan sistemler ve totaliter yapılar kurulabilir. Tüm bu unsurlar ilk bakışta gündelik yaşamda karşılığı bulunmayan ve yalnızca hayal gücünün ürünü olan yapılar gibi görünebilir. Oysa onları, içinde yaşanılan dünyaya ait olgu ve kavramların abartılmış biçimleri olarak ele almak, mevcut düzen ve toplumsal yapıları sorgulamaya imkân tanıyan eleştirel bir perspektif sunar.

Bu doğrultuda ilk olarak filmin temasını öncüleyen ismine daha yakından bakılabilir. İsmindeki gölge metaforu platoncu görüşü çağırıştır. Platon'un Mağara Alegorisi'nde, mağaradaki tutsaklar yalnızca duvara yansıyan gölgeleri gerçeklik sanmaktadırlar, filmde de işçiler tekdüze üretim döngüsünde hakikatin yalnızca dar bir kırıntısını deneyimleyen, kendi varoluşunu sorgulamaktan alıkonan karakterlerdir. Fabrikanın karanlık ve mekanik atmosferi, tıpkı mağaranın duvarındaki gölgeler gibi, düzenin yarattığı yanılsamayı temsil eder, işçilerin dış dünyaya dair bilgi ve farkındalık eksikliği ise alegorideki tutsakların durumunu hatırlatır. Böylece yönetmen Platon'un Mağara alegorisindeki gölge

metaforuna yeni bir düşünüş biçimi eklemiş olur; bu fabrikadaki insanlar gölgelere bakan masum tutsaklardan ibaret değillerdir, aynı zamanda bu sistemi de yaratmışlardır çünkü onlar sistemin sürmesini de sağlayanlardır, dolayısıyla karakterler gölgeleri seyretmezler onlar zaten gölgelerin içindedirler.

Bu tercih bile en başta, yönetmenin nasıl bir dünya kurduğunu gösterir: burası egemenler ve kurbanların olmadığı bir dünyadır. Herkesin ortak olarak oluşturduğu bu distopik sistemden herkes sorumludur. Kurban analojisi yaratmaya yatkın Türk sineması için başlı başına özgün ve etkileyici bir bakış açısidir. Filmdeki dünyanın tasarımında; tutarlı bir topluluğun oluşturulduğu söylenmelidir. Bu insanlar kendi sistemlerini yaratmış, kendi komünal düzenlerini kurmuş ve ritüellerini oluşturmuş bir topluluk olarak resmedilir. İsimleri yoktur. Filmde herhangi bir zaman dilimi ya da topografik bölgenin belirtilmemesi oluşturulan bu distopik evrenin farklı yer ve zamanlara işaret edebilmesini mümkün kılar.

Ana karakter Zait, fabrikadaki kabloları zarar verir, hepsine baltayla vurur ve bunun sonucunda bir şey olmadığını görür. Deneyimini fabrikadaki diğer işçi arkadaşlarına, Platon'un Mağara Alegorisindeki dışarıyı görüp gelen kişi gibi anlatır. Bu alegoride olduğu gibi bu anlatıda da içeridekiler yeni bir düşünceyi istemezler. Onlar fabrikanın arkasında onları gözetleyen güçlü bir mekanizma olduğuna, dahası kendilerinin fabrikanın dışında bir anlamları olmadığına kendilerini kuvvetli bir şekilde inandırmışlardır. Filmin döngüsel ilerleyen anlatı yapısında, son sahne ile birlikte olası bir başa dönmenin sinyali verilir. Burada distopik öğeler ağır basar ve Mağara Alegorisindeki hakikati kavrama kısmının üstü çizilerek, distopik oluşumlarda bireyin hakikate ulaşma ihtimalinin nasıl en baştan yok edildiğinin altı çizilerek final sahnesi muğlak bırakılır.

Son sahnede, daha önce birbirlerinin varlıklarından haberdar olmayan çeşitli birimlerin bir araya geldiği görülür. Bu aynı zamanda durumun döngüsellğine işaret ederken, hikayenin bundan sonra farklı gelişebileceğinin de ışığını yakan muğlak bir final sahnesidir. Ana karakterin içsel çatışması, fabrikaya dair hakikate ulaştıktan sonra başlar; bundan sonra kaderini değiştirme dürtüleri ile ümitsizliği arasında kalır.

Klasik anlatı yapısında, karakterlerin bireysel özellikleri, geçmişleri ve arzuları gibi faktörler çok önemlidir (Bordwell, 1985, s. 157). Bunlar karakterlerin içsel ve dışsal mücadelelerle boğuşmalarını ve anlatı boyunca dönüşüm geçirmelerini sağlar. Klasik anlatı yapısından uzaklaşan filmde ise ana karakterin içsel mücadelesi sadece anlatı düzeyinde sunulur; sorgulama ile birlikte gelen kurtuluş arzusu, karakterle ilgili sunulan yegane çatışmadır.

Seyirciye, karakterin geçmiş hayatı, anıları ya da kendisinin ve işçilerin bir araya gelme koşulları hakkında hiçbir bilgi verilmez. Ana karakter dahil tüm karakterlerin arzuları, motivasyonları ve düşünceleri ile ilgili bilgi verilmez. Bu yaklaşım, karakter temsilinde bir eksiklik olarak da yorumlanabilir; ancak karakterlerin geçmişleri veya kişisel özelliklerinden bahsedilmeyerek sadece fabrikadaki varlıklarının görünür olduğu bir evren kurgulanmış olur. Bu durum bilinçli bir anlatı tercihi olarak ele alındığında, söz konusu temsil biçimi karakterlerin fabrika ortamıyla bütünüyle özdeşleşmesini sağlayarak onların bireysel kimlik yoksunluğunu daha da görünür kılar. Bu durum karakterleri tek varoluş imkanını işçilik üzerinden tanımlayan bir kimlik rejimine mahkum eder.

Böylece, bu noktaya kadar yapılan anlatı analizinden çıkan sonuç, anlatının klasik yapının dışında ilerlediğidir. Filmin geleneksel karakter temsili ve doğrusal anlatı yapısından uzaklaşmasıyla sembolik bir dile yöneldiği söylenebilir. Bu sembolik anlatım ise filmin kendi sınırlarını aşarak daha geniş sosyal ve politik eleştiriler üretmesini sağlar.

Alegori tanımı gereği, yalnızca tekil bir öğeyi değil, tüm anlatı evrenini kapsayandır; bu bağlamda filmdeki fabrika sistemi gözetim toplumunun bir alegorisi olarak işlev görür. Fabrika, modern insanın sürekli denetlendiği, kontrol altında tutulduğu ve bu durumu içselleştirdiği kapalı bir dünyanın simgesine dönüşür. Kameralar, sesli komutlar ve katı kurallar, çağdaş toplumun görünmez baskı mekanizmalarını görünür kılan semboller olarak yer alır. Dış dünyayla bağlantısı olmayan bu kapalı sistem, modern toplumun bütününe temsil eden bir mikrokozmos olarak okunabilir.

Anlatıda fabrikanın kim tarafından yönetildiği, gölgelerin kaynağı ya da sistemin işleyişi hikaye içerisinde verilmez. Bu eksiltme, anlatı dilinde bilerek başvurulmuş anlatıyı rasyonel zeminden irrasyonel zemine kaydıran tercihlerden biridir. Anlatı dilinin ise klasik anlatıda mevcut olan nedensellik, bireysel motivasyon ve çözüm odaklı olma gibi unsurlardan sapması; döngüsellik, tipik karakterler, eksiltmeli anlatım ve açık uçluluk ile yerini daha parçalı bir anlatı yapısına bırakır. Filmin anlatı unsurları arasında belki de en önemlisi filmin sahip olduğu sosyal eleştiri potansiyelidir. Filmin mekan kurulumunun Gürcistan'daki gerçek bir fabrikadan seçilmesi, ülkenin Türkiye ile sınır komşusu olmasının yarattığı atmosferik benzerlikler sayesinde tanıdık bir mekansal kurulum sunar. Gürcistan'ın geçmişte Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne (SSCB) bağlı bir ülke olması, onu ideolojik açıdan Türkiye Cumhuriyeti'nden ayırıştıran farklı bir tarihsel ve kültürel atmosfere yerleştirir. Bu fabrika, herkesin üretim sürecinin yalnızca belirli bir aşamasından sorumlu olduğu, görev dağılımının

merkezi bir düzen içinde sorunsuz işlediği ve işçilerin birbirlerinin varlığından dahi haberdar olmadığı bir mekanizma olarak tasvir edilir. Bu yapısal özellikler, tarihsel olarak planlı üretim ve kolektif emeği esas alan sistemlere özellikle de SSCB'nin endüstriyel iş bölümü anlayışına dolaylı bir gönderme olarak okunabilir. İşçiler teleferik ve tren hatlarıyla yalnızca belirli rotaları seyreden bir güzergah içerisinde onlara verilen işleri yapıp tekrar barakalarına geri dönerler. Makina tarafından sağlık kontrolleri yapılan işçilerin bedenlerin daima sağlıklı olması gerekir, hastalanan işçiyi sistemin tespit ederek ortamdan uzaklaştırdığı hikayedeki işçilerden biri tarafından aktarılır.

Jameson'a (2013) göre, romanlar, filmler ve edebi eserler gibi tüm kültürel üretimler, bilinçli olarak yaratmasalar bile, kaçınılmaz olarak toplumsal çelişkileri, tarihsel gerilimleri ve ideolojik çatışmaları yansıtır ve yeniden üretir. Başka bir deyişle, bir film politik olmayı amaçlamasa bile, içinde bulunduğu toplumun güç ilişkilerini, çatışmalarını ve sınıf gerilimlerini bir tür bilinçdışı düzeyde taşır.

Karakterlerin kişisel tarihten, psikolojik bütünlükten ve bireysel motivasyondan yoksun biçimde tasvir edilmesi; kameranın çoğunlukla gözetleyen bir konumda yer alması; yakın planların azaltılması ve anlatının döngüsel, mekanik bir ritim üzerine kurulması, izleyicinin karakterlerle duygusal bağ kurmasını engeller. Özdeşleşme olanağının bu şekilde askıya alınması, seyirciyi bireysel bir özneye değil, üretim düzeniyle ve bu düzenin politik bilinçdışıyla yüzleşmeye zorlayan eleştirel bir konum yaratır. Böylece film hem anlatı stratejisi hem de ideoloji eleştirisi bakımından, birey merkezli deneyimden sistem merkezli bir bakışa geçişi görünür kılar.

Final sahnesiyle film, Moylan'ın (2000) *eleştirel distopya* (critical dystopia) kavramı çerçevesinde okunmaya elverişlidir çünkü bu yaklaşım klasik distopyaların aksine geleceğin bütünüyle baskı ve karanlıktan ibaret olmadığını, aynı zamanda umut ve dönüşüm ihtimallerini de barındırdığını vurgular. Eleştirel distopya, baskıcı koşulların içinden filizlenebilecek direniş olasılıklarını görünür kılar ve böylece en karamsar gelecek tasavvurlarında bile değişim potansiyelinin tamamen dışlanmadığını gösterir. Filmde de kötümser bir gelecek tablosu çizilmesine rağmen, olası bir dönüşümün kapısı açık bırakılır. Geleceğe dair bir umut penceresinin varlığı hem düşünsel hem politik açıdan önem taşır; zira dönüştürülebileceği umudunu taşıyan bir gelecek emek harcamaya ve tahayyül edilmeye değer bir gelecek olarak anlam kazanır.

3.1.2.2. Gölgele İçinde'nin Biçimsel Unsurları. Filmde mekan belirleyici bir anlatı unsuru olarak öne çıkar; yönetmenin mizansen ve sinematografik

anlayışa dair yaptığı biçimsel tercihler, emek sömürüsü ve işçilik kavramları etrafında çeşitli tartışma alanları açar. Fabrikanın karakterlerin önüne geçerek adeta bağımsız bir anlatı öznesi gibi konumlanır. Bu bağlamda mekan, yalnızca bir arka plan değil, izleyiciyi düşünmeye sevk eden anlam üretim alanı haline gelir. Karakterlerin emek kavramına ilişkin dialog yoluyla söylemler üretmesinden ziyade mekanın kendisi belirli düzenlemeler, görsel çeşitlendirmeler ve ritmik tekrarlar yoluyla anlamı taşıyan bir gösteren olarak işlev görür. Mekan ana karakter Zait'in madende üflenlen dumanla karşılaştığı sahneden itibaren canlı, müdahaleci ve anlam yüklü bir alan olarak kurulmuştur.

Maden neredeyse gerçek bir düşman gibi davranarak Zait'e ilk saldırısını burada başlatır. Bundan kısa bir süre sonra Zait, mekanın yapısı hakkında düşünmeye başlar. Bu, mekandaki basit bir arızadan daha fazlasıdır. Mekanın kendisini bir antagoniste dönüştüren bu seçimler ayrıntılı olarak incelendiğinde, filmin mizansen tercihlerinde sonuçlara varılmıştır: *retro-fütüristik* seçimlerle yansıtılan bu mekan, fiziksel ancak zamansızdır ve her taraftan sarkan kablolarla insan vücudundaki damarları imleyecek şekilde görselleştirilmiştir. Zait fabrika hakkında düşünürken, mekanın kötü niyetli doğasından emin olur ve onu tahrip etmeye başlar, onun can damarı olan kabloları kesip koparır. Antagonist olarak mekan, Zait'in eylemlerine tepki gösterir, onun bağ kurduğu arkadaşlarına zarar verir, kanamak gibi çeşitli organik tepkimelerde bulunur ve Zait'in odasını enfekte eder.

Fabrikanın kendisine yaptığı ilk saldırının ardından Zait hastalanır ve izleme cihazına bağlanır. Cihaza bağlanması ve ilgili kontroller bir seslendirme ile gerçekleştirilir ve buradaki neon ışıklandırma filmin o ana kadarki yeşil ve gri tonlarından oluşturulan renk tasarımına bir kontrast oluşturur. Bu sahne ile filmde işçinin vücudunun bir otomat gibi muamele gördüğü fikri görselleştirilmiş olur. *Metropolis*'teki Maria gibi, Zait de iradesinden noksandır ve otomatikleştirilmiştir.

Metropolis'te Fritz Lang, Maria'nın dönüşüm sahnesini dönemine göre son derece etkileyici ve törensel bir estetikle aktarır; dönemin ilerlemekte olan teknolojilerle ilgili varsayımlarını aktarmasının yanı sıra bedenın makineye dönüşümü ile modern teknolojinin hem büyüleyici hem de yok edici potansiyeli eşzamanlı biçimde aktarılır.

Her iki filmde de bedenlerin elektrikli sistem kurulumuyla kontrole tabi tutulması, bireyin yok sayılmış olan bedensel bütünlüğünün ve silinmiş öznel varlığının altını çizen bir mizansen unsuru olarak yer alır. *Metropolis*'ten bu yana bedenın teknoloji ile kontrol altına alınması fikri yaklaşık yüz yıldır anlatılardaki görünürlüğünü sürdürmektedir. Bireylerin elektrikli cihazlara bağlanmaları

Metropolis'te Weimar dönemindeki modernizm anlayışının bir temsili olarak, *Gölgeler İçinde* de ise çağdaş distopik kapitalizmin metaforu olarak beden robotlaştırılmasını, dolayısıyla öznenin silinişini görsel düzleme taşır.

Teleferik hatları ekran kompozisyonunda yönlendirici çizgiler (leading lines) oluştururlar ve anlatıyı ekspresyonistik şekilde çizgiselleştirirler. Daima havanın kapalı ve kirli olduğu, sisli, ıssız, doğa olma özelliğini yitirmiş bir doğa resmedilir. Bu şekilde resmedilen dış mekan, iç mekanın klostrofobisini dağıtmadığı gibi aksine onu güçlendirir. Bu şekilde dış dünyada da iç dünyaya paralel; kontrol altında ve tekdüzeleştirici bir dünya olduğu gösterilir. Açık alanda kurulmuş olan bu distopik atmosfer ekspresyonizmin geometrisiyle birleşir ve hikayenin kabusvari, tekdüze dünyasını güçlendirir.

Kostüm ve makyaj filmin anlatısına katkı sağlayacak şekilde karakterleri kimliksizleştirmek ve tekdüzeleştirmek üzerine uygulanmıştır. İşçilerin üniformasının kahverengi tek tip üniformalar fabrikanın iç mekan renkleriyle aynı tonlarda olması, işçileri de fabrikanın doğal bir uzantısı, mekanın devamı gibi gösterir. İşlev odaklı kıyafetlerin bol yapısı işçilerin bedenlerini gizler ve onları bedensizleştiren ve aynı zamanda cinsiyetsizleştiren bir temsil pratiğine hizmet eder. Üstten gelen sert tepe ışıkları altında karakterlerin göz çukurları koyulaştırılır, böylece ışığın efekti makyaj ile de desteklenmiş olur. Göz altındaki morluklar, soluk cilt tonu gibi ayrıntılar, işçilerin sürekli çalıştırılan, enerjisi tüketilen bedenler olduklarını görselleştirir. Zait'in fabrikaya karşı düşünmeye başladıkça bedeninde oluşan yaralar sırt bölgesine uygulanan plastik makyajla desteklenir.

Başrol Numan Acar'ın oyunculuğunun dışavurumcu tarzı özellikle karakterin bir sahnede, diğer işçiyi ısırdığı anda belirginleşir; bu, ekspresyonist sinemadaki abartılı jest ve mimiklere dayalı oyunculuğu çağrıştıran bir oyunculuk performansıdır. Zait karakteri, günlük doğallıktan uzak, törensel hareketlerle sahnelenmiş; bedeni, bastırılmış duyguların dışavurum aracı olarak kullanılmıştır. Bu oyunculuk biçimi, filmin stilize edilmiş diğer dışavurumcu ışık, dekor ve mizansen unsurlarıyla bütünleşir.

Hem oyuncu Numan Acar'ın performansı hem de görüntü yönetmeni Hayk Kirakosyan'ın görüntüleri kadrajlama stili, bir başka dışavurumcu anlatı olan *Waxworks*'ü (Paul Leni, 1924) çağrıştıran bir iş birliği ortaya koyar. Conrad Veidt, şüphesiz dışavurumcu sinemanın en ikonik oyuncularından biri olarak türün anlatım tarzına en iyi şekilde uyan hatta belirleyen oyunculuk yaklaşımıyla, Alman dışavurumcu sinemasının en stilize filmlerine katkı sağlamıştır. Epizodik anlatı ile öne çıkan *Waxworks*'te Korkunç İvan karakteriyle canlandığı karakter, Codrad Veidt'in ifadeci oyunculuk (expressionist acting) stilini açıkça

göstermektedir. Aynı yıl vizyona giren bir başka dışavurumcu film olan *The Hands of Orlac* (Robert Wiene, 1924) ve ardından *The Student of Prague* (Henrik Galeen, 1926) gibi filmlerle Veidt, oyunculuk tarzıyla dışavurumcu sinemanın psikolojik çarpıklığını yansıtarak ikonik bir figüre dönüşmüştür.

Yönetmen Tepegöz'ün tercih ettiği uzun çekimler ve sabit kadrarlar içinde, Acar sanki sessiz bir filmdeymişçesine performans sergileyerek dışavurumcu oyunculuk stilini günümüze taşımıştır. Oyuncunun çoğu kadrar içinde sınırlı, bastırılmış bir varlık olarak gösterilmesi amacıyla dar yerlere sıkıştırılarak çerçevelenmesi, yönetmenlik, görüntü yönetmenliği ve oyuncu iş birliğinin uyumlu bir örneği olmuştur. Özellikle filmin son sahsinde karakter, gözlerinde fabrikanın yansımasıyla doğrudan kameraya bakar. Diyalog olmadan filmi sürdüren oyuncu bakışlarıyla filmi bitirir ve anlatının muğlaklığı, film boyunca inşa edilen belirsizlik atmosferini sürdürerek yoruma açık bir söylem üretir.

4. Sonuç

Filmlerin anlatı yapıları incelendiğinde, Alman dışavurumculuğunun yalnızca kendi dönemine özgü bir sinema akımı olmaktan öte, toplumsal eleştiri içeren çağdaş filmlerin anlatı öğelerinde yeniden üretilmesi mümkün bir estetik üslup olarak varlığını sürdürmekte olduğu görülür.

Dışavurumculuğun estetik yönelimi, dış dünyayı olduğu gibi yansıtmak yerine, karakterlerin içsel dünyalarını biçimsel araçlar üzerinden ifade etmeye dayanır. Tür sinemasında üretilen *Okul* ve *Gölgeler İçinde* gibi filmlerin anlatı ve biçimsel öğelerinde görülebilen dışavurumcu yönelimlerle akımın çağdaş sinemadaki etkisinin; bireyin ruhsal parçalanmışlığı, yabancılaşması ve sistem karşısındaki çaresizliğini görünür kılmak gibi temalarla yeniden üretildiği söylenebilir.

Filmlerin anlatı analizi için tema, karakter temsili, filmin sembolizmi, filmin anlatı dili ve toplumsal eleştiri potansiyeli gibi unsurlar araştırılırken; biçimsel analizi için ise biçimci unsurları oluşturan mizansen, sinematografi, kurgu ve ses öğeleri değerlendirilmiştir.

Biçimsel düzeyde bu yeniden üretim; düşük anahtar ışıklandırma, keskin kontrastlı gölgeler, dar ve baskı hissi yaratan kadrarlar, karakterlerin duygusal yoğunluğunu abartan oyunculuk biçimleri ve mekanın ruhsal bir yansıtıcı olarak kullanıldığı mizansen anlayışıyla somutlaşır. Böylece her iki filmde de kamera hareketleri, ışık tasarımı ve oyunculuk tercihleri gibi biçimsel unsurlarla dışavurumcu sinemanın alametifarikası olan içsel gerilimlerin dış dünyaya aktarılması stratejisini sürdürür.

Anlatısal düzeyde yeniden üretim ise; anlatıların doğrusal olmayan hikaye akışları ve sembolik dilleri gibi yapısal unsurların yanı sıra, filmde öne çıkan mekanların tehditkarlığı, halüsinasyon sahnelerinin gerçeklik algısını bozması, karakterlerin kimliksizleşmesi ve özdeşleşmenin sistemli biçimde sekteye uğratılması gibi stratejiler aracılığıyla ortaya çıkar.

Bunlara ek olarak, filmin biçimci tercihlerinde görülen; bir mizansen aracı olarak mekanın kurulumu ile sinematografi tercihlerinde tespit edilen çizgisellik ve grafik hatlar gibi görsel kompozisyona dair geometrik öğeler, ışık-gölge kontrastları, dar ve baskı hissi yaratan kadrajlamalar ve son olarak oyunculuktaki abartılı jest ve mimiklerle, bu filmlerde dışavurumcu estetiğin yeniden üretildiği tespit edilmiştir. Buradan hareketle, ekspresyonizm klasik anlamda bir tür olmaktan ziyade, farklı türler içinde yeniden üretilebilen bir estetik strateji olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışma, Alman dışavurumculuğunun biçimsel ve tematik mirasının, Türkiye’de son yirmi yılda üretilen tür filmlerinde hem anlatısal ve biçimsel öğeler düzeyinde hem de bunları kuşatan sosyo-politik bağlam içerisinde yeniden işlenip dönüştürüldüğünü ortaya koymaktadır. Bulgular, bağımsız sinema içerisinde üretilen korku ve bilim kurgu türlerindeki filmlerin, türlerin yerleşik kod ve geleneklerini yeniden kullanmalarının ötesine geçerek, gişe odaklı estetik tercihlerle sınırlanmayan aksine güncel toplumsal meseleleri görünür kılan eleştirel bir düşünce pratiği ürettiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca araştırma, Türkiye’de tür sinemasının yalnızca ticari kaygılarla şekillenen bir alan olmadığı; özellikle bağımsız sinemanın tür kodlarını daha yenilikçi, deneysel ve eleştirel bir biçimde kullanarak dışavurumcu estetik stratejilere yeni işlevler kazandırdığı yönünde bulgular sunmaktadır. Bu filmler, dışavurumculuğun tarihsel olarak travma, otorite ve bireysel yabancılaşma ile ilişkilendirilen estetik dilini günümüz bağlamında yeniden yorumlayarak, bireyin toplumsal konumuna dair felsefi ve politik bir söylem üretir. Böylece bağımsız tür sineması hem biçimsel hem de tematik düzeyde yenilikçi uygulamalar yoluyla toplumsal yapıya yönelik eleştirilerin geliştirildiği taze, esnek ve zengin bir ifade alanı yaratmaktadır.

Kaynakça

- Özden, Z. (2014). *Film Eleştirisi*. İmge.
- Öztürk, B. (2021). Korku Sinemasında Mekan Algısının “Gerçek Mekan” Olgusu Üzerinden Değerlendirilmesi: Session 9 (Son Seans) Filmi. *Journal of Architecture and Life*, 6(2), 565-581. <https://doi.org/10.26835/my.904959>

Süalp, Akbal, T. (2003). “Bağımsız Sinema Kim(ler)den ve Ne(ler)den Bağımsızdır ve İllaki Niye Bağımsızdır?”, *Antrakt*, Sayı: 75-76,

Altman, R. (1984). A Semantic/Syntactic Approach to Film Genre. *Cinema Journal*, 6-18. <https://doi.org/10.2307/1225093>

Bordwell, D. (1985). *Narration in the Fiction Film*. University of Wisconsin Press.

Bordwell, D., & Thompson, K. (2008). *Film Art: an Introduction*. McGraw-Hill.

Creed, B. (2007). *Monstrous Feminine*. Routledge.

Corrigan, T. (2018). *Film Eleştirisi El Kitabı*. (A. Gürata, Çev.). Dipnot.

Decherney, P. (2019). *Hollywood*. Dost.

Durkheim, E. (1951). *Suicide: A Study in Sociology*. Free Press.

Foucault, M. (1995). *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*. Vintage Books.

Gerald, S., & Ells, C. (2019). Shadows illuminated. Understanding German expressionist cinema through the lens of contemporary filmmaking practices. *Acta Universitatis Sapientiae Film and Media Studies*, 103-126. <https://doi.org/10.2478/ausfm-2019-0006>

Holm, D. K. (2010). *Independent Cinema*. Kamera Books.

Jameson, F. (2005). *Archaeologies of the future: The desire called utopia and other science fictions*. Verso.

Jameson, F. (2013). *The Political Unconscious Narrative as a Socially Symbolic Act*. Routledge.

Joiner, T. E. (2005). *Why People Die by Suicide*. MA: Harvard University Press.

Karakaya, S. (2007). Son Dönem Popüler Türk Filmlerinde Anlatı Yapısı Ve Çözümlemeli / Karşılaştırmalı Üç Örnek: “Okul”, “Hababam Sınıfı Merhaba”, “O Şimdi Asker”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(19), 233-249. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/69930>

King, G. (2005). *American Independent Cinema*. I.B.Tauris & Co Ltd.

Kracauer, S. (2010). *Caligari'den Hitler'e Alman Sinemasının Psikolojik Tarihi*. (E.Yılmaz Çev.). De Ki.

Krippendorff, K. (2019). *Content Analysis An Introduction to Its Methodology*. SAGE.

Moylan, T. (2000). *Scraps Of The Untainted Sky Science Fiction, Utopia, Dystopia*. Westview Press.

Murphy, R. (2004). *Theorizing the Avant-Garde Modernism, Expressionism, and the Problem of Postmodernity*. Cambridge.

Paz, C. (2021, May). *Hauntings, Histories, and Campfire Tales: What Ghost Stories Tell Us About Ourselves* [Video]. TED Conferences. https://www.ted.com/talks/coya_paz_hauntings_histories_and_campfire_tales_what_ghost_stories_tell_us_about_ourselves/transcript

Schatz, T. (1981). *Hollywood Genres: Formulas, Filmmaking, And The Studio System*. Random House, Inc.

Tepegöz, E. (2021, 24 Eylül). *Erdem Tepegöz ile Gölgele İçinde Üzerine Söyleşi: "Bildiğimiz Gerçek ve Daha Sonrası"* [Söyleşi]. Altyazı Sinema Dergisi. <https://altyazi.net/soylesiler/erdem-tepegoz-ile-golgeler-icinde-uzerine-soylesi/>

Tudor, A. (2012). Genre. B. K. Grant (Ed.), *Film Genre Reader IV* (s. 3-11). University of Texas Press.

Wells, P. (2000). *The Horror Genre From Beelzebub to Blair Witch*. Wallflower.

Wood, R. (2003). *Hollywood from Vietnam to Reagan*. Columbia University Press.

Yücel, D. (2004). *Okul*. Doğu Yücel. <https://www.doguyucel.com/OKUL-SENARYO.pdf>

BÖLÜM V

SEFER TURAN İLE FUAT SEZGİN ARASINDAKİ BİLİM TARİHİ SÖYLEŞİLERİNE MUHAYYEL KATILIM VE KENDİMİZLE MUKABELE

*Imaginary Participation In The History Of Science
Conversations Between Sefer Turan And Fuat Sezgin And Our
Interview With Ourselves*

Cemalettin YAZAR¹ & Bekir Şakir KONYALI²

¹(Yüksek Lisans Öğrencisi) Ondokuz Mayıs Üniversitesi,

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı,

E-posta: cemalettin7508@hotmail.com

ORCID ID: 0009-0008-4960-4047

²(Doç. Dr.), Ondokuz Mayıs Üniversitesi,

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,

E-posta: bekirkonyali55@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9235-1294

1. Giriş

Bu çalışmada, Sefer Turan'ın bilim tarihçisi Fuat Sezgin ile yaptığı röportaj neticesinde ortaya çıkan "Fuat Sezgin ile Bilim Tarihi Sohbetleri" adlı mülakat türündeki eseri incelenmiştir. İncelemede, yazarın tercih ettiği başlıklara sadık kalındı ancak, yazarın her başlığı bu çalışmada kullanılmamıştır. Mülakat sorularına Sezgin'in verdiği cevapların, bilimsel araştırma yolculuğuna yeni çıkanlara nasıl bir yol gösterdiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bilim insanı olmanın basamaklarının olup olmadığı araştırılmıştır. Bilim tarihinde üretilen bilginin ne kadarının İslam kültür ve medeniyetine ait olduğunu ortaya koyan

Fuat Sezgin'in İstanbul'da kurduğu müzenin bilim üretme konusunda öz güven aşınmasına maruz kalmış gençlerimizin kendilerini yeniden tanıma ve tanımlamasına ne kadar katkı sunduğu vurgulanmaya çalışılmıştır.

Daha önce birçok Fuat Sezgin incelemesi yapılmış; mülakat, forum ve konferanslarla Sezgin'in millet ve medeniyetimize katkıları ortaya koyulmuştur. Bu çalışmada amaç; Sezgin'i baştan sona yeniden tanıtmak değildir. Asıl amaç, bilimsel araştırmalar için yola çıkmış araştırmacıların özgüven için öze ait gerekli bilgi ve belgelere en hızlı şekilde ulaşmalarını sağlamaktır.

2. Yöntem

Bu çalışmada, birincil araştırma metodu olarak belgesel tarama tekniği benimsenmiştir. Doküman analizi olarak da adlandırılan bu yaklaşım, mevcut kayıtları ve belgeleri incelemek suretiyle araştırma verilerini toplamayı içerir. Doküman analizi, önceden belirlenmiş bir hedefe yönelik olarak ilgili kaynakları saptama, ayrıntılı olarak okuma, önemli bilgileri kaydetme ve sonuçları değerlendirme aşamalarından oluşmaktadır (Karasar, 2005). Araştırmacı yazar ve danışmanlıkla birlikte önemli televizyon programları yaparak bilim insanlarının bilinmeyen yönlerini ortaya çıkaran Sefer Turan, bilim tarihi araştırmacısı Fuat Sezgin ile yaptığı bir mülakatı kitaplaştırmış ve “*Fuat Sezgin ile Bilim Tarihi Sohbetleri*” adlı eser ortaya çıkarmıştır. Bu araştırmada, ilk baskısı 2010 yılında Timaş yayınlarından çıkan kitabın 2014 baskısı dikkate alınmıştır. Kitapta, Turan'ın Sezgin'e yönelttiği sorulara Sezgin'in verdiği cevaplar bulunmaktadır. Sezgin'in verdiği bu cevaplar titizlikle incelenmiş ve bu mülakata muhayyel bir katılımı değerlendirilmeler yapılmıştır. Yapılan okumalar ve belge taramaları sonucu elde edilen veriler, “Bulgular, Tartışma ve Sonuç” bölümünde değerlendirilmiştir.

3. Fuat Sezgin Kimdir?

1924 yılında Bitlis'te doğan Fuat Sezgin, ilk ve orta öğrenimini sırasıyla Doğubayazıt ve Erzurum'da tamamlamıştır. 1943'te mühendislik eğitimi almak amacıyla geldiği İstanbul'daki kritik deneyimleri, onun kariyer yönelimini değiştirmiş ve büyük bir tutkuyla Bilimler Tarihi sahasına yönelmesini sağlamıştır. Bu dönüşümde, bir yakınının teşvikiyle Arapçaya ileri derecede hâkim olan ünlü Alman bilgini Hellmut Ritter'in seminerine katılması belirleyici olmuştur. İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesine kaydolmasını sağlayan bu karşılaşma, Sezgin'in akademik hayatının temelini atmıştır. Hocası Ritter'in

“Gerçek bir bilgin olmayı hedefliyorsan 13-14 saatlik çalışma kâfi gelmez,” şeklindeki tavsiyesi üzerine Sezgin, çalışma süresini günde 17 saate çıkarmış ve bu yoğun tempoyu yetmiş yaşına kadar sürdürerek bilim dünyasına muhteşem eserler kazandırmıştır.

Fuat Sezgin’in yirmi yedi farklı dilde yetkinliğe sahip olduğu belirtilmektedir. Onun dil öğrenme sürecine gösterdiği özen ve hassasiyet dikkat çekicidir. Kendi beyanlarına göre, Sezgin dilleri salt bir amaç olarak değil, doğrudan Bilimler Tarihi çalışmalarında bir araç ve iletişim vasıtası olarak edinmiştir (Turan, 2014). Sezgin, günümüz Türkiye’indeki eğitimcilerin ve öğrencilerin karşılaştığı temel sorunlardan birinin, dil öğrenme konusunda sergilenen isteksizlik ve tembellik olduğuna işaret etmektedir. (Turan, 2014) Bu durum, üzerinde önemle durulması gereken bir eksiklik olarak, Sezgin’in kendi ifadeleriyle daha da belirgin hale getirilmiştir:

Maalesef ben ilkokul 3. sınıftayken gramer kaldırıldı. Bana babam dedi ki: ‘Saf-ı Türki’yi öğreteyim sana.’ O zamanlar gramere Saf-ı Türki denirdi. Bugün belki bilimler tarihçisi olabilseysem bunda babamın Saf-ı Türki’yi öğretmesinin çok büyük etkisi vardır. Türklerin gramer bilgileri yok, o yüzden dili öğrenemiyorlar, bazen iyi konuşuyorlar fakat yazamıyorlar. Bu, bizim milletimizin önemli problemlerinden biridir (s. 37).

Fuat Sezgin’in değerlendirmesine göre, gramer yetkinliğinin edinilmesi, gerek bir dilin/yabancı dilin öğrenilme sürecinde gerekse bilimsel çalışmaların yürütülmesinde kritik bir öneme sahiptir.

3.1. Almanya’ya Gidiş

Doktorasını 1954 yılında tamamlayan Fuat Sezgin, ne yazık ki 1960 askeri darbesini takiben üniversitelerden uzaklaştırılan ve kamuoyunda “147’ler” olarak bilinen akademisyenler grubunda yer almıştır. Eserin yazarı Turan (2014) Sezgin’in üniversiteden uzaklaştırılmasıyla ilgili sözlerini şu şekilde aktarmaktadır:

1960 yılında, bir hükümet darbesi oldu. Askerler devletin idaresini ele geçirdiler. Millî Eğitim Komitesi diye bir komite kurdular. Bir gün bunlar ‘hangi profesörler zararlıdır?’ diye bir liste çıkarmışlar. Bunların listeleri kanun gibiydi. Gazeteler, 147 profesörün atıldığını yazıyordu. Benim de adım vardı. Askeri idarenin, bir mülki idareyi bertaraf ederek devletin başına geçmiş olmasından

memnun olmadım. Birçok şeyler bekliyordum, ama bir gün üniversiteden atılacağımı beklemiyordum. (s. 64).

Fuat Sezgin, 1961 senesinde Almanya'ya gitmiştir. Gidişinin hemen ertesinde Frankfurt Üniversitesinde çalışmaya başlamıştır. Almanya'ya yerleşmiş ve burada evlenmiştir. Eserlerinin tamamını burada yazmıştır. Neden Almanya'yı tercih ettiğini Turan (2014), Sezgin'in şu cümleleriyle anlatmaktadır.

1960'ın sonlarına doğruydum, bir gün evimden dışarıya çıktım. Baktım gazete satan çocuklar bağıryorlardı; 'Yazıyor, yazıyor, 147 profesörün üniversiteden atıldığını yazıyor.' diye. Ben de enstitüye gidiyordum. Gazeteyi aldım, baktım, benim de adım yazılıydı. Gazeteyi alıp çantama koydum, enstitüye değil Süleymaniye Kütüphanesine gittim. Kitap okumaya başladım... Memleketimi çok seviyordum. Çok şeyler yapmak istiyordum. Bir enstitü kurmuştum, saat gibi işliyordu. Tamamıyla Avrupa'da öğrendiğim her şeyi oraya getirmiştim... Süleymaniye'ye gittim. Amerika'daki, Almanya'daki dostlarıma birkaç kısa mektup yazdım. 'Bugünden itibaren ben üniversiteden atılmış bir insanım, yanınızda çalışmak isterim, benim için bir yer var mıdır?' diye. Aşağı yukarı 10-15 gün içerisinde üç üniversiteden cevap geldi: Frankfurt Üniversitesi, Berkeley Üniversitesi ve Yale Üniversitesi. Düşündüm, taşındım. Daha kitabımın (İslam Bilim Tarihi) bütün malzemelerini toplama işim bitmemişti. İstanbul'dan uzaklaşmak istemiyordum. Doğu'dan, yani Mısır'dan, İran'dan uzaklaşmak istemiyordum. Çünkü daha toplamam gereken bir sürü malzeme vardı. Frankfurt'ta karar kıldım. Çünkü dünyanın tek bilimler tarihi enstitüsü oradaydı (s. 64).

Prof. Sezgin, Frankfurt Üniversitesine Prof. Willy Hartner tarafından misafir profesör olarak çağırılmış fakat burada sadece 6 ay kalacağını Almanya'ya gittikten sonra öğrenmiştir.

Turan (2014) Fuat Sezgin'in Frankfurt Üniversitesinde çalışma süresinin son derece kısıtlı bir zaman dilimi olduğunu öğrendiğinde neler düşündüğünü, onun şu sözleriyle açıklar:

"Ben hayatımı daima planladım. Liseyi şu zamanda bitireceğim diye planladım. Üniversiteyi öyle... Şu yaşta doçent olacağım, dedim ve bütün bunlarda muvaffak oldum. Baktım her şeyde muvaffak oluyorum, bende bir şımarma başladı. Ondan sonra bir askeri darbe geldi. Bir balığın üzerine atılan

ağ gibi, ben de o ağın içinde kaldım. O zaman baktım ki beşer olarak benim irademin bir sınırı varmış. İşte o olaydan sonra ben şuna karar verdim: Hayatımda eğer altı haftalık bir geleceğim garanti edilse, yani o kadar yaşayabilecek kadar maddi imkânım varsa, yedinci haftayı düşünmeyeceğim. Onun için önümde iki ay daha var. Para da biriktirdim, onları düşünmüyorum (s.66).

Bu söylemle Turan; Prof. Dr. Fuat Sezgin'in önceliğinin asgari yaşam koşulları olmadığını, asıl odağının bilimsel çalışma imkanlarının varlığı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

3.2. Doçentlik Tezi “Buhari Hadisleri Sözlü Değil Yazılı Kaynaklara Dayanır”

Şen (2019) bir dergiye yazdığı makalesinde Sezgin'in doktora çalışmasını ve doçentlik sürecini, “Arap ve Fars Dili Filolojisi mezunu Fuat Sezgin, 1947 yılında lisans eğitimini bitirdikten sonra doktora başlar. Doktora tez konusu Arap dili, tefsir ve nesep ilminin seçkin âlimi Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 210/825)’nin Mecâzu’l-‘Kur’ân adlı eserinin ilmi değerlendirilmesi, tahkiki ve edisyon kritiğidir. Doçentlik çalışması ise Buhârî’nin kaynaklarıdır. Sezgin, 1950’de İstanbul Üniversitesi kütüphane memurluğundan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dogmatik İlimler Bölümü (Temel İslam Bilimleri) Tefsir Anabilim Dalına asistan olarak naklen tayin edilir. İslam Bilim Tarihçisi Sezgin, 1951’de modern Türkiye’nin ilk tefsir asistanı olarak Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde görevine başlar. Ankara’ya geldiği tarihlerde danışmanı olan Prof. Dr. Helmut Ritter’e doktora tezini tamamlayıp teslim eder (s. 94-106).” sözleriyle anlatmaktadır.

Hadislerin rivayet usulüyle sözlü olarak kayıt altına alındığı ve günümüze bu yolla ulaştığı tezi, yaygın kabul gören bir görüştür. Ancak Sezgin, tefsirin bir bilim dalı olarak çok erken dönemlerde teşekkül ettiğini ileri sürmüştür. Bu yaklaşımıyla filolojik tefsir geleneğinin tarihsel gelişimini aydınlatarak bu tefsir türünün hadislerden sonraki dönemlerde derlendiği yönündeki genel algıyı yıkmıştır. Sezgin, hadis usulünde kullanılan metodolojinin tefsir varyantlarına uygulanmasıyla günümüzde mevcut olmayan eski eserlere bile erişilebileceği görüşünü ortaya koymuştur (Maral, 2019)

Sezgin; doçentlik çalışmasında, en değerli hadis koleksiyonlarından biri kabul edilen Buhârî’nin eserinin sözlü rivayetlere değil yazılı belgelere dayandığını ileri sürmüştür. Hatta bu yazılı kaynakların izini yedinci yüzyıla kadar sürdüğünü iddia etmiştir. Sezgin’e göre erken dönem İslami metinlerde,

modern akademik yayınlardaki gibi dipnotlarla kaynak belirtme yöntemi kullanılmazdı. Bunun yerine atıflar genellikle bir rivayet zinciri şeklinde, kaynağın adı yazılarak sıralanırdı ancak bu zincir, aynı zamanda kesin olarak yazılı bir kaynağa da dayandırılmaktaydı.

Aktaş (2019), kıraat ilminin rivayet eksenli niteliği dolayısıyla, Sezgin'in çalışmalarının odak noktasına yerleşmiş olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu ifade eder. Zira Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları başlıklı eserinde ve bu çalışma bağlamında Taberî tefsirine ilişkin değerlendirmelerinde, temel dayanak olarak daima rivayet zincirini esas almıştır.

Sezgin'in bu tezine dair tartışmalar günümüzde de devam etmektedir.

3.3. Bilim Tarihi Araştırmaları ve “İslam Bilimler Tarihi” Eserinin Yazılması

Fuat Sezgin'in Bilimler Tarihi disiplinine yönelmesinde, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü'nden hocası Hellmut Ritter'in etkisi yadsınamaz. Ritter; derslerinde, İslam medeniyeti bünyesinde yetişen bilim insanlarının Avrupa'nın en önemli bilim insanlarıyla eşdeğer seviyede olduğunu dile getirmiştir. Bu ifade, Sezgin'in bilim tarihi çalışmalarına başlaması için temel bir motivasyon kaynağı olmuştur. Sezgin, Ritter'den duyduklarının erken eğitim yıllarında ilkokul öğretmeninden öğrendiklerinin tam tersi bilgiler olduğunu fark etmiştir. Zira kendisine ilkokulda “Müslüman bilginlerin dünyanın bir öküzü boynuzunda durduğuna inandığı» aktarılmıştır. İlkokulda edindiği bu yanlış bilgiler ile üniversitedeki Alman bilim insanının Müslüman bilginler hakkında sunduğu gerçekler arasındaki bu derin çelişki, Sezgin'i İslam ve bilim arasındaki ilişkiyi derinlemesine araştırmaya teşvik etmiştir.

Fuat Sezgin'in bilim tarihi sahasındaki ilk çalışması, danışmanı Hellmut Ritter'in yönlendirmesiyle, beş cilt halinde yazılmış olan Karl Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Litteratur* (Arap Edebiyatı Tarihi) adlı eserinin eksiklerini giderme ve düzeltme (tashih) üzerinedir. Ritter, o dönemde referans kitap olarak kabul edilen bu eseri işaret ederek Sezgin'e; bu eserin eksiklerinin tamamlanma vakti geldiğini, birinin bu sorumluluğu üstlenmesi gerektiğini söylemiştir. Sezgin, bu önemli görevi bir sorumluluk olarak kabul edip çalışmalara başlamıştır.

Fuat Sezgin, 1954'te Türkiye'de başlattığı akademik çalışmalarını, 1961'de Almanya'ya yerleşmesinin ardından aynı konu üzerinde sürdürmüştür. Çalışmalar ilerledikçe Sezgin, başlangıçtaki düzeltme (tashih) görevinin

ötesinde, eserin baştan yazılması gerektiği kanaatine varmış ve araştırmalarını bu yönde revize etmiştir. Bu kararını hocası Hellmut Ritter'e ilettiğinde Ritter ona, "Bunu başaramazsınız, kimse bunu yapamaz. Bu çok zor bir iştir, bu denemeye girmeyin, daha mütevazı olun," şeklinde bir uyarıda bulunmuştur. Ancak Sezgin, hocasının ihtarına rağmen kararlılığını sürdürmüş ve çalışmalarını başarıyla tamamlayarak Ritter'in büyük takdirini kazanmıştır.

Sözü edilen eserin hazırlık aşamasında Sezgin, altmış farklı ülkenin kütüphanelerini ziyaret etmiş ve dört yüz binin üzerinde yazma eseri titizlikle incelemiştir. İncelenen bu el yazmalarının içeriğini tam olarak kavrayabilmek amacıyla ilgili eserlerin yazıldığı dilleri de öğrenmiştir. Bu amaçla öğrendiği dil sayısının yirmi yediye ulaştığı ifade edilmektedir. Yaklaşık on yıl süren yoğun bir çalışmanın sonucunda *İslam Bilimler Tarihi* adlı eserinin ilk cildi 1967 yılında yayımlanmıştır.

3.4. "Bilimler Tarihini Bir Türk Yazamaz" Dediler

Fuat Sezgin'in eseri öyle yankı uyandırmıştır ki bu kitabı bir Türk'ün yazmış olmasının mümkün olamayacağı yönünde şüpheli tepkilere neden olmuştur. Oysa Brockelmann'ın eserindeki eksikliklerin giderilmesi sadece Sezgin'in değil, Avrupa'daki Oryantalistlerin de gündemindeydi. Nitekim 1950'li yıllarda Brill Yayınevi öncülüğünde, Avrupalı bilim insanlarından oluşan bir kolektif ekip, UNESCO'nun mali desteğiyle Brockelmann'ın eserini tamamlamak ve genişletmek üzere ek ciltler hazırlamaya başlamıştı. 1966'da kurulan bu komisyon, araştırma konularını belirleyerek bilim camiasına duyurmuştu. Sezgin'in de aynı alanda çalıştığını öğrenmeleri üzerine Hollanda, Leiden'deki bir yayınevi onu davet etmiş ve Fransız, Alman, İngiliz bilim insanlarından müteşekkil bir heyet Sezgin'i mülakata almıştır. Heyet, Sezgin'in çalışmalarının kapsamından etkilenmekle birlikte, taşıdıkları önyargılar nedeniyle Müslüman ve Türk birinin bu çapta bir eseri yazamayacağı yargısında birleşmişlerdir. Hatta Batılı bir meslektaş bu durumu, Alman olmamasından dolayı Sezgin'e karşı çıkılıyor şeklinde değerlendirmiştir. Sezgin, tüm bu engellemelere rağmen çalışmalarına devam etmiş ve *Arap-İslam Bilimleri Tarihi* kitabının ilk cildini 1967'de yayımlamıştır. Sezgin, kendi eserinin yayımlanmasından sonra heyetin tutumunu özetlerken Batılı bilim insanlarından oluşan komisyonun kitabın basılmış durumunu inceledikten sonra ek bir toplantı daha düzenlediğini; komisyon çalışmalarına devam etmeleri için bir lüzum kalmadığına kanaat getirerek heyeti dağıttıklarını ifade eder.

Alman bilim insanı Prof. Gerhard Anders, Sezgin'in başarısını şu sözlerle anlatmaktadır: “Şahsen onun kadar istikametli ve bütün hayatını sadece bilimsel çalışmaya adanmış çok az kişi tanıyorum. Prof. Dr. Fuat Sezgin bu zor işi tek başına başardı. Sahip olduğu o kadar kapsamlı malzemeler vardı ki Brockelman'ın sınırlarını aşmıştı. El-Biruni, el-Kindi, Farabi, İbn-i Sina gibi isimleri Brockelmann gibi sadece bir yan konu olarak ele almayı uygun ve yeterli görmüyordu. Başta fen bilimleri olmak üzere bütün bilimleri belirli disiplinler altında ele almaya karar vermişti” (Çebi, 2010).

Almanca orijinal başlığı *Geschichte Des Arabischen Schrifttums* olan ve kısaltması GAS olarak tanınan bu anısal çalışma, Türkçeye *İslam Kültür Tarihi / İslam Bilimler Tarihi* başlıklarıyla çevrilmiştir. 2008 yılına gelindiğinde on üç cilde ulaşan eser serisinin on dördüncü ve on beşinci ciltleri, Prof. Dr. Fuat Sezgin'in vefatından (30 Haziran 2018) önce Türkçede yayımlanmıştır. Sezgin bu eserin önsözünde, çalışmasının temel misyonunun “İslam coğrafyasındaki bilim insanların bilim dünyasındaki konumlarını ve katkılarını belirginleştirmek” olduğunu kaydetmektedir.

Kaynak niteliğindeki bu eserin muhteviyatını *İslam Ansiklopedisi* (2013) “E. J. Brill Yayınevi tarafından neşredilen ve kronolojik sırayı takip etmeyen ilk dokuz ciltlik serisinin (Cilt I-IX) içeriği; Kur'an ilimleri, hadis, tarih, fıkıh, kelâm, tasavvuf, şiir, tıp, eczacılık, zooloji, veterinerlik, simya, kimya, botanik, ziraat, matematik, astronomi, astroloji, meteoroloji, sözlük bilimi ve dil bilgisi literatürünü kapsamaktadır. Goethe Üniversitesi'ndeki Arap-İslâm Bilimler Tarihi Enstitüsü tarafından yayımlanan ikinci serinin ilk dört cildi (Cilt X-XIII) ‘İslâm Dünyasında Matematiksel Coğrafya ve Haritacılık ile Bunların Batı Avrupa'daki Devamı’ başlığı altında toplanmıştır. Bu ciltlerde haritacılığın gelişimi, haritaların değerlendirilmesi ve alandaki müellifler ele alınmıştır. Serinin devamındaki XIV. ve XV. ciltler (2010) beşerî coğrafyayı genel, bölgesel ve şehir coğrafyası ile topografya, kozmografya ve seyahatnâmeler şeklinde iki ana kısımda incelemiştir. Serinin son iki cildi (XVI. ve XVII. ciltler) ise şiir sanatı, belâgat, edebiyat kuramı, şiir kitapları, antolojiler, edebî nesir, eğitim ve eğlence literatürüne tahsis edilmiştir.” sözleriyle tanıtmıştır.

Turan (2014), Fuat Sezgin ile yaptığı mülakatta Sezgin'in; Müslümanların matematikte, astronomide, fizikte nasıl büyük merhaleler kat etmişlerse, tarih ilminde de Yunanlılardan sonra bütün Avrupa'nın tanıyamadığı bir merhaleye ulaşmış olduklarını, bizim bunu gözden kaçırdığımızı, maalesef bu durumu günümüzde müdafaa edecek bir Müslüman bilim insanının olmadığını, zaten Avrupalıların da bunu henüz tamamıyla kabul etmediklerini, bunu

tanımlayamadığımız müddetçe bizim bütün İslam bilimlerinin nasıl geliştiğini anlayamayacağımızı, kavrayamayacağımızı söylediğini kaydeder.

3.5. İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi

Almanya’da bulunduğu süre boyunca “İslam Bilimler Tarihi” alanında dersler veren Sezgin, Kral Faysal Ödülü’nün sahibi olmuştur. Bu ödülün sağladığı finansal kaynağı stratejik bir şekilde kullanarak Almanya’da, Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsünü kurmayı başarmıştır.

Fuat Sezgin’in ana amacı, İslam bilim tarihinin bilimsel ilerlemedeki gerçek konumunu ve önemini tespit ederek bu durumu akademik çevreye tanıtmaktı. Bu vizyonunu hayata geçirmek için, Müslüman bilim insanlarının icat ettiği aletlerin görünür kılınması ve kalıcı olarak sergilenmesi maksadıyla bir müze kurulması teklifini ileri sürdü. İslam bilginlerinin yaklaşık sekiz yüzyıllık üretkenlik döneminde tasarladığı aletlerin modelleri, Sezgin’in bizzat öncülük ettiği ve kısmen kendi çabalarıyla gerçekleşen modelleme çalışmaları sonucunda oluşturularak müze faaliyete geçirildi. Bu kapsamlı uğraşlar sayesinde, müzede sergilenen bilimsel araçların replika sayısı bugün 800’ü bulmuştur. Almanya’daki bu kuruluşun bir benzeri, “İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi” adıyla 2008’de İstanbul’daki Gülhane Parkı’nda ziyarete açıldı.

Bahsi geçen müze, 3.500 metrekaarelik sergi sahasında yer alan 585 parçalık alet, cihaz, maket ve model koleksiyonuyla dikkat çekmektedir. Bu yönüyle Türkiye’deki alanında ilk, Frankfurt’taki benzer kurumdan sonra dünyadaki ikinci önemli örnektir. Yarım yüzyılı aşkın süredir devam eden çalışmalarıyla tanınan Prof. Dr. Fuat Sezgin, araştırmalarını birincil kaynaklara dayandırmış ve bilim ile medeniyet tarihindeki gelişmelerin ayrıık değil, aksine doğal bir bütünlük oluşturduğu tezini savunmuştur. Sezgin bu savını, müzede sergilenen eserlerin hem estetik kalitesini hem de didaktik (öğretici) niteliğini kullanarak bıraktıkları izlenimi ve kazandırdıkları bilgiyi belgelerle destekleyerek kanıtlamıştır. Bu sayede müze, Doğu ve Batı bilim kültürleri arasında bir birleştirici köprü vazifesi üstlenmiştir.

Müzede teşhir edilecek bilimsel aletlerin kopyalarının üretimi ve yapımı kolay bir süreç olmamıştır. Başlangıç aşamasında bizzat kendisi de üretim çalışmalarına katılmıştır. Bu zorlu süreçte Sezgin, farklı ülkelerdeki bilim insanları ve ustalardan destek almıştır. Sezgin, müzenin kuruluş aşamasını ve zorluklarını alttaki sözlerle aktarmaktadır:

“Bugün bu enstitüde 800’den fazla alet var. Yavaş yavaş öğreniyordum, bunu da söylemeliyim. Yani bütün bunları, Arapça, Farsça, Türkçe yazmalardan çıkardım. Bunların, Latince ve İspanyolca tercümelerini çıkardım. Benden önce bu konuda çalışan oryantalistler olmuş. Onlar da bu konuda araştırmalar yapmışlar. Mesela Prof. Dr. Wideman diye büyük bir Alman bilim adamı vardır. Bu adamcağız, tam elli sene İslam bilimler tarihi ile uğraştı. Birçok aletleri, o da yazmalardan buldu. Hatta ilk alet taklidine başlayan kişi Wideman’dır. Bu aletlerden bir kısmını İspanya’da, büyük bir kısmını da Almanya’da yaptırıyordum. Bizim bir atölyemiz var. Aletlerin bir kısmının parçalarını, atölyede yapıyoruz. Birçok parçayı da Mısır’da yaptırıyoruz, burada birleştirip tamamlıyoruz.”

“Her aletin yapımının, kendine mahsus bir hikâyesi vardır. Mesela bazı saatler var. Takiyyüddin denen bir Osmanlı bilgini vardı. On tane saati tarif eden bir kitap yazmış. Onların ikisini yapmaya gayret ettik. Bunu Türkiye’de, İspanya’da, Hollanda’da, Almanya’da, Mısır’da herkese sordum. Hiç kimse yapamadı. Sonra Bremen şehrinde, saatçilikten profesörlüğe girmiş olan bir astronomi profesörü vardı, ona yaptırdım.”

“Sabit yıldızlar gök haritasını, bin yıllarında yazılmış bir yazmaya dayanarak yaptık. Çok zordu. Bütün yıldızların koordinatları vardır. Bu koordinatları, Kahire’de bir türlü tam veremediler. Astronomi tarihi ile uğraşan, Bremen’de bir Alman bilgini vardı. Ona götürdüm. Biz bir küre yaptık. Küreyi ona gönderdim. Kurşun kalem ile bu resimleri çizerek yıldızların yerlerini belirtti. Bunu alıp, Kahire’ye götürdüm. Ondan sonra bunu işlediler.” (Yaklaşan Saat, 2008).

Sezgin’in müze kurma girişimi; sadece yazılı Arapça, Farsça ve Türkçe kaynakları incelemekle kalmayıp bu bilimsel mirası hayata geçirmek için Latince ve İspanyolca çevirilere dahi başvurulmuş disiplinler arası ve çok dilli bir araştırma gerektirdi. Replikaların üretimi, Sezgin’in bizzat atölye çalışmalarına katıldığı ve Takiyyüddin’in saat örneğinde görüldüğü gibi, uluslararası iş birliği ve yüksek uzmanlık gerektiren uzun ve zorlu bir bilimsel yeniden üretim süreci oldu. Sonuç olarak bu müze, İslam bilim tarihinin yalnızca teorik birikimini değil, aynı zamanda pratik bilginin küresel ağlar ve kararlılıkla yeniden inşa edilebileceğini kanıtlayan somut bir başarı hikayesidir.

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü (KVMGM)’nin resmi internet sayfası, İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesini “24 Mayıs 2008 tarihinde Gülhane Parkı içindeki Has Ahırlar Binası’nda ziyarete açılan

bir kurum” olarak tanıtmaktadır. TÜBA onursal üyesi ve Frankfurt Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Fuat Sezgin’in geliştirdiği ana fikir (konsept) çerçevesinde düzenlenen müzede, modern bilime 9. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar kritik katkılar sağlayan Müslüman bilginlerin keşif ve icatlarını yansıtan bilim ve teknoloji araçları sergilenmektedir. Müze; astronomi, saat ve denizcilik, savaş teknolojisi, tıp, madencilik, fizik, matematik ve geometri, mimari ve şehircilik, kimya ve optik ile coğrafya dâhil toplam on iki ana bölümden oluşur. Türk bilim ve kültür tarihine kazandırılmış değerli bir miras olarak kabul edilen bu müze, Prof. Dr. Fuat Sezgin’in Türkiye’deki en çok bilinen eserlerinden biridir. (Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2025).

4. Söyleşiye Muhayyel Katılım ve Kendimizle Mukabele

Günümüzde de etkilerini sürdüren millet ve medeniyet bazındaki özgüven erozyonu, bilgi üretiminin, birikiminin ve çağdaş bir uygarlık inşa etme sürecinin herhangi bir ırkın, dinin veya medeniyetin tekelinde olmadığı gerçeğiyle yüzleşmeyi gerektirmektedir. Bu durumun tarihsel kanıtları, bilimsel mirasın paylaşımında yaşanan çarpıtmalarla daha net görülmektedir. Prof. Dr. Fuat Sezgin’in de belirttiği üzere, “Avrupa’da, Latin dünyasında 18. yüzyıla kadar kaynak verme mefhumu yok. Müslümanlardan tercüme ettikleri birçok kitabın üzerlerine çoğu zaman kendi isimlerini koyuyorlar.” (Turan, 2014). Bu ihmâl ve kasıtlı sahiplenme, maalesef Müslümanların dahi bilmediği ve savunmaktan aciz kaldığı bir gerçekliktir.

Sefer Turan’la yaptığı mülakatta Fuat Sezgin’in Galen - Huneyn bin İshak karşılaştırması yaparken söylediği sözler, bu kasıtlı sahiplenme durumunu en açık biçimde ifade etmektedir. Sezgin, Avrupa’da Galen’e ait zannedilen göze dair bir kitabın, 1928’de Julius Hirschberg adlı bir Alman bilgininin keşfiyle aslında Huneyn bin İshak’ın eserinin tercümesi olduğunun ortaya çıktığını belirtmiştir (Turan, 2014). Hirschberg’in bu keşfi, İslam’da göz tıbbının 10. yüzyılda ulaştığı seviyenin, Avrupa’nın ancak 18. yüzyılda yakalayabildiği düzeye eşit olduğunu kanıtlamıştır. Bu tarihsel veriler, bilginin evrensel bir değer taşıdığını ve medeniyetler arası aktarımın hayati önemini vurgulayarak günümüzdeki özgüven eksikliğini giderecek güçlü bir bilimsel mirasa sahip olduğumuzu göstermektedir.

Avrupalı bilim insanları İslam coğrafyasından gelen eserleri tercüme ediyor, kaynağı belirtmeden eser adına kendi adlarını ekliyorlardı. Günümüzde İslam mensubu bireylerin İslam medeniyetinin ürettiklerini öğrenip tanımadan

modern bilimlerin kaynağının Avrupalı bilim insanları olduğunu zannetmesi, bir bireysel yanılığın değil bir medeniyet yanılığı olarak tanımlanabilir.

Bireyin hem kendi medeniyetini yetkin kaynaklardan öğrenmesi ve anlaması hem de Avrupalı bilim insanlarının ortaya koyduğu çağdaş bilimsel ürünleri doğru bir perspektifle değerlendirmesi büyük önem taşımaktadır. Bu süreçte, kendini değersizleştirmeden ve yabancı medeniyetlerin başarılarını gereğinden fazla yüceltmeden hareket etmek esastır. Bu bağlamda, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın işaret ettiği gibi, milletlerin ilerlemesi için temel gereklilik, “değişerek devam etmek, devam ederek değişmek” (Tural, 2010) ilkesini benimsemektir. Bu yaklaşım, öz kimliği korurken bilimsel ilerlemeye adapte olmanın yegâne yoludur.

Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî (973-1061), Sanskritçeden Arapçaya tercüme ettiği *Potenceli* adlı eserinin önsözünde, “İnsanların düşünceleri çeşitlidir; dünyadaki gelişmişlik ve refah da bu farklılıktan beslenir,” görüşünü savunmuştur (Keskin, 2017) “İslam'ın Altın Çağı” olarak nitelendirilen 10. ve 11. yüzyıllarda antropoloji, astronomi, kimya, karşılaştırmalı sosyoloji, jeodezi, tarih, matematik, tıp, felsefe, farmakoloji, fizik, psikoloji, İslam felsefesi ve teoloji gibi geniş bir yelpazede eserler veren el-Bîrûnî, ırk ayırımına karşı çıkmış ve farklı milletlerin ileri medeniyetlerinden daima saygıyla bahsetmiştir.

Fuat Sezgin, bilim tarihini araştırmaya giriştiğinde onu tanıyan oryantalist bilim insanları, bunun çok zor olduğunu söylemişlerdir. Zora talip olan Fuat Sezgin'in bu işte muvaffak olamayacağını düşünen alimlere ve onların mensup olduğu medeniyete yaklaşımı şu sözlerden anlaşılmaktadır:

“Mesela Biruni'yle Avrupalı alimlerden kimi mukayese edebilirim? Kendimi çok zorladım ama hiç kimseyi bulamadım. Avrupa'da büyük alimler var ama Müslüman alimlerin çalışma tarzları başka, onların çalışma tarzları başka. Biruni çok daha tedbirli ve çok derin çalışan bir insan. Avrupalılarda, kusura bakmayın ama biraz atılğanlık var. Bu kelimeyi söyleyeyim mi bilmiyorum ama biraz şarlatanlık var. Hepsinde değil tabii ki ama bu durum var. Mesela Kepler'le, İbnü'l-Heysem'i mukayese etmek istesem . . . İbnü'l-Heysem çok derin çalışan bir insan. Kendisinde tekâmül duygusu ve tekâmül kanunu fikri çok derin olan bir insan. Çok uzun yürüttüğü çalışmalarından sonra yeni bir fikri ortaya atma çabasında bir insan. Kepler ise daha aceleci, daha çok gösterişçi! Yani böylesi farklar gözüme çarpıyor. Ama Kepler'e de hürmetim var İbnü'l-Heysem'e de.” (Turan, 2014).

Şu hâlde, kendi medeniyeti haricindeki ulusların bilimsel katkılarına dahi saygıyla yaklaşan El-Bîrûnî'nin evrenselci tutumu ile hem Kepler'e hem de İbnü'l-Heysem'e derin hürmet gösteren Sezgin'in yaklaşımı incelendiğinde bu iki büyük bilginin bilim insanlarına yönelik bakış açısının, Batılı çağdaşlarına nazaran çok daha adil ve kapsayıcı olduğu açıkça ifade edilebilir.

4.1. İki Günü Birbirine Denk Olan Zarardadır

Yeni bilgiler edinmek, bir içsel heyecan meselesidir; öğrenmenin tetiklediği bu coşkuyu hissetmek gereklidir. Eğitim bilimcilerin sıkça vurguladığı “öğrenmeyi öğrenmek” kavramının ötesinde, bu heyecanı duymak ve sürdürmek, tam anlamıyla içselleştirilmiş bir inancın sonucudur. Fuat Sezgin, istikrarlı bir yenilenme ve algısı açık olma durumunu, İslam dininin sürekli gelişim çağrısını temel alarak şu sözlerle açıklamıştır:

Şimdi düşününüz; siz bir dinin mensubusunuz ve o dinin peygamberi ne diyor: «İki günü birbirine eşit olan insan zarardadır.» Bunu Müslümanlar kâfi derecede göz önüne almadılar. İnsanların dikkatini buna çekmediler. Demek ki İslam dini sizden her gün yeni bir şey istiyor. Yani bu soruyu her Müslüman'ın kendisine sorması lazım. Nasıl ki bir tüccar, «Bugün kazancım ne oldu?» diye her gün kendisine sorarsa bizim gibi bilimle uğraşanlar, hayır yapmak isteyen insanlar da kendine her zaman «Bugün ne öğrendin, bugün yeni bir hayır işledin mi?» diye sormalıdır. (Turan, 2014)

Bu ifadeler, Sezgin'in genç bilim insanlarına yönelik verebileceği en önemli öğüdün özetini teşkil etmektedir. Her gün kendisine “Bugün ne öğrendim?” sorusunu sorabilen bir kişi, kendini etkin bir biçimde öğrenme akışına teslim etmiştir. Bir araştırmacının “Neydim, ne oldum, yarın ne olmak istiyorum?” gibi sorgulayıcı soruları sürekli olarak kendine yöneltmesi, onu öz kontrol altında tutacak bir mekanizmadır. Bu sayede ilerlemesini sürdüren araştırmacı, kendini gerçekleştirme yolunda kararlı adımlar atmakta ve bu süreçte yeni bilgiler veya ürünler ortaya çıkarmaktadır. Ancak yeni bilgiyi veya ürünü ortaya koyma sürecinin belli bir metodolojiye dayanması gerekmektedir.

4.2. Sosyal Bir Varlık Olan İnsanın İnandığını Gerçeğe Dönüştürme Metodu (Motivasyon)

Motivasyon konusunda birçok tanım yapılmıştır. Konu hakkındaki bazı tanımlamalar şöyle sıralanabilir;

Motivasyon, insanın harekete geçmesini sağlayan itici bir güçtür. Harekete geçme ve bu hareketin tamamen ermesine kadar devam eden süreçte bir iç enerjiye ihtiyaç vardır. Bu sürecin farklı bir uyarıcıyla yeniden başlayıp devamlılık arz etmesi gerekir. Genç; motivasyonu, bir cismin ilk hareketini sağlamak için gerekli olan kuvvete benzeterek motivasyonun bir ihtiyacı karşılamak amacıyla gerek duyulan davranışları başlatan bir kuvvet olduğunu söylemiştir (2005).

Eroğlu motivasyonu; kişiyi eyleme sevk ederek belirlenen hedeflere doğru faaliyetlerin devamını sağlayan, adaptasyonu kolaylaştıran, bireyi yönlendiren ve bir yönetim düzeni kuran aynı zamanda kişinin algılama yeteneği ve zihinsel çabalarının artmasına olanak tanıyan bir güç olarak tanımlamıştır (1995).

Arik da motivasyonu, “birbirleriyle etkileşim hâlinde olan güdülerin davranışlar üzerindeki etkileri göz önüne alındığında bireyi eyleme yönlendiren, bu davranışların şiddetini ve enerji düzeyini belirleyen, eylemlere özgün bir istikamet veren ve devamlılığını sağlayan çeşitli içsel ve dışsal faktörleri ve bunların işleyiş mekanizmalarını içeren kapsamlı bir süreç” olarak görmektedir (1996).

Motivasyon, başarı için zorunlu bir şarttır. Konu, pek çok araştırmacının inceleme alanına girmiştir. Bilim insanları, bireylerin güdülenme mekanizmasını çözmeye çalışmış ve bu amaçla çeşitli kuramlar geliştirmişlerdir.

Motivasyona dair kuramsal yaklaşımlar iki temel kategoriye ayrılır: süreç kuramları ve kapsam kuramları. Kapsam kuramları içerisinde en yaygın bilineni, Maslow’un “İhtiyaçlar Hiyerarşisi Teorisi”dir. Bununla birlikte Herzberg’in Çift Faktör Kuramı da öne çıkan yaklaşımlardan biridir. Bu teori, insan güdülenmesini sağlayan iki ayrı etmenin varlığına dayanır; bu etmenleri «hijyen faktörleri» ve «motive edici faktörler» olarak adlandırır.

İnsanların güdülenme süreçlerini açıklamada kilit rol oynayan kapsam kuramları, Coşgun (2019) tarafından aşağıdaki gibi sıralanmıştır:

- * Maslow’un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Yaklaşımı
- * Herzberg’in Çift Faktör Teorisi
- * David McClelland’ın Başarı İhtiyacı Teorisi
- * Clayton Alderfer’in ERG Teorisi
- * McGregor’un X ve Y Teorileri

Bazı karakterlerin veya toplum yapısının, metaforik olarak ifade etmek gerekirse, genel eğilim olarak değişim ve gelişime kapalı, katı, durağan olduğu söylenebilir. Bu durağan yapıyı değiştirerek insanı harekete geçirmek,

yine bir insanî değer olan iradeyi devreye sokmakla mümkün hale gelecektir. Nitekim insanın bilinçli, istendik ve belirli metotlara dayalı kararları ve eylemleri olmasaydı insanlığın bilimsel ve kültürel hiçbir edinimi gerçekleşmiş olmayacaktı. Şu hâlde; insanı harekete geçiren iç enerjinin “irade” ile sağlandığı söylenebilir. İradenin devre dışı bırakılması halinde insan, sadece biyolojik bir varlığa indirgenmiş olur.

İnsanı insan yapan “irade” bu kadar önemli olduğuna göre irade kullanarak bilgi yığılmasını başaran insanlık aleminin belli bir formda şekillenmesi de en az iradenin varlığı kadar önemli demektir. Bu noktada iradenin nasıl bir rahle-i tedrisattan geçmesi gerektiği sorusuna cevap bulmak gerekmektedir.

Sosyal bir varlık (Fârâbî, 1995, s. 73-74) olarak yaratılan insanın hem psikolojik hem de sosyolojik yapısı, onu fiziksel ve maddî yönden birbirlerinin yardımına muhtaç oldukları kadar (Fârâbî, 1994, s. 113) manevî yönden de muhtaç olduğunu gösterir. (Gazâlî, 2004, s. 361 vd.; İbn Haldûn, 1988, s. 70, 80). İnsanın hayatı, çeşitli zorluklarla ve “hüsran”la dolu olabileceğinden dolayı onların imandan sonra birbirlerine muhtaç oldukları en önemli konu; iyi davranış, hak, hakikat, doğruluk ve sabırdır. (Mâtürîdî, 2005, s. 318)

İslam’ın kutsal kitabı Kur’an’ın 103. suresi olan Asr Suresi’nde yüce Allah (cc) insanın temelde ziyanda (hüsranda) olduğunu ilan eder. Buradaki hüsrandaki olan insan, yukarıda tarifi yapılan “iradede soyutlanmış” insandır. Peki bu halden çıkışın yolu nedir? Ziyanda olmayan insan, hangi insandır? Ziyandan kurtulmanın metodu nedir?

Oral (2018), Asr Sûresi’ndeki hüsrânı önleyen hikmetleri Mâtürîdî ve Mehmet Âkif perspektifinden ele alırken İmam Şâfi’î’nin (ö.204/820) Asr Suresi hakkındaki “Kur’an’da başka bir sure nazil olmasaydı Asr Suresi insanlara dünya ve ahiret mutluluklarını te’min için yeterdi” sözüne yer vermiştir.

İnsanın bireysel ve toplumsal yaşamında azim, tevekkül, çalışma ve başarının ne kadar önemli olduğunu anlatmaya çalışan İstiklâl Marşı şairi Mehmet Akif Ersoy (ö.1936), Asr Sûresi’ndeki hüsrandan kurtulma yollarını şu dizelerle açıklar:

Hâlikın nâmütenâhi adı var en başı Hakk!
Ne büyük şey kul için Hakk’ı tutup kaldırmak,
Hani ashab-ı kirâm ayrılalım derlerken,
Mutlaka sûre-i ve’l-Asr’ı okurmuş bu neden?
Çünkü meknûn o büyük sûrede esrârı felâh,
Başta imân-ı hakîkî geliyor sonra salâh,

Sonra Hak, sonra sebat, işte kuzum insanlık,
Dördü birleşti mi yoktur sana hüsrân artık.
(Ersoy, 2009. s. 404)

Mehmet Akif, Ashab-ı kiramın bir aradayken cemiyetten ayrılma esnasında Asr Sûresi’ni okuyup da oradan ayrılmalarının nedenini, “felaha erme” yolunun bu surede saklı olmasına bağlar. Okuruna “kuzum” diye hitap ederek manzumeyi bir sohbet türüne doğru sürüklenme niyetindedir. Muhatabıyla gönül bağı inşa ettikten sonra ona kurtuluş reçetesini sunmaktadır: hakiki iman, salâh, hak, sebat. Akif’e göre insanlık (gerçek insan olmaklık) bu dört değerlin bir bireyin karakterinde toplanmasıyla gerçekleşecektir.

T.C. Diyanet İşleri Başkanlığının kaynaklarında Asr Suresi’nin mealı;

(1) Asra yemin ederim ki,

(2) İnsan gerçekten ziyandadır.

(3) Ancak iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler başkadır. (Diyanet İşleri Başkanlığı, t.y.). şeklinde verilmektedir.

Allah Teâlâ (cc), Asr Suresi’nde çağa (asra) yemin ederek insanoğlunun temelde hüsrân (ziyan) içinde bulunduğunu ilan ettikten sonra bu durumdan istisna tutulanları dört maddede toplamıştır: iman edenler, dünya ve ahiret için faydalı eylemlerde bulunanlar, birbirlerine hakikati öğütleyenler ve sabrı tavsiye edenler. Bu dört koşulun, modern motivasyon yöntemleriyle karşılaştırılarak analitik sonuçlara ulaşılması mümkündür.

a) İman Edenler: İçsel Motivasyon ve İnanç

İnanan bir bireyin öncelikle kendisini var eden Yaratıcıya ve Yaratıcı tarafından kendisine bahşedilen cüz-i iradeye, yani kendine inanması gerekmektedir. Bireyin üstleneceği işi yapabileceğine yönelik sarsılmaz bir inanca sahip olması ve bu inançtan doğan çalışma enerjisini kendi içinde bulması beklenir. Yürütülen faaliyetin insanlığa yarar sağlayacağına ve çevresinden karşılık göreceğine dair inanç, bu motivasyonu pekiştirir. Aksi takdirde kişi, Kur’an-ı Kerim’de belirtildiği gibi, “ziyanda” olmaktan kurtulamayacaktır.

Bu bağlamda inanç, bilimsel çalışmaların ya da herhangi bir faaliyetin temelindeki “içsel motivasyon kaynağı” olarak görülebilir. Motivasyon kavramı,

bilimsel açıdan bakıldığında, insanın harekete geçmesini sağlayan “itici bir güç” tür. Harekete geçme eylemini başlatmak ve bu eylemin tamamlanmasına kadar sürdürmek, bir iç enerjiye ihtiyaç duyar. Genç (2005), tam da bu noktada motivasyonun bir ihtiyacı karşılamak amacıyla gerek duyulan davranışları başlatan bir kuvvet olduğunu söylemiştir.

Bu süreçteki “süreklilik” ve “yönelim” de inançla ilişkilidir:

Eroğlu (1995) motivasyonu; kişiyi eyleme sevk ederek belirlenen hedeflere doğru faaliyetlerin devamını sağlayan, adaptasyonu kolaylaştıran, bireyi yönlendiren ve bir yönetim düzeni kuran; aynı zamanda kişinin algılama yeteneği ve zihinsel çabalarının artmasına olanak tanıyan bir güç olarak tanımlamıştı. Bundan hareketle, iman eden bireylerdeki bu “yönetim düzeni” ve “hedef odaklı faaliyetler” in inanç temelli bir sorumluluk bilinciyle sağlanabileceği söylenebilir.

Arık (1996), güdülerin karşılıklı etkileşimlerinin davranışlar üzerindeki etkilerini göz önünde bulundurarak motivasyonu; bireyi eyleme sevk eden, bu davranışların yoğunluğunu ve enerji düzeyini belirleyen, eylemlere özgün bir yön (istikamet) veren ve sürekliliğini sağlayan, çeşitli içsel ve dışsal faktörleri ile bunların çalışma mekanizmalarını içeren geniş kapsamlı bir süreç olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda, Asr Suresi’ndeki “İman edenler” başlığında vurgulanan “içsel enerji”, “devamlılık” ve “yön tayini” unsurları, Arık’ın bahsettiği “iç ve dış etkenlerin işleyiş düzeniyle” büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu nedenle, inanç sahibi bireyin kendi potansiyeline ve gerçekleştirdiği işin faydasına olan inancı, motivasyon biliminin ortaya koyduğu gibi kişiyi eyleme iten, faaliyetlerini sürdürmesini sağlayan ve eylemlerine doğru istikameti veren en güçlü “içsel tahrik kuvveti” haline gelmektedir.

b) Dünya ve Ahiret İçin Yararlı İşler Yapanlar: Eylemin Yönü ve Sürekliliği

Yapılacak işin icra alanı dünya olduğuna göre, burada kastedilen, hem uhrevi (ahiret) hem de dünyevi fayda sağlayacak “doğru ve verimli eylemlerde bulunmak” tır. Bu ilke, bireye inandığı ideallere ulaşmak ve bu idealleri hayata geçirmek için daima “faydalı işleri icra etmesi” gerektiğini öğütlemektedir. Üretilmesi hedeflenen bilgi, ürün veya hizmeti ortaya çıkarmak amacıyla yapılması gereken en yararlı ve sonuç odaklı işlerin belirlenmesi ve gerçekleştirilmesi esastır.

Motivasyon bilimi açısından bakıldığında, “yararlı işler yapma” gerekliliği, eylemi başlatan ve sürdüren temel güçle yakından ilişkilidir. Motivasyon, insanın harekete geçmesini sağlayan itici bir güç olduğuna göre bu hareketin tamamen ermesine kadar süren süreçte bir iç enerjiye ihtiyaç vardır ve bu sürecin sürekli bir döngüde devam etmesi beklenir. Bu bağlamda “yararlı işler yapma” ilkesi, sadece dini veya kişisel bir ihtiyacı değil, aynı zamanda toplumsal bir fayda sağlama ihtiyacını giderme motivasyonu ile eylemleri başlatır.

Arık’ın (1996) motivasyon tanımında; motivasyonun bireyi eyleme sevk eden, bu davranışların yoğunluğunu ve enerji seviyesini tayin eden, eylemlere özel bir yön belirleyen ve sürekliliğini güvence altına alan, farklı içsel ve dışsal etmenleri ve bu etmenlerin işleyiş düzeneklerini barındıran kapsamlı bir süreç olduğu belirtilmiştir. Buradaki “eylemlere özgün bir istikamet verme” ve “devamlılığı sağlama” kavramları, dünya ve ahiret için yararlı işler yapma amacının belirlediği yüksek ve uzun soluklu motivasyon ile birebir örtüşmektedir. Fayda, motivasyona hem yön (istikamet) hem de süreklilik (devamlılık) kazandıran bir dışsal faktör olarak işlev görür.

Sonuç olarak, “yararlı işler yapma” zorunluluğu; motivasyonu, sadece içsel bir dürtü olarak değil aynı zamanda “sürekli eyleme ve toplumsal faydaya yönlendiren ahlaki ve stratejik bir itici güç” olarak tanımlamaktadır.

c) Birbirine Hakkı (Doğruyu) Tavsiye Edenler: Bilgi Aktarımı ve Kurumsallık

Ziyanda kalmak istemeyen birey, öz iradesiyle benimsediği bir ideale inanmış ve bu ideali gerçeğe dönüştürmek için faydalı işler icra etmiştir. Bu aşamadan sonra birey ulaştığı doğruları (hakkı) ve elde ettiği çıktıları çevresiyle paylaşma sorumluluğu hisseder. İster bir bilim insanı olsun ister bir ürün veya hizmet üreticisi, faydalı işler peşindeki kişi önce işi yapıp başaracağına inanmalı, bu inanç doğrultusunda doğru eylemlerde bulunmalıdır. Akabinde ulaştığı doğruları, ürettiği hizmet ve ürünleri, bilim yolculuğuna yeni çıkan genç araştırmacılara aktarmalıdır.

Bu durum, “usta-çırak ilişkisi” çerçevesinde bilgi yığılmasının sürdürülebilirliğini sağlamak anlamına gelir. Çırak; ustanın ırkı, kavmi veya inancı gibi ayrımlara takılmaksızın adeta kayıp malını ararcasına “bilgiye ulaşma motivasyonu ile” hareket etmelidir. Ulaştığı bilginin kaynağını kayıt altına alarak (kaynak göstererek) hem bilginin kendisine hem de sahibine hakkını teslim etmelidir. Usta ise çırağının kökenine, inancına bakmaksızın elinde mevcut olan

bilgi birikimini çıraklığa talip olan kişilere cömertçe sunmalıdır. Bu karşılıklı ve etik bilgi alışverişi, “hakkı birbirine tavsiye etme” sürecini bilimsel alana taşır.

Bu sosyal etkileşim süreci, motivasyon teorileriyle şu şekilde açıklanabilir:

Eroğlu (1995) motivasyonu; kişiyi eyleme sevk ederek belirlenen hedeflere doğru faaliyetlerin devamını sağlayan, adaptasyonu kolaylaştıran, bireyi yönlendiren ve bir “yönetim düzeni kuran güç” olarak tanımlamıştı. Buradan hareketle; “Hakkı tavsiye etme” sürecinin bilgi ve tecrübeyi aktararak çırağın öğrenme ve adaptasyon sürecini kolaylaştıran bir “dışsal motivasyon” kaynağı olduğu ve dolayısıyla bir yönetim düzeni kuran mekanizma olduğu söylenebilir.

Arık’ın (1996) motivasyon tanımı, motivasyonun eylemlere belirli bir istikamet kazandıran ve sürekliliği temin eden içsel ve dışsal etmenleri ve bunların işleyiş düzeneklerini barındıran geniş bir süreç olduğunu belirtir. Bu perspektiften değerlendirildiğinde ustanın tecrübe ve bilgi aktarımının, genç araştırmacının çabasına doğru bir yönelim (istikamet) sağlayarak davranışın kesintisizliğini güvence altına alan en etkili dışsal güdüleme unsurlarından biri olduğu sonucuna varılabilir.

Bu rehberlik (mentorluk) ve bilgi alışverişi döngüsü; Genç’in (2005) tanımladığı gibi, bir gereksinimi karşılamak için zorunlu olan davranışları harekete geçiren gücün toplumsal bir ihtiyaç (bilgi aktarımı) aracılığıyla sürekli olarak kendini yenilemesini mümkün kılarak motivasyonun kalıcılığını sağlar.

Bu nedenle “hakkı tavsiye etme” ilkesi; bireysel motivasyonu kolektif bir sürekliliğe taşıyan, bilgi yığılmasını etik ve yapısal bir zemine oturtan kilit bir mekanizma olarak değerlendirilmelidir.

d) Sabrı Tavsiye Edenler: Öğrenme Döngüsünün Sürekliliği ve İrade Kullanımı

Sabır, ziyanda kalma durumundan kurtulmanın dördüncü ve en zorlu koşulu olarak öne çıkmaktadır. İlk iki koşul (inanmak ve doğru işler yapmak) bireyi “usta” seviyesine taşırken üçüncü ve dördüncü koşulların (hakkı ve sabrı tavsiye etmek) yerine getirilmesi, ustayı bilim insanı ve bilge bir hoca seviyesine ulaştıran döngüyü tamamlar. Şöyle ki; birey, bir işi başarabileceğine inanır (1. aşama) ve bu inanç doğrultusunda doğru eylemleri gerçekleştirir (2. aşama). Bu başarı onu ustalık seviyesine çıkarır. Üçüncü aşamada, usta “hakkı tavsiye etmeye” yani yeni öğrenciler yetiştirmeye başlar ve hoca kimliğini kazanır.

Hocanın bu durumu, durağan değil sürekli yenilenmeyi gerektiren döngüsel bir süreçtir: Öğreten kişi, yeni bir ürün ortaya çıkaracağına inanır yani

“*iman eder*” (yeni 1. aşama), bu uğurda yapılması gerekli olan ne varsa onları yapar yani “*salih ameller işler*” (yeni 2. aşama) ve bir keşif/icat gerçekleştirir. İlerleme kaydetmiş olan usta/hoca, üçüncü aşamada bu yeni keşfi öğrencilerine aktarır yani “*hakki tavsiye eder*”.

Dördüncü aşama ise “*sabır tavsiye etmek*” tir; bu aşama genellikle unutulmuş veya ihmal edilen kısımdır. Zira irade kullanmayı gerektirmesi nedeniyle insana zor gelir. Bir konuda uzmanlaşmış birey, bildiklerini öğrencilerine aktarırken aynı zamanda onlara sürekliliğin anahtarı olan sabrı da öğretmelidir. Tıpkı bilgi gibi “sabır” da aktarılabilen, öğretilen bir değerdir. Sabrı öğretme yeteneğini gösteren öğretmen, bu dördüncü aşamayı da başarıyla icra etmiş demektir.

Motivasyon teorileri açısından bakıldığında sabır tavsiyesi, motivasyonun en kritik yönü olan süreklilik ve irade gücü ile ilişkilidir:

Arık (1996), motivasyonu “davranışın devamlılığını sağlayan çeşitli iç ve dış sebepleri kapsayan geniş bir süreç” olarak nitelendirir. Sabır, tam da bu “devamlılığı sağlama” işlevini gören içsel bir mekanizma ve aynı zamanda öğretilerek öğrencilere aktarılan dışsal bir yönlendirme faktörüdür.

Eroğlu (1995), motivasyonu; kişiyi eyleme sevk ederek faaliyetlerin devamını sağlayan ve bireye yönetim düzeni sağlayan bir güç olarak tanımlar. Sabır tavsiyesi, öğrenme sürecinin uzun ve zorlu doğasına karşı bireyin pes etmemesini sağlayan, motivasyonel enerjinin düşüş yaşadığı anlarda dahi çalışmanın devamlılığını sağlayan üst düzey bir yönetim disiplini.

Genç (2005); motivasyonu, bir gereksinimi karşılamaya yönelik eylemleri tetikleyen bir kuvvet olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda sabır, başarı hedefine ulaşma yolunda karşılaşılan tüm engellere rağmen davranışı tekrar başlatan ve devam ettiren iradeyi temsil eder. Bu kuvvet, motivasyon döngüsünün yavaşladığı veya kesintiye uğradığı anlarda dahi eylemi ayakta tutan itici güçtür.

Sonuç olarak sabrı tavsiye etme süreci, motivasyonun sadece eylemi başlatmasını değil, aynı zamanda zorlu süreçler karşısında dahi bilimsel faaliyetin ve kişisel gelişimin istikrarlı ve döngüsel bir şekilde sürmesini güvence altına alan etik ve pedagojik bir gerekliliktir.

5. Bulgular, Tartışma ve Sonuç

5. 1. Bulgular

Bu araştırmada, Sefer Turan ile Fuat Sezgin arasındaki bilim tarihi söyleşileri (*Fuat Sezgin ile Bilim Tarihi Sohbetleri*) adlı mülakat eseri, belirlenen

temalar doğrultusunda doküman analizi yöntemiyle incelendi. Analiz sonucunda elde edilen temel bulgular aşağıda sunuldu:

5.1.1. İslam Bilim Tarihine Yönelik Algı ve Önyargılarla İlgili Bulgular

Doküman analizi neticesinde, İslam bilim tarihinin Batı ve yerel çevrelerde algılanışına dair dört temel bulguya ulaşıldı:

- **Evrensel Merkezlilik Vurgusu:** Sezgin, bilimin tarihinin evrensel bir başarı birikimi olduğunu vurguladı. Bilim tarihinin, her medeniyetin etkileşimle katkı sağladığı sürekli bir döngü olarak kabul edildiği; ulaşılan mevcut bilim seviyesinin tüm insanlığın ortak mirası olduğu tespit edildi (Bkz. Özet).

- **Batı Merkezli Yanılgı ve Tashihi:** Söyleşilerde, Batı'daki yazılı kaynaklarda İslam kültür ve bilim tarihinin katkılarının yok sayıldığı belirtildi. Sezgin, yazdığı eserlerle bu durumu tashih ettiğini ve hem Batılı bilim insanlarının hem de Türk-İslam aydınlarının İslam uygarlığına yönelik önyargılarını sorgulamasını sağladığı belirlendi (Bkz. Özet, s. 3.4).

- **Kanıt Olarak Sunulan Tarihsel Çarpıtmalar:** Sezgin'in değerlendirmeleri ışığında, Batı'da 18. yüzyıla dek kaynak belirtme geleneğinin zayıflığı nedeniyle Müslüman bilginlerden tercüme edilen çok sayıda esere Avrupalıların kendi isimlerini eklediği bilgisi edinildi. Bu durum, Galen-Huneyn bin İshak karşılaştırması gibi somut bir örnekle desteklenmektedir; burada, 10. yüzyıla ait İslam göz tıbbının, Alman bilgin Hirschberg tarafından 18. yüzyıl Avrupa tıbbi seviyesinde olduğunun kanıtlandığı tespit edilmiştir (Bkz. s. 4).

- **Adil ve Kapsayıcı Bilim İnsanı Profili:** Sezgin'in, Kepler'e dahi hürmet göstererek Birûnî ve İbnü'l-Heysem gibi İslam bilginlerinin çalışma metodlarını (derinlik, tekâmül duygusu) ön plana çıkaran yaklaşımı gözlemlendi. Bu yaklaşımın, Batılı çağdaşlarının tutumlarına kıyasla çok daha adil ve kapsayıcı olduğu belirlendi (Bkz. s. 4).

5. 1. 2. Fuat Sezgin'in Akademik Gelişim Yolculuğuyla İlgili Bulgular

Sezgin'in kariyer yolculuğu, motivasyon kaynakları ve akademik disiplini hakkında aşağıdaki bulgulara ulaşıldı:

- **Kariyer Değişimindeki Kritik Etki:** Sezgin'in kariyer yönelimini mühendislikten Bilimler Tarihi'ne değiştiren kritik etkenin, Hellmut Ritter'in seminerleri olduğu belirlendi. Ritter'in, İslam bilim insanlarının Avrupa'nın en

tanınmış bilim insanları seviyesinde olduğu yönündeki ifadelerinin, Sezgin'in motivasyonunun temelini oluşturduğu tespit edildi (Bkz. s. 3).

- **Çalışma Disiplini ve Dil Yetkinliği:** Ritter'in "Gerçek bir bilgin olmayı hedefliyorsan 13-14 saatlik çalışma kâfi gelmez," tavsiyesi üzerine Sezgin'in çalışma süresini günde 17 saate çıkardığı ve bu yoğun tempoyu yetmiş yaşına kadar sürdürdüğü saptandı. Ayrıca, çalışmalarının gereği olarak 27 farklı dilde yetkinlik kazandığı bilgisi elde edildi (Bkz. s. 3).

- **Gramer Bilgisinin Önemi:** Elde edilen bulgular, Sezgin'in Türkiye'deki eğitimciler ve öğrenciler nezdinde tespit ettiği en büyük eksikliğin dil öğrenimine yönelik isteksizlik ve tembellik olduğunu göstermiştir. Gramer yetkinliğinin (eski adıyla Saf-ı Türki), sadece bir yabancı dilin öğrenilmesinde değil, aynı zamanda bilimsel çalışmaların yürütülmesinde de kritik bir değere sahip olduğu yönündeki bu bulgu, Sezgin'in kendi yaşam deneyimiyle desteklenmektedir (Bkz. s. 3).

- **Bilimsel Meydan Okuma:** Sezgin'in doçentlik tezinde, Buhârî'nin hadis koleksiyonunun sanıldığı gibi sözlü rivayetlere değil, 7. yüzyıla inen yazılı belgelere dayandığını iddia ederek yerleşik akademik teze karşı çıktığı tespit edildi (Bkz. s. 3.2).

5. 1. 3. Kurumlaşma ve Eser Üretimindeki Bulgular

GAS eseri ve kurduğu kurumlara dair bulgular şunlardır:

- **GAS Eserinin Doğuşu ve Kapsamı:** Ritter'in tashih (düzeltme) tavsiyesiyle başlanan *Geschichte Des Arabischen Schrifttums* (GAS) çalışmasının, Sezgin tarafından yeniden yazılması gerektiği kararıyla kapsamının genişletildiği saptandı. Bu kararın Ritter tarafından büyük bir zorluk olarak görüldüğü, ancak eserin başarısının Ritter'in takdirini kazandığı belirtildi (Bkz. s. 3.3).

- **Uluslararası Tepki ve Başarı:** Sezgin'in eserinin yayımlanması üzerine, Batılı Oryantalistlerden oluşan ve Brockelmann'ın eserini tamamlama hedefiyle kurulan kolektif komisyonun, ön yargılarla Sezgin'e karşı çıktığı; ancak eserin ilk cildinin (*Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 1967) yayımlanmasının ardından komisyonun "devam etmemize gerek kalmadı" diyerek kendisini feshettiği tespit edildi (Bkz. s. 3.4).

- **Müze Kurulumu:** Sezgin'in Kral Faysal Ödülü'nden elde ettiği finansmanla Almanya'da Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü'nü kurduğu belirlendi. Enstitü kapsamında, İslam bilginlerinin 800 yıllık yaratıcılık dönemine ait 800'den fazla bilimsel aletin replikasını sergilemek amacıyla bir

müze kurulduğu ve bu müzenin bir benzerinin de 2008’de İstanbul’da açıldığı saptandı (Bkz. s. 3.5).

5. 1, 4. *Motivasyon ve İdeal İnsan Metoduna İlişkin Bulgular*

Motivasyon tanımları ve *Asr Suresi* üzerinden sunulan metodun analizi sonucunda dört aşamalı bir döngü belirlendi:

- **Döngüsel Metot:** *Asr Suresi* temelli verilen “iman edenler, yararlı işler yapanlar, hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler” sıralamasının, bilim insanı olmanın metodolojik döngüsü olarak sunulduğu belirlendi.

- **İçsel Motivasyon Kaynağı:** “İman Edenler” (1. aşama) başlığı altında, inancın içsel motivasyon kaynağı olduğu vurgulandı. Motivasyon biliminde Genç (2005)’in “davranışları başlatan kuvvet” tanımının, inancın verdiği iç enerji ile örtüştüğü saptandı.

- **Eyleme Yön Verme ve Süreklilik:** “Yararlı İşler Yapanlar” (2. aşama) başlığında, fayda amacının eylemlere özgün bir istikamet verdiği ve devamlılığı sağlayan dışsal faktör olarak işlev gördüğü belirlendi. Bu, Arık (1996)’ın motivasyondaki yön ve süreklilik unsurlarıyla ilişkilendirildi.

- **Aktarım ve Yönetim Düzeni:** “Hakkı Tavsiye Edenler” (3. aşama), usta-çırak ilişkisi içinde bilginin aktarımını ve etik kaynak gösterme gerekliliğini vurguladı. Bu tavsiye sürecinin, Eroğlu (1995)’nin “yönetim düzeni kuran güç” tanımındaki gibi, çırağın öğrenme ve adaptasyon sürecini kolaylaştıran bir dışsal motivasyon kaynağı olduğu saptandı.

- **Nihai Disiplin ve İrade:** “Sabrı Tavsiye Edenler” (4. aşama), motivasyonun devamlılığını sağlamak için gerekli olan ve öğretilen bir irade gücü olarak sunuldu. Bu aşama, bilimsel faaliyetin istikrarlı ve döngüsel bir şekilde sürmesini güvence altına alan nihai disiplin olarak tanımlandı (Bkz. Arık, 1996; Eroğlu, 1995).

5.2. *Tartışma*

Bu çalışmada, Sefer Turan ile Fuat Sezgin arasındaki bilim tarihi söyleşilerine muhayyel bir katılım sağlanarak Sezgin’in eserleri ve hayat hikayesi üzerinden İslam dünyasının bilim tarihindeki yeri ve genç araştırmacılara yönelik metodolojik öğütleri analiz edildi. Elde edilen bulgular, çalışmanın temel amacı olan bilim üretme konusunda öz güven aşınmasına maruz kalmış gençlerin kendilerini yeniden tanıma ve tanımlamasına Fuat Sezgin’in nasıl bir katkı sağladığını net bir şekilde ortaya koydu.

5.2.1. *Bilim Tarihi Algısı ve Özgüvenin Yeniden İnşası*

Elde edilen temel bulgu, bilim üretim merkezlerinin Batı’da olduğu yönündeki yaygın kanaatin, tarihsel çarpıtmalar ve önyargılar üzerine kurulu olduğunu göstermektedir. Sezgin’in bilime yaklaşımı, bilimin evrensel birikim olduğu ve hiçbir medeniyetin tekelinde bulunmadığı tezini desteklemektedir. Batı’nın, Müslümanlardan tercüme ettiği eserlere kendi adını eklemesi ve Galen-Huneyn bin İshak örneğiyle 10. yüzyıl İslam göz tıbbının 18. yüzyıl Avrupa seviyesinde olduğunun kanıtlanması, bu çarpıtmaların ne denli sistematik olduğunu gözler önüne sermektedir (Bkz. s. 4.3).

Bu bulgular, çalışmanın giriş bölümünde bahsedilen “özgüven erozyonunu” ortadan kaldırmak için kritik öneme sahiptir. Batı merkezli bilim algısını sorgulayan bu veriler, Tanpınar’ın “değişerek devam etmek, devam ederek değişmek” (Tural, 2010) ilkesiyle örtüşen, öz kimliği koruyarak bilimsel ilerlemeye adaptasyonu sağlayan bir bakış açısı sunmaktadır. Zira özgüven, Batı’yı reddetmekle değil kendi medeniyetinin bilimsel mirasını doğru kaynaklardan öğrenmekle inşa edilebilir. Bu tespit, gençlerin “kendi medeniyetinin ürettiklerini öğrenip tanımadan modern bilimlerin kaynağının Avrupalı bilim insanları olduğunu zannetmesi”yanılgısını ortadan kaldırmaktadır.

Ayrıca, Sezgin’in hem Kepler’e hem de İbnü’l-Heysem’e derin hürmet gösteren ve Birûnî’nin kapsayıcı tutumunu benimseyen yaklaşımı; bilim insanı profilinin adil, derinlikli ve evrensel olması gerektiğini kanıtladı. Bu yaklaşım, sadece kendi medeniyetine ait bilginleri yücelten dar bir milliyetçi bakış açısının aksine “bilimin sınır tanımayan evrenselliğini” temel almaktadır.

5.2.2. *Bilim İnsanı Metodu ve Motivasyon Teorileriyle İlişkisi*

Araştırmanın bir diğer önemli bulgusu, hem Fuat Sezgin’in kendi hayat hikayesi hem de Asr Suresi üzerinden bilimsel araştırma için dört aşamalı, metodolojik ve döngüsel bir yol haritası sunmasıdır. Bu bulgular, bilim insanı olmanın basamakları olup olmadığı sorusuna, disiplin ve süreklilik gerektiren döngüsel bir metot olduğu şeklinde cevap vermektedir.

- **İçsel Enerji ve Disiplin:** Sezgin’in günde 17 saatlik çalışma temposu, Genç (2005)’in “davranışları başlatan kuvvet” tanımındaki motivasyonel enerjinin, inanç temelli bir iç disiplinle sağlandığını gösterdi.

- **Yön ve Kurumsallık:** “Yararlı işler yapma” (2. aşama) ve “Hakkı tavsiye etme” (3. aşama) ilkeleri, motivasyon teorisindeki yönelim ve dışsal faktörlerle güçlü bir bağ kurdu. Fayda ilkesi, Arık (1996)’ın bahsettiği gibi eyleme özgün

bir istikamet verirken usta-çırak ilişkisi, Eroğlu (1995)'nin tanımladığı gibi, bilginin aktarımını kolaylaştıran bir “yönetim düzeni kuran dışsal motivasyon” kaynağı olarak işlev görmektedir.

- **Sabrın Kritik Rolü:** Döngünün son halkası olan “Sabrı Tavsiye Etme” (4. aşama), özellikle vurgulanması gereken nihai bir disiplindir. Bulgular; sabrın, öğretilerle bir değer olduğunu ve Arık (1996)'ın bahsettiği gibi, motivasyonun devamlılığını sağlayan irade gücünü temsil ettiğini gösterdi. Bu durum, bilimsel araştırmanın doğasında var olan uzun ve zorlu süreçler karşısında pes etmemeyi sağlayan metodolojik bir gereklilik olarak yorumlanmalıdır. Sezgin'in Brockelmann'ın eserini yeniden yazma sürecinde Ritter'in ihtarına rağmen kararlılığını sürdürmesi, sabır ve iradenin somut bir kanıtı olarak bu metodun işlerliğini kanıtlamaktadır.

5.2.3. Sınırlılıklar ve Öneriler

Bu araştırma, doküman analizi yöntemiyle sınırlı olup sadece Sefer Turan'ın mülakat kitabından elde edilen verilerle gerçekleştirildi. Bulgular, *Fuat Sezgin'in kişisel deneyimleri, yorumları ve Asr Suresi öğretilerinin* ötesine geçmemektedir. Bu nedenle, sonuçların genellenmesi konusunda dikkatli olunmalıdır. Çalışma, muhayyel katılım yöntemini kullanarak metinleri analitik bir zemine taşıma çabasına rağmen, herhangi bir nicel frekans analizi içermediğinden bulguların istatistiksel ağırlığı sınırlıdır.

Gelecekteki çalışmalar, bu bulguları desteklemek amacıyla:

1. Fuat Sezgin'in eserlerinin içerik analizi yapılarak İslam bilimine yönelik Batı kaynaklı önyargıların türleri ve frekansları nicel olarak belirlenmelidir.
2. Sezgin'in müzesini ziyaret eden genç araştırmacılar üzerinde bir ölçek geliştirilerek müzenin özgüven gelişimine ve bilim algısına yaptığı katkı ampirik (somut, nicel ve ispatlanabilir) olarak ölçülmelidir.
3. Önerilen dört aşamalı yöntem (İman, Salih Amel, Hak ve Sabır Tavsiyesi), genç bilim insanı adaylarının mentorluk (bilimsel rehberlik) programlarında uygulanarak motivasyon ve bilimsel çıktı üzerindeki etkisi deneysel çalışmalarla test edilmelidir.

5.3. Sonuç

Bu çalışma, Sefer Turan ile Fuat Sezgin arasındaki bilim tarihi söyleşilerine muhayyel bir katılım sağlayarak Fuat Sezgin'in eserleri ve hayat tecrübesi

üzerinden bilimsel üretkenliğin metodolojisini ve İslam dünyasındaki özgüven erozyonunu giderme potansiyelini ortaya koyma hedefine ulaşmıştır.

Elde edilen bulgular; Sezgin'in, Batı'nın bilimi sahiplenme ve kaynakları çarpıtma pratiklerini (Galen-Huneyn bin İshak örneği) gözler önüne sererek bilimin evrensel ve döngüsel bir miras olduğu tezini kesin olarak desteklediğini göstermiştir. Bu durum, İslam medeniyetinin bilim tarihindeki rolünün yok sayıldığı yönündeki yaygın algının, tarihsel verilerle tashihi gerektiğini kanıtladı. Sezgin'in bu tashihe yönelik kurumsal çabaları (Enstitü ve Müze kuruluşu), özgüven kazanımının sadece teorik bilgiyle değil, maddi kültür öğelerinin görünür kılınmasıyla mümkün olduğunu göstermiştir.

Çalışmanın en özgün katkısı, *Asr Suresi* temelli olarak ortaya koyulan dört aşamalı metodun, bilimsel araştırmacı olmanın sürekli ve istikrarlı döngüsünü tespit etmesidir: İnanmak (İçsel Motivasyon), Yararlı İş Yapmak (Hedef Odaklı Eylem), Hakkı Tavsiye Etmek (Bilgi Aktarımı ve Mentorluk) ve Sabrı Tavsiye Etmek (İrade ve Süreklilik). Bu metot, Eroğlu ve Arık gibi motivasyon bilimcilerinin tanımladığı yön, süreklilik ve yönetim düzeni kavramlarıyla örtüşerek dini-ahlaki bir öğüdün, modern bilimsel bir metodolojiye nasıl karşılık geldiğini ortaya koymuştur. Sezgin'in 17 saatlik çalışma disiplini ve Ritter'e rağmen eserini yeniden yazma kararlılığı, "sabır" (irade) aşamasının bilimsel faaliyetteki devamlılığın en kritik unsuru olduğunu somutlaştırmıştır.

Sonuç olarak bu çalışma; genç araştırmacılara öz kimliği koruyarak ve Tanpınar'ın "değişerek devam etme" ilkesine uygun şekilde bilimsel ilerleme yolunu açan, kapsayıcı ve metodolojik bir rol model sunulduğunu göstermiştir. Çalışma her ne kadar doküman analizi ile sınırlı kalsa da Sezgin'in mirasının özgüven ve bilim metodolojisi üzerindeki etkisinin ampirik (somut, nicel ve ispatlanabilir) çalışmalarla derinleştirilmesi önerilmektedir.

Formun Altı

KAYNAKÇA

AKTAŞ, M. N. (2019). Fuat Sezgin'in Kur'an ve tefsir alanındaki çalışmaları. İ. Özcoşar vd. (Ed.), Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri içinde (s. 222). Divan Kitap.

ARIK, İ. A. (1996). Motivasyon ve Heyecana Giriş. Çantay Kitabevi.

COŞGUN, A. (2019). Kamuya Ait Okullarda Öğretmen Motivasyonunu Etkileyen Koşulların Herzberg'in Çift Faktör Kuramı Çerçevesinde İncelenmesi

[Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

ÇEBİ, M. (2010). Yitik Hazinenin Peşinde Bir Medeniyet Kâşifi: Fuat Sezgin. http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/newsDetail_getNewsById.action?newsId=31324 adresinden 27 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı. (b.t.). Asr suresi 1-3. ayet tefsiri. Kur'an Yolu Tefsiri. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Asr-suresi/6177/1-3-ayet-tefsiri> adresinden 27 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.

El-Fârâbî, E. N. (1994). Kitabu Ara'î Ehli'l-Medineti'l-Fâdila (A. Mülhem, Neşr.). Dâru Mektebetü'l-Hilâl.

El-Fârâbî, E. N. (1995). Siyasetü'l-Medeniyye (A. B. Mülhem, Neşr.). Dâru Mektebetü'l-Hilâl.

EROĞLU, F. (1995). Davranış Bilimleri. Beta Yayıncılık.

ERSOY, M. Â. (2009). Safahat ("Âsım" kısmı). Hece Yayıncılık.

Gazâlî, E. H. (2004). el-İktisad fi'l-İtikad (A. Duran, Çev.). Hikmet Neşriyat.

GENÇ, N. (2005). Yönetim ve Organizasyon: Çağdaş Sistemler ve Yaklaşımlar. Seçkin Yayıncılık.

İbn Haldûn, E. Z. V. A. (1988). Mukaddime (S. Uludağ, Çev.). Dergâh Yay.

İslâm Ansiklopedisi. (2013). Geschichte des Arabischen Schrifttums. İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/geschichte-des-arabischen-schrifttums> adresinden 24 Haziran 2025 tarihinde alınmıştır.

KARASAR, N. (2005). Bilimsel araştırma yöntemi. Nobel Yayın Dağıtım.

KESKİN, G. B. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Haritacılık ve Matrakçı Nasuh* [Yüksek lisans tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. (2025). İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi. Müze Detay. <http://muze.gov.tr/muze-detay?SectionId=IBT01&DistId=MRK> adresinden 31 Ocak 2025 tarihinde alınmıştır.

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. (2025). <https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/123594,istanbulislambilimveteknolojitarahimuzesi200524pdf.pdf?0> adresinden 5 Mayıs 2025 tarihinde alınmıştır. *(Not: Aynı kurumun aynı yıl yayımlanmış iki farklı kaynağı başlıklarına göre sıralanmıştır.)

MARAL, C. (2029). Fuat Sezgin'in Filolojik Tefsire Bakışı. İ. Özcoşar vd. (Ed.), Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri içinde (s.237-238). Divan Kitap.

Mâtürîdî, E. M. (2005). *Te 'vilâtü 'l-Kur 'ân*. Mizan Yay.

ORAL, O. (2018). Mâtürîdî ve Mehmet Âkîf'e Göre Asr Sûresi'nde Hüsrânı Önleyen İmân Tezâhürü Psiko-Sosyal Hikmetler. Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5(16), 159-188.

ŞEN, Z. (2019). Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Kur'an Tarihi ve Tefsir İlmine Katkıları. Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.9 (Özel sayı 2019), (94-106.)

TURAL, Ş. (2010). Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Makale ve Denemelerinde İnşa Ettiği Roman: Huzur. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, (S.23), s.183.

TURAN, S. (2014). Fuat Sezgin ile Bilim Tarihi Sohbetleri. Timaş Yayınları.

Yaklaşan Saat. (Haziran 2008). Prof. Dr. Fuat Sezgin Kimdir? http://www.yaklasansaat.com/dunyamiz/bilim_ve_tek-noloji/fuat_sezgin_kimdir.asp adresinden 27 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.

BÖLÜM VI

TARİHSEL GERÇEKLİĞİN KURMACA İLE YENİDEN İNŞASI: A.S. PUŞKİN “BORİS GODUNOV”

*Fiction as a Tool for Reconstructing Historical Reality: A.S.
Pushkin’s “Boris Godunov”*

Makbule SABZİYEVA

(Prof.Dr.), Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,
Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü,
makbulesabziyeva@anadolu.edu.tr;
ORCID:0000-0002-9214-580X

1. Giriş

A .S. Puşkin, *Boris Godunov* adlı tarihî dramını 1825 yılında, Mihaylovskoye sürgünü sırasında kaleme almıştır. Şairin tarih, halk, hükümdar, iktidar ve kader kavramlarına en yoğun ilgi gösterdiği dönem bu süreçtir. 1824–1825 yıllarında Mihaylovskoye’de bulunan Puşkin, Nikolay Karamzin’in *Rus Devleti Tarihi* adlı eserini titizlikle incelemiştir. Şair, “Karışıklık Dönemi”nin (Smutnoye Vremya) dramatik yapısından ve Çareviç Dmitri’nin katledilmesinden sorumlu tutulan Çar Boris figüründen derinden etkilenmiştir. Puşkin’in odağında salt tarihî gerçekler değil, bir suç aracılığıyla iktidara gelen insanın psikolojik dramı ve ahlaki durumu yer almaktadır. Oyunun tamamı ilk kez 1830 yılının aralık sonunda, 1831 basım tarihiyle yayımlanmıştır.

Bu çalışma, A.S. Puşkin’in Boris Godunov dramını, kurmaca ve tarihsel gerçeklik arasındaki ilişki bağlamında analiz etmeyi amaçlamaktadır. Puşkin’in kendi incelemeleri ve notlarından hareketle, şairin bu eserde mutlak bir tarihî kronoloji oluşturma gayesi gütmeyeceği söylenebilir. Çalışmada, yazarın Karışıklık Dönemi’nin kilit olaylarını ve figürlerini sanatsal bir yorumla ele alış biçimi incelenirken; kurgusal karakterler ve durumlar aracılığıyla olayların tasvirinde nasıl bir psikolojik derinliğe ulaşıldığı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca araştırma,

kurmancanın hem Puşkin dönemini hem de sonraki nesilleri meşgul eden keskin ahlaki ve siyasi meseleleri sunmada bir araç olarak kullanım yöntemlerini çözümlemektedir.

2. A.S. Puşkin'in Boris Godunov Oyununun Kurgusal Yapısı

Puşkin, *Boris Godunov*'u kurgularken, tarihî olaylara harfiyen bağlılığı esas alan klasisizm geleneklerinden uzaklaşmış; karakterlerin iç dünyasını, tutkularını ve motivasyonlarını önceleyen Shakespeare geleneğine yönelmiştir. Puşkin, bu eserde Aristo'nun Poetika'da belirttiği “Tarihçi olanı, şair ise olabilir olanı ifade eder” (Aristoteles, 1963, s.1451b) ilkesini takip etmiştir. Puşkin için tarihsel gerçeklik bir iskelettir; kurmaca ise bu iskelete can veren kan ve sinir sistemidir. Karamzin'in verilerini alan Puşkin, bunları birer istatistik olmaktan çıkarıp birer vicdan azabı (Boris) veya hırs (Düzmece Dmitri/Otrepyev) nesnesine dönüştürmüştür.

Oyun olarak yazılan Puşkin'in *Boris Godunov* adlı eseri, Rus edebiyatının en önemli trajedi metinlerinden biri olup, tarihsel olaylar ile bireysel duyguların çatışmasını ele alır. Eserin olay örgüsü şu şekildedir.

Eserde, 1598 yılındaki olaylar canlandırılmaktadır. Çar Korkunç İvan'ın oğlu Dmitri'nin gizemli ölümünden yıllar sonra çarın ailesinde erkek varis kalmayınca iktidar yakını Boris Godunov, halkın ve soyluların ısrarıyla (fakat aslında kendi planladığı bir süreçle) çar seçilir. Ancak halkın ve aristokrasinin aklında tek bir soru vardır: Küçük prens Dmitri gerçekten bir kaza sonucu mu ölmüştür, yoksa Boris'in emriyle mi öldürülmüştür? Boris, iktidarının başında halkı memnun etmeye çalışsa da kıtlık ve felaketler halkın gözünde onun “lanetli” bir hükümdar olduğu algısını güçlendirir.

Manastırda yaşlı keşiş Pimen, Rus tarihini yazmaktadır. Genç keşiş Grigory Otrepyev, Pimen'den prens Dmitri'nin öldürülme hikayesini dinlemektedir. Pimen, eğer Dmitri yaşasaydı tam Grigory ile aynı yaşta olacağını söyler. Bu bilgi Grigory'nin zihninde bir hırs ateşini yakar; manastırdan kaçır ve Polonya'ya sığınarak kendisinin “mucizevi bir şekilde kurtulmuş prens Dmitri” (Puşkin, 1959, s.239) olduğunu iddia eder.

Tarihe adı “Düzmece Dmitri” olarak geçen keşiş Grigory, Polonya aristokrasisinin ve Marina Mniszech'in desteğini alarak bir ordu toplar ve Rusya'ya doğru yürüyüşe geçer. Bu sırada Moskova'da Çar Boris, hem dışarıdan gelen bu tehditle hem de kendi içindeki vicdan azabıyla boğuşmaktadır. Soylular

(boyarlar), özellikle Şuyski, fırsat kollamakta ve bağılıklarını rüzgârın yönüne göre değiştirmektedirler.

Boris Godunov, askeri başarılarına rağmen psikolojik olarak çökmektedir. Küçük prensin hayali ve suçluluk duygusu onu adım adım deliliğe sürükler. Boris, oğlu Fyodor'u tahtın varisi ilan ettikten kısa bir süre sonra aniden ölür.

Boris'in ölümünden sonra Düzmece Dmitri Moskova'ya girer. Boris'in karısı ve oğlu Fyodor vahşice öldürülür. Cellatlar dışarı çıkıp halka yeni çarı selamlamalarını söylerler. Ancak halk, bu dehşet karşısında donup kalır. Eser, dünya edebiyat tarihine geçen o meşhur ifadeyle biter: "Halk sessiz kalır" / *Narod bezmolvstvuet* (Puşkin, 1959, s.298).

2.1. Kavramsal Çerçeve

Edebiyat kuramı ve eleştirisi üzerine yapılan çalışmalar, "kurmaca" (fiction) kavramını salt bir "hayal ürünü" olmaktan çıkarıp, gerçekliği yeniden üreten ve derinleştiren bir yapı olarak ele alır (Moran, 2002) kitabında "Yansıma Kuramı" (Mimesis) üzerinden gerçeklik ve kurmaca ilişkisini inceler. Moran'a göre sanatçı, dış dünyayı olduğu gibi kopyalamaz; onu seçerek, düzenleyerek ve yeniden kurgulayarak daha anlamlı bir hakikat yaratır. Jale Parla "Don Kişot'tan Günümüze Roman" adlı kitabında kurmacayı tarihsel gerçeklikle karşılaştırmalı olarak ele almaktadır. Parla, kurmacanın tarihi tahrif etmediğini, aksine tarihin boşluklarını insan psikolojisi ve ahlaki değerlerle doldurduğunu savunmaktadır (Parla, 2015). Mehmet Rifat "Gösterge Eleştirisi" adlı kitabında göstergebilimsel bir yaklaşımla kurmacayı başlı başına bir dünya inşası olarak görmektedir. Rifat'a göre bir metindeki karakterler, gerçek hayattaki karşılıklarından bağımsız olarak o metnin içindeki hakikat düzenini kurarlar. Söz konusu kaynaklar, kurmacanın bir yalan değil, bir anlamlandırma biçimi olduğunu vurgular (Rifat, 1999).

2.2. Eserdeki Karakterler

Şairin temel izleğini (temasını) açığa çıkarmada, tarihsel kökenli olmalarına rağmen kurgusal nitelik taşıyan karakter ve sahneler kilit rol oynamaktadır. Bu amaçla eserin ana karakterlerinin analizine odaklanılacaktır. Bu bağlamda Puşkin, vakanüvis Pimen'e tarihi bir görev yüklemektedir. Yaşlı vakanüvis Pimen, tamamen kurgusal bir karakter olup, tarih yazarlarının kolektif bir imgesidir. Pimen, halkın vicdanını ve tarihsel hafızasını sembolize eder. Pimen, eserde sadece bir karakter değil, tarihin kendisidir. Pimen geçmişini yazar. Puşkin, Pimen'in prens Dmitri cinayeti hakkındaki anlatısı yoluyla

sadece bir suçu bildirmekle kalmaz, bu suçun manevi sonuçlarını da sergiler. Pimen'in sözleri Boris için bir hüküm niteliğindedir; onun betimlemesinde Boris sadece bir çar değil, günahının azabını çeken bir fanidir. Pimen olayları sadece kaydetmez, onları anlamlandırır. Puşkin, Pimen figürü üzerinden hakikatin gizlenemeyeceğini vurgular. Boris'in korkunç bir suç işlediğini ilk kez açıkça dile getiren odur. Bu bilgi, eserin merkezi sorusu olan "Kan üzerine kurulu bir iktidar kalıcı olabilir mi?" sorusunun soruşturulmasına olanak tanır.

Pimen, işlenen suç anlatırken dikkati Boris'in ahlaki azapları üzerinde yoğunlaştırır. En kudretli çarın bile vicdanın cezasından kaçamayacağını ve işlediği suçun nihayetinde kendi felaketine yol açacağını gösterir. Pimen'in sözleri, halkın adalet duygusunu ve hakikatin er ya da geç gün yüzüne çıkacağına olan inancını ifade eder.

Pimen imgesi aynı zamanda hem iyiyi hem de kötüyü tarafsızca kaydeden tarihin bir tecessümüdür (kişileştirmesidir). Pimen sayesinde Boris'i sadece bir canı olarak değil, günahın pençesinde ve vicdan azabı içinde kıvranan bir insan olarak görürüz. Bu durum, Boris karakterini daha karmaşık ve trajik kılar. Puşkin, kurgusal Pimen karakterini; suç kimse tarafından bilinmese dahi, vicdanın her zaman suçlunun peşini bırakmayacağını vurgulamak için kullanır.

Yazar kurmacayı sadece karakterlerin kendisinde değil, eylemlerinde de kullanmıştır. Örneğin Pimen'in, prens Dmitri cinayetine tanıklığını anlattığı monoloğunda şöyle der: "Korkunç günah!...". Bu sözler sadece tarihsel bir iddia değildir. Bu tür ifadeler, ancak başka bir karakterin iç dünyasını açığa çıkarmak üzere tasarlanmış sanatsal bir figüre ait olabilir. Boris'in vicdan azabını gösteren sahnelerde seslendirilen "Tam on üç yıl boyunca aralıksız, Hep rüyamda o katledilen çocuğu gördüm!" (Puşkin, 1959, s.250) cümlesi de çarın derin psikolojik üzüntüsü dile getirmektedir. Uzun yıllardır manastırda vakayiname yazan Pimen'in Grigory Otrepyev'e hitaben söylediği: "Kurnazca akıl yürütmeden, olduğu gibi yaz, Hayatta şahit olacağın her şeyi: Savaşı ve barışı, hükümdarların idaresini," sözleri de eserdeki "tarih yazımı" ve "hakikat" arayışının merkezinde yer alan örneklerden biridir (Puşkin, 1959, 221). Bu ifade, yaşlı vakanüvisin sözün ve hakikatin gücüne olan inancını göstermektedir. Pimen, şair tarafından yaratılmış; iktidara değil, hakikate hizmet eden, idealize edilmiş bir tarihçi imgesidir. Bu örnekler, Puşkin'in tarihsel gerçekliği sanatsal bir derinlikle nasıl harmanladığını somut örneklerle açıklamaktadır.

Pimen'in sözleri, halkın adalet duygusunun ve hakikatin er ya da geç ortaya çıkacağına dair inancının tezahürüdür. Kurmaca bir figür olan Pimen, suçun faili kimse tarafından bilinmese dahi, vicdanın her zaman suçluyu takip

edeceğini gösterir. Puşkin, resmî tarih kitaplarının yapamadığını yapmış, Pimen aracılığıyla iktidarı ahlaki bir süzgeçten geçirmiştir. Pimen'in "korkunç günah" vurgusu, tarih yazımının sadece hükümdarların zaferlerini değil, aynı zamanda işlenen cinayetleri de kaydettiğini gösteren bir ebedi hafıza unsurudur.

Eserin bir başka karakteri olan Düzmece Dmitri'nin (Otrepyev), tarihsel bir prototipi olmasına rağmen Puşkin, onu daha karmaşık bir karakter olarak kurgulamıştır. O, yalnızca bir serüvenci değil, kendi kaderine ve misyonuna inanan, kendi illüzyonlarının kurbanı bir figürdür. Puşkin, Düzmece Dmitri üzerinden iktidar, özgüven ve öz-aldatım temalarını incelemiştir. Düzmece Dmitri, basit bir dolandırıcı gibi değil, gerçek bir çar gibi davranır; cesareti ve özgüveniyle kendi inandığı yeni bir gerçeklik yaratır. O, başkalarını kandırmadan önce kendini bir "prens" olduğuna inandırır. Söylediği "Biliyorum, bir şehzade değilim; lakin bir gün gelecek ki kendi kaderime bizzat kendim inanacağım" sözlerle, şair Düzmece Dmitri'nin kendine olan itimadının salt bir aldatmaca değil, derin bir kanaat olduğunu sergilemektedir. Bu, iktidar arzusunun insan bilincini nasıl manipüle ettiğinin bir göstergesidir. Tarih onu basit bir hilebaz olarak görürken, Puşkin onu trajik bir kahraman seviyesine çıkarır. Düzmece Dmitri karakteri, Puşkin'in çizdiği büyük bir psikolojik başarıdır. Düzmece Dmitri karakteri üzerinden Puşkin, siyasetin aslında bir "tiyatro" ve "rol yapma" süreci olduğunu vurgulamaktadır. Halk, bu rolü iyi oynayanı kabul eder.

Eserde Puşkin, halkı iktidar değişiminde belirleyici bir güç olarak sunmaktadır. Halk, manipüle edilmeye açık bir kitle gibi görünse de aslında kendi adalet anlayışına sahip kolektif bir güçtür. Halkın sessizliği bir protesto biçimidir. Boris Godunov'a karşı gelişen ayaklanma ise bu gücün en somut dışavurumudur. Bu durum, halkın iktidarda olmasa bile tarihin akışındaki iradi gücünü temsil eder. Eserin meşhur son cümlesi "Halk sessiz kalır", kurmacanın tarihsel hakikati en çıplak haliyle sunduğu andır. Puşkin, bir hükümdarın sadece orduyla değil, halkın rızasıyla ayakta kalabileceğini savunur. Halkın sessizliği, yeni Çar'a (Düzmece) verilen bir destek değil, aksine yaklaşan yeni bir felaketin ve ahlaki reddedişin işaretidir. Halk burada pasif bir izleyici değil, iktidarın meşruiyetini onaylayan veya geri çeken tarihsel bir yargıcı konumundadır.

3. Tarihsel Dokuda Kurmaca

Puşkin, tarihsel olayları daha canlı ve psikolojik olarak inandırıcı kılmak adına kurgusal sahneler eklemiştir. Pimen'in vakanüvis olarak gösterildiği sahne, Pimen ile Düzmece Dmitri arasındaki konuşmalar, Boris ve oğlu, Boris ve

Şuyski arasındaki kurgusal diyaloglar karakterlerin hacmini genişletir. Eserdeki kurgusal sahneler, tarihsel olarak “vuku bulmamış” olsa da dönemin ruhuna ve insan psikolojisine uygun olduğu için bir gerçek olarak görülmektedir. Dönemi daha gerçekçi olarak göstermek için Puşkin farklı sosyal sınıflardan karakterleri de canlandırmıştır. Örneğin, Gavril Puşkin, tarihsel bir kişilik olmasına rağmen eserde halkın hoşnutsuzluğunun sözcüsü olarak kurgulanmıştır. Basmanov, sadakat ve onur temasını işlemek için kurgusal niteliklerle donatılmıştır. Prens Kurbski ise baskıdan kaçan Rus soyluluğunun trajedisini temsil etmektedir. Bu karakterler, dönemin siyasi iklimindeki hızlı değişimleri yansıtan çok boyutlu bir tablo oluşturmuştur.

Eserin analitik tahlili sonucu aşağıdaki tabloda ortaya çıkmaktadır.

Unsur	Tarihsel Veri (Karamzin)	Puşkin’in Kurmaca Dokunuşu	Sanatsal Sonuç
Pimen	Keşişlerin varlığı	Tek bir bilge vakanüvis	Tarihsel vicdanın kişileştirilmesi
Düzmece Dmitri	Polonya destekli bir casus	Kaderine inanan bir hayalperest	Birey-Kader-İktidar çatışması
Küçük Dmitri’nin Katli	Şüpheli bir ölüm	Kesin bir cinayet ve azap	Vicdan azabının trajik derinliği
Halk	Ayaklanan kitleler	Sessiz ve derin bir kitle	Sessizliğin politik bir güç olarak temsili

4. Sonuç

Boris Godunov dramında Puşkin, sanattaki hakikate olayların harfiyen takibiyle değil, onların sanatsal bir yaklaşımla yeniden yorumlanmasıyla ulaşılabileceğini kanıtlamıştır. Tarihsel olaylar, şairin kurmaca unsurlarla doldurduğu bir çerçeveden ibarettir. *Boris Godunov*, kurgusal unsurların tarihsel ve psikolojik hakikati ifşa etmek için kullanıldığı derin bir sanat eseridir. Kurmaca, gerçeğin tahrif edilmesi değil; iktidar, vicdan azabı, halkın kaderi ve tarihte bireyin rolü gibi evrensel temaların sanatsal düzeyde idrak edilmesini sağlayan güçlü bir araçtır. Puşkin, tarihsel gerçekliğin soğukluğunu, kurmacanın sıcaklığı ve derinliği ile harmanlayarak *Boris Godunov*’u bir tarih dersinden ziyade bir insanlık tragedyasına dönüştürmüştür. Kurmaca burada gerçeği

örtmek için değil, tarihin tozlu sayfaları arasında kaybolan insan ruhunun hakikatini gün yüzüne çıkarmak, dış dünyadaki dağınıklığı düzene sokmak için kullanılan bir araçtır.

Sonuç olarak dramdaki kurmaca bir yalan değil, hakikati derinleştirme yöntemidir. Pimen figürü, tarihsel ve ahlaki hakikatin taşıyıcısı olarak eserde bir vakanüvis olmanın ötesinde derin bir manevi anlam taşımaktadır. Pimen'in idealize edilmiş tarihçi olarak kurgulanması, metnin kendi içindeki etik ve tarihsel hafızayı inşa etme yöntemidir. Kurgusal Düzmece Dmitri, tarihsel bir serüvenciden öte, kendi kaderine inanan trajik bir kahramandır. Düzmece Dmitri imgesi, gerçek tarihin sadece olaylar dizisi değil, aynı zamanda insanların iç dünyası, tutkuları ve acıları olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Aristoteles. (1963). Poetika, Çev.: İsmail Tunah, Remzi Kitabevi.
- Karamzin, Nikolay. (1989). Rus Devleti Tarihi 12 ciltte. 1.cilt. Moskova. (Н.М.Карамзин. История государства российского в 12 томах. Т.1, 1989.)
- Moran, Berna. (2002). Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi. İletişim yayınları.
- Parla, Jale. (2015). Don Kişot'tan Günümüze Roman. İletişim Yayıncılık.
- Rıfat, Mehmet. (1999). Gösterge Eleştirisi. Kaf Yayıncılık.
- Puşkin, A.S. (1959). Külliyyatı, 10 ciltte, 4.cilt. Moskova. (А.С.Пушкин. Собрание сочинений в десяти томах. М.: ГИХЛ, 1959-1962. Т.4.)

BÖLÜM VII

ÂŞIK PERVANÎ’NİN “YARATILIŞ DESTANI” ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation on Minstrel Pervanî’s “Creation Epic”

Abonoz KÜÇÜK

(Doç. Dr.) Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü
abonoz_kucuk@hotmail.com

1. Giriş

İnsanın, kâinatın ve tüm canlıların nasıl yaratıldığı sorusu toplumların belleğini uzun süre meşgul etmiş bir meseledir. Türklerde yaratılışla ilgili ilk anlatılar Rus Türkologlar Radloff ve Verbitski tarafından Altay Türklerinden derlenmiş ve literatüre kazandırılmıştır. Her iki metinde de hiçbir şey yok iken her yer sularla kaplıdır. Tanrı Erlik’in suya dalıp kum getirmesini ister ve Erlik’in getirdiği kumu suyun üzerine serperek yeryüzünü yaratır. Her iki anlatıda da daha sonra insanoğlunun yaratılışı, Erlik tarafından kandırılmaları neticesinde cennetten kovulmaları, Erlik’in benlik davasına düşmesi tahkiye edilir. Anlatılar Tanrı’nın insanoğlu ve Erlik’i baş başa bırakarak göklere çekildiğine dönük vurgularla son bulur. Bahsi geçen anlatılar dışında Türk sözlü geleneğinde özellikle mit ve efsane türleri merkezli anlatımların bir kısmında da yaratılış meselesi anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Âşıklık geleneği içerisinde üretim ve aktarım yapan âşıklarımızdan bazıları da yaratılış meselesini kendi bakış açıları ve içerisinde yaşadıkları toplumun sosyo-kültürel ve dini yaklaşımları merkezli bir şekilde yorumlayarak dinleyici kitlelerine aktarmaya çalışmışlardır. Bu âşıklarımızdan bir tanesi de Âşık Pervanî’dir. Bu çalışmada Âşık Pervanî’nin 11’li hece ölçüsünde 15 dörtlükten oluşan bir hacme sahip “Yaratılış Destanı”, yapısal özellikleriyle birlikte yaratılış meselesini hangi kaynak ya da kaynaklardan beslenerek nasıl aktardığı noktasında bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

2. Âşık Pervanî'nin Hayatı ve Âşıklığı Üzerine

Artvin yöresi âşıklık geleneğinin 20. Yüzyıldaki önemli temsilcilerinden biri olan Âşık Pervanî'nin asıl adı İsmail Çelik'tir. 1 Babasının adı Ali annesinin adı Ayşe'dir. Çiftçilikle geçimini sağlayan bir ailenin çocuğudur. 05.03.1931 yılında Artvin iline bağlı Yusufeli ilçesinin eski adı Okar yeni adı Havuzlu olan köyünde doğmuştur. Sülalesine önceleri Tellioğulları sonraları ise Salihoğulları demişlerdir. 1841-1904 yılları arasında yaşamış olan Âşık İkrari, Âşık Pervanî'nin dedesidir. İlkokulu kendi köyünde okumuştur. 1945 yılında babasını kaybederek yetim kalmıştır. 18 yaşına kadar ailesiyle birlikte çiftçilik yapmıştır. 1949 yılının Nisan ayında tarlada çalışırken yorulur ve bir yabani armut ağacın altında dinlenmek için oturur. Bu esnada yedi, sekiz saatlik bir uykuya dalar ve rüyasında üç tane pir görür. Rüyada bu üç pir aşığı üç tane değirmene götürür. Bu değirmenlerden ikisi dönmez biri döner haledir. Âşık, dönen değirmenin pervane gibi ne güzel döndüğünü ifade etmesi üzerine pirler ona senin mahlasın Pervanî olsun demişler. İsmail Çelik bu şekilde Pervanî mahlasını almıştır. Âşık Pervanî bu rüyada pirlerin kendisine bir kız gösterdiklerini, onun elinden üç tane kiraz tanesini kendisine sunduklarını ve bundan sonra rüyadan irkilerek uyandığını dile getirmektedir. Bu rüyadan önce tulum ve zurna çalan İsmail Çelik, rüyadan sonra köyün marangozu Ahmet Usta'ya giderek kendisine bir bağlama yapmasını ister. Ahmet Usta'nın bağlamayı ne yapacağını sorması üzerine başından geçenleri ona anlatır ve şu manzumeyi söyler:

Otuz bir yılında geldim dünyaya
Kırk dokuz yılında düştüm sevdaya
Dört kapıdan daldım muhit deryaya
Erenlerin mektebinden okudum

Cem oldu erenler kuruldu dergâh
Aşk şarabın içtik Elhamdülillâh,
Yüz on dört surenin bendi Bismillah
Ledün ilmin kitabından okudum

Mahlasım Pervanî, ismim İsmail
Hüsn-ü cemaline olmuşum nail
Aşk-ı icazeti eyledik tahsil
Bu ebcedin hesabından okudum

1 Âşık Pervanî hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. (Buttanrı, 2017)

Ahmet Usta bu sözleri duyunca Âşık Pervanî’ye dut ağacından bir saz yapar. Okyar köyü sakinleri Âşık Pervanî’nin saz ve sözdeki ustalığını görünce Âşık Huzurî’yi köye davet ederek bu genç aşığı bir sınava tabi tutmasını isterler. Huzurî’nin açtığı ayaklarla peşinden gitmeyi başaran Âşık Pervanî, tabi tutulduğu sınavda başarılı olur Âşık Huzurî’den âşıklık icazetini alır. 1950 yılında Mustafa isimli bir arkadaşıyla gurbete çıkarak köy köy, şehir şehir dolaşır. 1952 yılında Eskişehir’deyken askere çağırıldığını duyar ve askere gider. Balıkesir’in Susurluk ilçesinde askerlik görevini tamamlayan âşık, memleketine dönerek 1955 yılında Ayşe Hanımla evlenir ve bu evliliğinden dört kız bir erkek çocuğu olur. 1956 yılında Sarıkamış’ta fırıncılığa başlar. Sarıkamış’ta sekiz yıl fırıncılık yaptıktan sonra Eskişehir’e göç eder ve burada da aynı mesleğe devam eder. 1990 yılında fırıncılık mesleğini bırakıp emekli olduktan sonra kendisini tamamen saza ve söze verir. (Artvinli, 2001: 21-27: URL-1). 28.02.2024 tarihinde Eskişehir’de vefat etmiş ve aynı yere defnedilmiştir (URL-2).

3. Âşık Pervanî’nin “Yaratılış Destanı” Üzerine

Âşık tarzı destan, çoğunlukla 8 ve 11 heceli koşma şeklinde oluşturulan daha az şekilde mani ve divani şeklindeki örnekleri bulunan, 5 veya 7 dörtlükten aşağı olmamak şartıyla 130 hatta 150 kıta hacmindeki örnekleri mevcut olan, konu sınırlaması olmaksızın âşık tarafından destan yapmaya değer bulunan bir vakayı, bir cismi veya kavramı hikaye ederek anlatan ve sözlü kültür ortamında, aşığın ele aldığı konuyu anlatım tutumuna bağlı olarak geleneksel âşık havaları eşliğinde icra ettiği nazım türüdür (Çobanoğlu, 2000:3).

Âşık Pervanî’nin “Yaratılış Destanı” 11’li hece ölçüsüyle koşma tipi kafiye örgüsünde oluşturulmuş 15 dörtlükten oluşan bir yapıya sahiptir. Manzumede ilk insanın yaratılışı ve cennete yerleştirilmesi, cennetten kovularak dünyaya gönderilmesi, ilk peygamberden Hazret-i Peygambere tüm peygamberlerin yaşadıkları hadiseler destan tarzında tahkiye edilmektedir.

Olay örgüsü ana hatlarıyla yukarıda ifade edildiği gibi bir kurguya sahip destanın ilk dörtlüğünde insanın Allah tarafından topraktan yaratıldığı, mayasının yaratıcının nuru olduğu ve bu durumun ilahi bir takdir olduğu vurgulanmaktadır. İkinci dörtlükte anasır-ı erbaa anlayışına vurgu yapılarak toprak, su, hava ve ateşten karılan özün bölünerek cennet ve cehenneme atıldığı, üçüncü dörtlükte balçığın alınıp ruhuna üflenerek Adem’in yaratıldığından bahsedilir.

Dördüncü ve beşinci dörtlük ilk insan Adem’in cennete konulmasını, şeytan hariç diğer tüm meleklerin ona kıyam durmasını konu edinir. Altı ve yedinci

dörtlüklerde Adem'in cennette Havva ile buluşması ve şeytanın kandırması neticesinde yasak meyveden yiyerek cennetten kovulmaları anlatılır.

Metnin devam eden sekiz ve dokuzuncu dörtlüklerinde cennetten kovulan Adem ve Havva'nın uzun süre Serendip ve Cidde'de ayrı kaldıklarından, Arafat'ta buluştuklarından, Allah'a yalvarıp yakarıp dua ederek bağışlanma dilediklerinden ve Allah'ın bu dileklerini kabul ettiği anlatılır. Onuncu dörtlükte Allah'ın gönderdiği on suhuf üzerine Adem'in şeriatı kurduğundan, yetmiş iki evlat sahibi olduğundan ve bunlar arasından Şit Aleyhisselam'ın peygamber olduğundan bahsedilir.

Destanın on birinci dörtlüğünde Şit Peygamber, Hz. Nuh ve Davut peygamberden; on ikinci dörtlüğünde Hz. Musa ve Firavun'dan; on üçüncü dörtlüğünde Hz. İsa'nın çektiklerinden ve Halil İbrahim'in nara atılmasından; on dördüncü dörtlüğünde Hacer Ana, Hz. İsmail ve Hz. İbrahim'den; on beşinci ve son dörtlüğünde ise peygamberlerin en üstünü olan Hz. Muhammet'e vurgu yapılır ve ondan herkese şefaât dilenerek metin tamamlanır.

İnsanın topraktan yaradılışını, şeytanın Adem'e secde etmeyişi, Adem ile Havva'nın yasak meyveden yiyerek cennetten kovulmalarını, dünyada birbirlerinden ayrı uzun bir süre yaşadıkları sonra buluştuklarını ve Allah tarafından bağışlandıklarını konu edinen ilk dokuz dörtlük Kuran-ı Kerim kaynaklıdır. En'am suresi 2. Ayette "*Sizi (özel) bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını (ecel) takdir eden ancak O'dur. O'nun katında bir ecel daha vardır. Siz hâlâ şüphe ediyorsunuz*" (URL-3); Hicr Suresi 26, 28 ve 29. Ayetlerde "*Andolsun biz insanı şekillenebilir özlü balçıktan, (şekil verilip) kurutulmuş çamurdan yarattık.*" (URL-4), "*Hani rabbın meleklere demişti ki: "Ben şekillenebilir özlü balçıktan, (şekil verilip) kurutulmuş çamurdan bir insan yaratacağım" demişti.*" (URL-5), "*Onun şeklini tamamladığım ve ona ruhumdan üflediğim vakit siz de hemen onun için secdeye kapanın.*" (URL-6); Bakara Suresi 34. Ayette "*Meleklere, "Âdem'e secde edin" dediğimizde İblîs dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfırlardan oldu.*" (URL-7); A'raf suresi 24 ve 25. Ayetlerde "*Allah, Birbirinize düşman olarak inin! Sizin için yeryüzünde bir süreye kadar yerleşme ve faydalanma vardır, buyurdu; Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve oradan diriltilip çıkarılacaksınız dedi.*" (URL-8) şeklinde izah edilen hususlar incelemeye esas destan metninin ilk dokuz dörtlüğünde aktarılan bilgilere kaynaklık etmektedir.

Dokuz ve onuncu dörtlüklerde anlatılan Adem Peygambere on suhuf gönderilmesi, bu on suhuf üzerine Adem'in şeriatı kurması ve Şit Aleyhisselam'ın

peygamber olarak atasına itaat etmesi Kuran-ı Kerim’de aktarılmamaktadır. Bu hususlar Taberi Tarihinde şöyle aktarılmaktadır:

“Allahü Teâlâ Âdem (a.s.)’a on suhuf yolladı. Gökten Cebrâil (a.s.) geldi, o on suhfu öğretti. Noktalı, noktasız harfleri de öğretti. Adem (a.s.) yazı yazmayı da öğrendi. Ve o on sahifenin hepsini kendi eliyle yazdı. Oğullarına da öğretti. Adem (a.s.)’in tevbesi kabul edildikten sonra yüz yirmi sene geçti. Kabil, Habil’i öldürdükten sonra da beş yıl daha geçti. Hak Teâlâ işte bu zamanda, Havva’ya bir erkek çocuk bahşetti. Bu çocuk ikiz değil, kardeşsiz olarak tek doğdu.

Cebrâil (a.s.):

— *Yâ Âdem, dedi, Allahü Teâlâ buyuruyor ki:*

— *“Bu, Kabil’in öldürdüğüünün karşılığıdır!”*

Şit (veya sis) İbrani dilince dir ve Allah’ın hediyesi demektir. Şit (a.s.) büyüyünce, Hazret-i Adem onu bütün evlatlarına üstün tuttu. Kendisini veliahd yaptı. Yeryüzüne halef olarak bıraktı. Yer memleketlerini ona ısmarladı” (Ebû Cafer M. B. Cerir’üt Taberî, 2010: 112)

Adem Peygamberden sonra peygamberliğin Şit’e geçişi Kısasü’l Enbiyâ’da da anlatılmaktadır (Rabguzi, 2019: 62). Alevi-Bektaşî inanç sisteminde yer alan Güruh-ı Naci (Kurtulmuşlar Topluluğu) miti Şit Peygamber bağlantılı bir bağlamda ortaya çıkmaktadır. Anlatıya göre Allah, Cebrail ile Hz. Adem’e bir Güruh-ı Naci (huri) gönderir. Bu huriyi gören Havva, onu kıskanır ve tarlada çalışmakta olan Hz. Adem’in yanına giderek başka kadına bakmayacağı hususunda ona ikrar verir. Eve dönen Hz. Adem, huriyi görünce Havva’nın ona neden ikrar verdirdiğini anlar. İkrarından dönemeyen Hz. Adem huriyi 73. evladı Şit’le evlendirir. Alevi toplumu nesillerinin bu huri ve Şit’in evliliği kaynaklı olduğunu düşünmekte kendilerinin kurtulmuşlar topluluğuna mensup olduklarını ifade etmektedirler (Yıldırım, 2018, s. 355-358).

Destanın onuncu dörtlüğü yukarıda bahsi geçen bağlamlarda görünüm sergileyen Hz. Şit’in peygamber olduğu bilgisiyle nihayete erer. On birinci dörtlükte Hz. Şit’in dünyada düzeni kurduğundan bahsedilerek devam eden dörtlüklerde ondan sonra gelen peygamberlerden bahsedilir. Son dörtlükte bu peygamberler içerisinde en yücesinin Hz. Muhammet olduğu zikredilerek ondan şefaet dilenir ve destan metni tamamlanır.

Destan metninin on birinci dörtlüğünden sonraki kısmı yaratılıştan ziyade peygamberlerin konu edinildiği bir muhtevaya sahiptir. Bu kısımlarda Hz.

Şit'ten sonra gelen Hz. Nuh, Hz. Davut, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. İbrahim, Hz. İsmail ve Hz. Muhammet'ten bahsedilmektedir.

Bu dörtlüklerde peygamberler dışında Sultan Süleyman, Firavun ve Hacer Ana adları da geçmektedir. İlgili dörtlüklerde Sultan Süleyman'ın dünyaya hükmettiği, Firavun'un uğradığı felaketler ve Hacer Ana'nın çektiği dert ve gamlar merkezli bir tematik yaklaşımın varlığı görülmektedir.

4. Sonuç

Artvin yöresi âşıklık geleneğinin 20. Yüzyıldaki güçlü temsilcilerinden birisi olan Âşık Pervanî, rüyada pir elinden bade içerek âşık olmuş bir şahsiyettir. Âşıklık geleneğinin şekil ve tür anlayışına göre üretim ve aktarım yaptığı görülen Âşık Pervanî, âşık tarzı destan türü merkezli eserler de ortaya koymuştur. Âşık tarzı destan türünde ortaya koyduğu en önemli eserlerinden biri de “Yaratılış Destanı”dır. İlgili destan metni 11’li hece ölçüsüyle koşma tipi kafiye örgüsünde oluşturulmuş 15 dörtlükten oluşan bir yapıya sahiptir. Metnin bu şekil yapısı âşık tarzı destan formunda üretildiğini göstermektedir. Destanda yaratılış konusu ele alınmakta olup yaratılışla ilgili sadece insanın yaratılışı konu edinilmektedir. Kainatın ve kainattaki mahlukatın yaratılışıyla ilgili herhangi bir hususa değinilmemektedir.

Destanın ilk dokuz dörtlüğünde insanın topraktan yaratılışı, şeytanın Adem’e secde etmeyişi, Adem ile Havva’nın yasak meyveden yiyerek cennetten kovulmaları, dünyada birbirlerinden ayrı uzun bir süre yaşadktan sonra buluştukları ve Allah tarafından bağışlandıkları konu edinilmektedir. Bu ilk dokuz dörtlükteki tematik yapı, Kuran-ı Kerim’deki ilgili ayetler kaynaklı bir özellik gösterir. Onuncu dörtlükte Kuran-ı Kerim’de adı geçmeyen Şit Peygamber’den bahis açılır. Buradaki tematik yapının incelemeye esas kısımlarda da ifade ettiğimiz gibi Taberi Tarihi, Kısasü’l Enbiya vb. İslami kaynaklarda zikredilen bilgiler kaynaklı olması ihtimal dahilindedir. Destanın ilk dokuz dörtlüğü yaratılışı anlatırken devam eden dörtlükleri Hz. Şit’ten itibaren Hz. Muhammet’e kadar olan peygamberleri ve onların mücadelelerini konu edinmektedir. Destan metni bu yapıyla onuncu dörtlükten itibaren peygamberler kıssası özelliği de göstermektedir.

Âşıklık geleneği ve onun icracıları olan âşıklar ürettikleri manzumelerle halkın edebi ihtiyaçlarına cevap vermenin yanında halkı bilinçlendirme, eğitime gibi görevleri de yerine getirmişlerdir. “Yaratılış Destanı”nda insanın yaratılışı ve peygamberlerle ilgili Kuran-ı Kerim kaynaklı bilgileri halkın daha etkili bir

şekilde özümseyebileceği manzum bir formda ifade eden Âşık Pervani'nin bahsi geçen bilgi aktarımı sürecinde Taberi Tarihi ve Kısasü'l Enbiya gibi eserlerde yer alan İslami bilgilerden de yararlanmış olabileceği ihtimal dahilindedir. Âşık Pervani'nin “Yaratılış Destanı” yukarıda bahsi geçen özellikleriyle halka dini bilginin etkin aktarımı noktasında önemli bir işlevi yerine getirmektedir.

Metin:

Yaratılış Destanı

İnsanı yarattı Mevlâ topraktan
Buradan başlıyor bidayet kardeş
Çamurun mayası biliriz nurdan
Takdir-i ilahî bir hikmet kardeş

Götürüp toprağı çamur ettiler
Su, hava, ateş ile kattılar
Bölüp, cennet cehenneme attılar
Orda kaldı balçık bir müddet kardeş

Kırk gün sonra balçık alındı
Adem'in kalıbı anda yapıldı
Ruha emrolundu, burnundan girdi
Elhamdül' çağırdı saadet kardeş

Elhamdülillah dedi dilde sedası
Ol cennetten geldi üzüm danesi
Hülle taç biçildi, giydi sinesi
Ona bahşolundu bu hizmet kardeş

Bütün melayikler kıyam durdular
Akıl, iman, hâya ona verdiler
Cümle ferîştahlar secde kıldılar
İblis şeytan etti ihanet kardeş

Adem'i koydular cennet âlâya
Kavuştu orda Havva Ana'ya
Yasak dendi, yaklaşmayın buğdaya
Yazık ki ettiler nedamet kardeş

Havva'ya buğdayı yedirdi mel'un
 Adem ile Havva oldular mahzun
 Cennetten cihana edildi sürgün
 Dünya ona oldu zulümet kardeş

Serendip'te ve Cidde'de kaldılar
 Üç yüz yıl ağladı, feryat ettiler
 Arafat'ta birbirini buldular
 Muhammet aşkına selâmet kardeş

Kabul oldu ol Adem'in duası
 Muhammet aşkına bitti çilesi
 On suhuf gönderdi ona Mevlâ'sı
 Etti Mevlâ'sına ibadet kardeş

On suhuf gelince şeriat kurdu
 Yetmiş iki evlat Adem'e verdi
 Şit aleyhisselam peygamber oldu
 Etti atasına itaat kardeş

Şit Peygamber kurdu düzeni
 Hazret-i Nuh'a verdi tufanı
 Zebur'u Davut'a etti ihsanı
 Kıldı Allah'ına sadakat kardeş

Dünyaya hükmetti Sultan Süleyman
 Musa'ya Tur' verdi Cenab-ı Rahman
 Mucizâtı asa elinde haman
 Firavun'u buldu felâket kardeş

Hazret-i İsa'ya neler yaptılar
 Mübarek İncil'i inkar ettiler
 Halil İbrahim'i nâra attılar
 Erişti Mevlâ'dan inayet kardeş

Hacer Ana çekti dert ile gamı
 İsmail Peygamber buldu zenzemi

İbrahim Peygamber Beyt'ül Haram'ı
Eyledi tavaf ü ziyaret kardeş

Bunca peygamberler cümlesi nebi
Resul-i Kibriya cümlemizin hatemi
Pervanî severiz Resul Ekrem'i
Ola cümlemize şefaât kardeş
(Artvinli, 2001:57-59)

Kaynakça

Artvinli, Taner. (2001). *Yusufelili Âşık Pervanî Hayatı-Şiirleri-Karşılaşmaları*. Ankara: Ürün Yayınları.

Buttanrı, Müzeyyen (2017). *Eskişehir’de Bir Âşık -Pervanî İsmail Çelik-Âşıklık Geleneği Hayatı Sanatı ve Basılmamış Şiirleri*. Eskişehir: Özkâğıtçılık Matbaacılık.

Çobanoğlu, Özkul. (2000). *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir’ût Taberî. (2010). *Tarih-i Taberî*. C. 1, Çeviren: M. Faruk Görtünca. İstanbul: Sağlam Yayınevi.

Rabguzi. (2019). *Kıyasü'l Enbiyâ (Peygamber Kıssaları)* Hazırlayan: Aysu Ata, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

URL-1:https://www.youtube.com/watch?v=VuDxul_TT4c Görüntüleme Tarihi: 31.10.2025.

URL-2:<https://www.ihya.com.tr/eskisehir-haberleri/asik-Pervanî-son-yolculuguna-ugurlandi-62036166> Görüntüleme Tarihi: 31.10.2025.

URL-3:<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/En'%C3%A2m-suresi/791/2-ayet-tefsiri> Görüntüleme Tarihi: 31.10.2025.

URL-4: <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Hicr-suresi/1828/26-ayet-tefsiri> Görüntüleme Tarihi: 31.10.2025.

URL-5:<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Hicr-suresi/1830/28-ayet-tefsiri> Görüntüleme Tarihi: 31.10.2025.

URL-6:<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Hicr-suresi/1831/29-35-ayet-tefsiri> Görüntüleme Tarihi: 31.10.2025.

URL-7:<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/41/34-ayet-tefsiri> Görüntüleme Tarihi: 31.10.2025.

URL-8:<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/A'r%C3%A2f-suresi/978/24-25-ayet-tefsiri> Görüntüleme Tarihi: 31.10.2025.

Yıldırım, Rıza. (2018). *Geleneksel Alevilik İnanç, İbadet, Kurumlar, Toplumsal Yapı, Kolektif Bellek*. İstanbul: İletişim Yayınları.

BÖLÜM VIII

ÇEVİRİMİÇİ EĞİTİMDE YAPAY ZEKÂ TABANLI ARAÇLARIN BENİMSENMESİ: ÖĞRENCİ DENEYİMLERİ, ZORLUKLAR VE UYUM STRATEJİLERİ

*Adoption of Artificial Intelligence-Based Tools in Online
Education: Student Experiences, Challenges,
and Adaptation Strategies*

Serpil SEVİMLİ DENİZ

(Dr. Öğr. Üyesi), Van Yüzüccü Yıl Üniversitesi,

GMYO Bilgisayar Teknolojileri Bölümü,

E-mail: sdeniz@yyu.edu.tr,

ORCID: 0000-0002-8559-1107

1. Giriş

Dijital teknolojilerin hızlı gelişimi ve özellikle COVID-19 pandemisiyle ivme kazanan dönüşüm, çevrimiçi ve harmanlanmış öğrenme modellerini yükseköğretim ekosisteminin vazgeçilmez bir parçası hâline getirmiştir. Çevrimiçi öğrenme ortamları; zaman ve mekândan bağımsız erişim, esneklik ve ölçeklenebilirlik gibi avantajlar sunarken, bu ortamların niteliğinin artırılmasında yapay zekâ (YZ) tabanlı araçlar giderek daha belirleyici bir rol üstlenmektedir.

YZ; öğrenci performansını izleme, kişiselleştirilmiş öğrenme yolları oluşturma, otomatik geri bildirim sağlama, akademik yazma süreçlerini destekleme ve öğrenme analitikleri üretme gibi işlevlerle çevrimiçi derslerin tasarımını ve yürütülmesini kökten dönüştürme potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte, bu potansiyelin gerçeğe dönüşmesi, kullanıcıların söz konusu araçları nasıl algıladıkları, nasıl deneyimledikleri ve hangi koşullarda benimsedikleri ile doğrudan ilişkilidir.

Teknoloji kabulüne ilişkin yaygın modeller, özellikle Teknoloji Kabul Modeli (TAM) ve Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi (UTAUT), teknoloji kullanım niyetini açıklamak için sıklıkla kullanılmaktadır. Ancak mevcut literatürde, YZ tabanlı araçların çevrimiçi eğitim bağlamında benimsenme sürecini öğrencilerin kendi ifadelerine dayalı olarak, derinlemesine ve çok boyutlu biçimde ele alan nitel çalışmalar oldukça sınırlıdır. Özellikle YZ araçlarının benimsenme sürecinde ortaya çıkan teknik, pedagojik, etik ve bireysel zorlukların nasıl deneyimlendiği ve bu zorlukların hangi stratejilerle aşıldığına dair ayrıntılı bilgi ihtiyacı devam etmektedir.

Bu bağlamda, bu çalışmanın araştırma problemi, çevrimiçi eğitim ortamlarında YZ tabanlı araçların benimsenme sürecinde hangi zorlukların yaşandığı ve bu zorlukların nasıl aşıldığının ortaya konulmasıdır. Çalışma, nitel bir durum çalışması kapsamında üniversite öğrencilerinin deneyimlerini ayrıntılı biçimde analiz ederek, literatürdeki bu boşluğu doldurmayı ve hem uygulayıcılara hem de politika yapıcılara yönelik kanıta dayalı öneriler geliştirmeyi amaçlamaktadır.

2. Kuramsal Çerçeve

2.1. Teknoloji Kabul Modeli (TAM)

Davis (1989) tarafından geliştirilen Teknoloji Kabul Modeli (TAM), bireylerin bir teknolojiyi kullanma niyetlerinin iki temel algısal değişken üzerinden şekillendiğini ileri sürer:

- Algılanan fayda: Teknolojinin bireyin performansını veya çıktı kalitesini artıracığına ilişkin inanç.
- Algılanan kullanım kolaylığı: Teknolojinin çaba gerektirmeden kullanılabileceğine yönelik algı.

Araştırmalar, bu iki algının teknolojiye yönelik tutum ve kullanım niyeti üzerinde belirleyici olduğunu göstermektedir. Çevrimiçi öğrenme bağlamında, öğrencilerin YZ tabanlı araçları benimsemeleri için, bu araçların gerçekten öğrenme süreçlerine katkı sunduğuna ve zorlanmadan kullanılabildiğine inanmaları gerekmektedir.

2.2. Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi (UTAUT)

Venkatesh ve arkadaşları (2003) tarafından geliştirilen Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi (UTAUT), farklı teknoloji kabul modellerinden türetilen dört ana bileşene odaklanır:

1. Performans beklentisi: Teknolojinin bireysel performansa katkı sağlayacağı beklentisi.
2. Çaba beklentisi: Teknolojiyi kullanmanın ne kadar kolay olduğuna ilişkin algı.
3. Sosyal etki: Kullanıcıyı çevreleyen önemli kişi ve grupların (öğretim elemanları, arkadaşlar, kurum) teknoloji kullanımına dair tutumlarının etkisi.
4. Kolaylaştırıcı koşullar: Teknik destek, altyapı, eğitim ve kurumsal düzenlemeler gibi çevresel unsurlar.

Bu çalışmada elde edilen temalar, özellikle kolaylaştırıcı koşullar (altyapı, teknik destek), sosyal etki (öğretim elemanlarının ve akranların tutumu) ve performans/çaba beklentisi (YZ araçlarının öğrenme çıktıları ve kullanım kolaylığı) boyutlarıyla doğrudan ilişkilidir.

2.3. Çevrimiçi Eğitimde Yapay Zekâ Benimsenmesi

YZ teknolojilerinin çevrimiçi öğrenme ortamlarına entegrasyonu, öğrencilerin öğrenme deneyimini zenginleştirme potansiyeli taşımaktadır. YZ destekli akıllı öğretim sistemleri, kişiselleştirilmiş öğrenme yolları, otomatik geri bildirim ve öğrenme analitikleri içeren sistemler; öğrenci başarısını artırma ve öğrenme sürecini esnekleştirme amacıyla kullanılmaktadır.

Bununla birlikte, etkili bir benimseme süreci;

- Teknik yeterlilik (altyapı, internet, cihaz uyumluluğu),
 - Pedagojik tasarım (müfredata entegrasyon, ölçme-değerlendirme uyumu),
 - Etik ilkeler (veri gizliliği, akademik dürüstlük, algoritmik adalet)
- ve
- Bireysel özellikler (dijital okuryazarlık, teknolojiye yönelik tutum)
- gibi faktörlerin birlikte ele alınmasını gerektiren çok boyutlu bir süreçtir.

2.4. Benimseme Sürecinde Karşılaşılan Zorluklar ve Uyum Stratejileri

Literatür, eğitimde YZ tabanlı araçların benimsenmesinde karşılaşılan zorlukları genel olarak şu başlıklar altında toplamaktadır:

- Teknik zorluklar: Altyapı yetersizlikleri, yazılım hataları, platformlar arası uyumsuzluk, düşük bant genişliği.
- Pedagojik zorluklar: YZ çıktılarının ders hedefleriyle uyumsuzluğu, öğretim stratejilerinin YZ'ye göre uyarlanmaması, ölçme-değerlendirme süreçlerinde belirsizlikler.
- Etik ve hukuki endişeler: Veri gizliliği, telif hakları, algoritmik önyargılar ve şeffaflık sorunları.
- Kullanıcı direnci: Teknolojiye karşı önyargılar, düşük dijital okuryazarlık, kontrol kaybı hissi.

Bu engellerin aşılabilmesi için önerilen uyum stratejileri arasında; teknik destek mekanizmalarının güçlendirilmesi, kullanıcı eğitimleri ve kılavuzlar, pedagojik entegrasyon stratejileri ve etik farkındalık çalışmaları öne çıkmaktadır. Bu çalışma, söz konusu zorluk ve stratejileri öğrencilerin kendi deneyimleri üzerinden ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır.

3. Yöntem

3.1. Araştırma Deseni

Bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde durum çalışması deseni ile yürütülmüştür. Amaç, YZ tabanlı araçların çevrimiçi eğitimde benimsenme sürecine ilişkin öğrenci deneyimlerini bağlamsal ve derinlemesine biçimde incelemektir. Durum çalışması, incelenen olgunun (çevrimiçi eğitimde YZ kullanımı) teknik, pedagojik, etik ve bireysel boyutlarıyla bir bütün olarak ele alınmasına imkân tanımıştır.

3.2. Katılımcılar ve Örneklem Yöntemi

Araştırmanın katılımcılarını, 2025 bahar yarıyılında Türkiye'deki bir devlet üniversitesinde çevrimiçi derslere katılan 20 lisans öğrencisi oluşturmaktadır. Katılımcılar, çevrimiçi eğitim sürecinde YZ tabanlı araçlarla farklı düzeylerde etkileşimde bulunmaları temel alınarak seçilmiştir.

Örneklem, amaçlı örneklem yönteminin maksimum çeşitlilik örnekleme yaklaşımıyla oluşturulmuştur. Bu kapsamda şu ölçütler gözetilmiştir:

1. Çevrimiçi derslerde YZ tabanlı araçları (ör. sohbet botları, yazma asistanları, özetleyiciler) aktif veya pasif olarak kullanma durumu.

2. Farklı akademik disiplinlerden (mühendislik, eğitim, sosyal bilimler vb.) temsil sağlanması.

3. Farklı dijital okuryazarlık seviyelerinin araştırmaya dâhil edilmesi.

Katılımcılar, YZ araçlarının yoğun kullanıldığı derslere katılanlar ve daha geleneksel platform temelli çevrimiçi derslere devam edenler olmak üzere iki alt gruba ayrılmış; bu ayırım, ilerleyen analizlerde deney/grup karşılaştırmaları için de kullanılmıştır.

3.3. Veri Toplama Araçları ve Süreci

Veri toplama süreci, Şubat 2025 – Nisan 2025 tarihleri arasında çevrimiçi ortamda yürütülmüştür. Üç ana veri kaynağı kullanılmıştır:

3.3.1. Yarı Yapılandırılmış Görüşmeler

Araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu, öğrencilerin:

- YZ araçlarını nasıl tanıdıkları ve hangi amaçlarla kullandıkları,
- Bu araçların öğrenme süreçlerine etkisine dair algıları,
- Karşılaştıkları teknik/pedagojik/etik sorunlar,
- Kullandıkları uyum ve başa çıkma stratejileri

gibi boyutları kapsayacak şekilde hazırlanmıştır. Görüşmeler çevrimiçi platformlar üzerinden gerçekleştirilmiş ve her bir görüşme yaklaşık 30–40 dakika sürmüştür.

3.3.2. Odak Grup Görüşmeleri

Farklı fakültelerden öğrencilerin katılımıyla iki odak grup oluşturulmuş; bu oturumlarda YZ araçlarına ilişkin deneyimler, algılar ve grup dinamikleri tartışılmıştır. Her odak grup oturumu yaklaşık 60 dakika sürmüş; bireysel görüşmelerden elde edilen bulguların derinleştirilmesi ve karşılaştırılması amaçlanmıştır.

3.3.3. Doğrudan Gözlem

Araştırmacı, bazı çevrimiçi ders oturumlarına gözlemci olarak katılmış; YZ araçlarının ders içinde nasıl tanıtıldığı, öğretim elemanlarının yönlendirmeleri, öğrencilerin YZ araçlarıyla etkileşim biçimleri ve sorun yaşadıkları noktalar yapılandırılmış gözlem notları ile kaydedilmiştir.

3.4. Araştırmacının Rolü

Araştırmacı, hem veri toplayan hem de veriyi analiz eden kişi olarak sürece dâhil olmuştur. Bu durum, katılımcılarla empatik bir iletişim kurulmasını kolaylaştırmakla birlikte, veri yorumunda önyargı riski de barındırmaktadır. Bu riski azaltmak için:

- Kodlama süreci bağımsız ikinci bir araştırmacı ile yürütülmüş,
- Karar süreçleri araştırma günlüğünde ayrıntılı biçimde kayıt altına alınmıştır.

3.5. Veri Analizi

Nitel veriler, Braun ve Clarke'ın (2006) altı aşamalı tematik analiz sürecine göre çözümlenmiştir:

1. Veriye aşinalık: Görüşme ve odak grup kayıtları yazıya geçirilmiş, transkriptler defalarca okunarak ön notlar alınmıştır.

2. İlk kodların oluşturulması: Veriler, TAM ve UTAUT'tan türetilen kavramsal çerçeve rehberliğinde, aynı zamanda veriden türeyen yeni kodlara da açık olacak şekilde hem tümdengelimci hem tümevarımsal yaklaşımla kodlanmıştır.

3. Temaların belirlenmesi: Benzer içerikteki kodlar bir araya getirilerek alt temalar oluşturulmuş; alt temalar ise iki ana tema altında toplanmıştır:

- Karşılaşılan Zorluklar
- Uyum Stratejileri

4. Temaların gözden geçirilmesi: Oluşturulan temalar, hem kuramsal çerçeveye hem de veri bütünlüğüyle uyumu açısından tekrar gözden geçirilmiştir.

5. Temaların adlandırılması ve tanımlanması: Her tema için kapsamı ve sınırları netleştirilmiş tanımlar yazılmış, örnek katılımcı alıntıları seçilmiştir.

6. Raporlama: Temalar, doğrudan katılımcı alıntıları ve temalar arası ilişkilere vurgu yaparak raporlanmıştır.

Kodlama sürecinde araştırmacı ve bağımsız ikinci araştırmacı tarafından yapılan kodlamalar karşılaştırılmış, kodlayıcılar arası uyum oranı %87 olarak hesaplanmış, görüş ayrılıkları tartışma yoluyla giderilmiştir.

Araştırmanın şeffaflığını artırmak amacıyla, çalışmada kullanılan kodların, alt temaların ve ana temaların ilişkilendirildiği matrisler ve seçili alıntılar tablo biçiminde de sunulmuştur (ör. örnek kodlama matrisi, kod–tema eşleşmeleri, deney–kontrol grubu karşılaştırmaları).

Yasal İzinler: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu, Tarih: 07.11.2024, Sayı: Karar No: 2024/23.

4. Bulgular

Veri analizi sonucunda iki ana tema ve bunlara bağlı alt temalar ortaya çıkmıştır:

1. Karşılaşılan Zorluklar
2. Uyum Stratejileri

4.1. Karşılaşılan Zorluklar

4.1.1. Teknik Zorluklar

Birçok katılımcı, YZ tabanlı araçları kullanmaya başladıklarında donanım yetersizlikleri, internet bağlantı sorunları ve yazılım uyumsuzlukları ile karşılaştıklarını belirtmiştir. Özellikle eski telefon veya bilgisayar kullanan öğrenciler, bazı YZ araçlarının çalışmadığını ya da çok yavaş çalıştığını ifade etmiştir. Benzer şekilde, düşük hızdaki internet bağlantısı, özellikle eşzamanlı dersler sırasında YZ araçlarından yanıt almayı zorlaştırmış, bu da algılanan kullanım kolaylığını düşürmüştür.

Bu temaya ilişkin katılımcı ifadeleri, YZ araçlarının yalnızca “mevcut teknolojiye erişimi olan” öğrenciler için değil, altyapı engelleri yaşayan öğrenciler için de tasarlanmasının önemini ortaya koymaktadır.

4.1.2. Pedagojik Uyum Sorunları

Öğrenciler, YZ araçlarının ürettiği içeriklerin her zaman ders hedefleriyle tam olarak örtüşmediğini vurgulamıştır. Bazı katılımcılar, YZ’nin konuları yüzeysel anlattığını, derinlemesine açıklama yapmadığını; bazıları ise öğretim elemanlarının verdiği yönergelerle YZ’nin önerdiği çözümler arasında çelişkiler

bulunduğunu ifade etmiştir. Bu durum, öğrenme sürecinde karışıklığa ve “Hangi yolu izlemeliyim?” ikilemine yol açmıştır.

Bu alt tema, TAM bağlamında algılanan fayda boyutunu zayıflatan bir unsur olarak öne çıkmakta; YZ araçlarının pedagojik entegrasyonunun rastlantısal değil, planlı ve hedef odaklı olması gerektiğini göstermektedir.

4.1.3. Etik ve Güvenlik Endişeleri

Katılımcılar, YZ tabanlı araçları kullanırken:

- Verilerinin nasıl işlendiği,
- Çıktıların ne kadar güvenilir olduğu,
- Bu çıktıları ödev ve projelerde kullanmanın akademik dürüstlük ilkeleriyle ne kadar uyumlu olduğu

konularında önemli kaygılar taşıdıklarını belirtmiştir. Bazı öğrenciler, YZ’ nin ürettiği bilginin doğruluğundan emin olamadığını, bazıları ise “Kendi ödevimi yapmak yerine YZ’ den almak ne kadar etik?” sorusunu sıkça düşündüğünü ifade etmiştir.

Bu endişeler, YZ araçlarının benimsenmesinde güven unsurunun kritik rol oynadığını, etik çerçevelerin net ve görünür olmadığı durumlarda, algılanan faydanın yüksek olsa bile kullanım niyetinin zayıflayabildiğini göstermektedir.

4.1.4. Kullanıcı Direnci ve Motivasyon Sorunları

Bazı öğrenciler, özellikle YZ araçlarını ilk kez kullanırken karmaşıklık hissi, teknolojiye yabancıklık ve “yanlış bir şey yapma” kaygısı yaşadıklarını belirtmiştir. Dijital okuryazarlık düzeyi daha düşük olan katılımcılar, YZ araçlarını tanımadıkları için ilk aşamada direnç göstermiş; bu da hem öğrenme motivasyonunu hem de YZ araçlarına yönelik tutumu olumsuz etkilemiştir.

Ayrıca, YZ araçlarının “fazla kolaylaştırıcı” olması da bazı öğrencilerde içsel motivasyon tartışmalarına yol açmış; “Acaba çok mu tembelleşiyorum?” gibi sorgulamalar ortaya çıkmıştır.

4.2. Uyum Stratejileri

Karşılaşılan zorluklara rağmen, öğrenciler ve kurum düzeyinde çeşitli uyum stratejileri geliştirilmiştir.

4.2.1. Teknik Destek ve Altyapı İyileştirme

Öğrenciler, üniversitenin sunduğu teknik destek birimlerinin, hızlı internet erişiminin ve kampüs altyapısının YZ araçlarının kullanımını önemli ölçüde kolaylaştırdığını belirtmiştir. Özellikle kampüsteki güçlü internet bağlantısı ve cihaz desteği, YZ araçlarını kullanmayı “ev ortamına göre daha sorunsuz” hâle getirmiştir.

Bu bulgu, UTAUT çerçevesinde kolaylaştırıcı koşullar boyutunun güçlendirilmesinin, benimseme sürecine doğrudan katkı sunduğunu göstermektedir.

4.2.2. Kullanıcı Eğitimi ve Kılavuzlar

Öğrenciler, dönem başında yapılan kısa tanıtım oturumlarının, örnek kullanım senaryolarının ve yönergelerin, YZ araçlarını daha bilinçli ve verimli kullanmalarını sağladığını vurgulamıştır. Bazı öğretim elemanlarının, dersin başında YZ araçlarını nasıl, ne zaman ve hangi sınırlar içinde kullanmaları gerektiğini adım adım anlatması, öğrencilerin belirsizliklerini azaltmış ve öğrenme sürecini yapılandırmıştır.

Bu tür eğitim ve kılavuzlar, özellikle YZ’ye yeni başlayan öğrenciler için güvenli bir başlangıç alanı oluşturmuştur.

4.2.3. Pedagojik Entegrasyon

Öğretim elemanlarının, YZ araçlarını ders tasarımıyla uyumlu biçimde kullanmaları, öğrencilerin bu araçları daha anlamlı ve yerinde kullanmalarına yardımcı olmuştur. Örneğin bazı derslerde YZ, yalnızca örnek çözüm üretmek, alternatif açıklamalar sunmak veya taslak metinleri gözden geçirmek gibi net amaçlarla sınırlandırılmıştır.

Bu yaklaşım, YZ araçlarının “dersi ele geçiren” bir unsur olmaktan ziyade, öğrenme sürecini destekleyen bir yardımcı araç olarak konumlanmasını sağlamış; öğrencilerdeki kafa karışıklığını azaltmıştır.

4.2.4. Etik Kullanım Farkındalığı

Üniversite bünyesinde düzenlenen etik seminerler, akademik dürüstlük oturumları ve veri gizliliği bilgilendirmeleri, öğrencilerin YZ araçlarını kullanırken daha dikkatli ve sorumlu davranmalarına katkı sağlamıştır. Öğrenciler, zaman içinde YZ’den gelen metni doğrudan kopyalamak yerine,

kendi cümleleriyle yeniden yazma ve kaynak gösterme konusunda daha özenli davranmaya başladıklarını ifade etmiştir.

Bu alt tema, UTAUT'taki sosyal etki ve normatif baskı boyutlarıyla ilişkilidir; kurumun ve öğretim elemanlarının net beklentiler ortaya koyması, öğrencilerin davranışlarını şekillendirmektedir.

4.2.5. Zaman Yönetimi Kolaylığı ve Kaynak Çeşitliliği

Öğrencilerin önemli bir kısmı, YZ araçlarının zaman yönetimine ciddi katkı sağladığını belirtmiştir. Özellikle ödev hazırlama ve kaynak tarama süreçlerinde, önceki dönemlere kıyasla harcadıkları sürenin belirgin biçimde azaldığını, YZ'nin hızlıca alternatif açıklamalar ve ek kaynaklar sunmasının öğrenmeyi pratikleştirdiğini ifade etmişlerdir.

Bununla birlikte, bazı öğrenciler bu kolaylığın “kolaycılığa kaçma” riskini de beraberinde getirdiğini vurgulamış; bu nedenle pedagojik ve etik çerçevenin netleştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir.

5. Tartışma

Bu bulgular, YZ tabanlı araçların çevrimiçi eğitimde benimsenme sürecinin yalnızca teknik bir entegrasyon meselesi değil, aynı zamanda pedagojik, etik ve bireysel boyutları olan karmaşık bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

- TAM bağlamında, teknik zorluklar ve altyapı sorunları, öğrencilerin YZ araçlarına yönelik algılanan kullanım kolaylığını düşürmekte; pedagojik uyum sorunları ise algılanan faydayı zayıflatmaktadır. Buna karşılık, iyi tasarlanmış kullanıcı eğitimleri ve dersle uyumlu kullanım örnekleri, her iki boyutu da güçlendirerek kullanım niyetini artırmaktadır.

- UTAUT perspektifinden bakıldığında, üniversite tarafından sağlanan teknik destek, güçlü altyapı ve açık yönergeler, kolaylaştırıcı koşullar boyutunu zenginleştirmekte; öğretim elemanlarının YZ'ye yönelik tutumları ve ders içi uygulamaları, sosyal etki boyutu üzerinden öğrencilerin benimseme sürecini şekillendirmektedir.

Etik ve güvenlik endişeleri, klasik TAM/UTAUT değişkenlerinin ötesine geçen, güncel YZ tartışmalarını içeren bir alan oluşturur. Veri gizliliği, metin üretim araçlarının akademik yazma süreçlerine etkisi, intihal riski ve bilginin

doğruluğu gibi konular, YZ araçlarına duyulan güveni doğrudan etkilemekte; bu güven zedelendiğinde teknik ve pedagojik fayda algısı yüksek olsa dahi kullanım niyeti zayıflayabilmektedir.

Çalışmanın bulguları, literatürde YZ tabanlı araçların öğrenci motivasyonu ve öğrenme çıktıları üzerindeki etkilerine ilişkin yapılan çalışmaları hem desteklemekte hem de derinleştirmektedir: YZ araçları; uygun tasarlandığında ve etik/pedagojik çerçevelerle desteklendiğinde öğrenci başarısını artırmakta, ancak gerekli sınırlar çizilmediğinde tembelleşme, yüzeyselleşme ve etik ihlaller gibi riskler ortaya çıkabilmektedir.

6. Sonuç, Sınırlılıklar ve Öneriler

6.1. Genel Sonuçlar

Bu çalışma, çevrimiçi eğitim ortamlarında YZ tabanlı araçların benimsenme sürecine ilişkin öğrenci deneyimlerini teknik, pedagojik, etik ve bireysel boyutlarıyla ortaya koymuştur. Bulgular özetle şunları göstermektedir:

1. YZ araçlarının benimsenmesini olumsuz etkileyen başlıca engeller:

- Altyapı ve donanım yetersizlikleri,
- YZ çıktılarının ders içeriğiyle uyumsuzluğu,
- Veri gizliliği, bilginin doğruluğu ve akademik dürüstlüğe dair kaygılar,
- Düşük dijital okuryazarlık ve teknolojiye yönelik önyargılar.

2. Benimsemeyi kolaylaştıran temel uyum stratejileri:

- Teknik destek birimleri ve güçlü altyapı,
- Kullanıcı eğitimi, oryantasyon ve kılavuzlar,
- YZ araçlarının ders hedefleriyle uyumlu pedagojik entegrasyonu,
- Etik kullanım farkındalığını artıran etkinlikler ve kurumsal yönergeler.

Bu sonuçlar, TAM ve UTAUT'ta vurgulanan algılanan fayda, kullanım kolaylığı, sosyaletki ve kolaylaştırıcı koşulların, YZ araçlarının benimsenmesinde de belirleyici rol oynadığını göstermektedir.

6.2. Uygulama Önerileri ve Ölçülebilir Başarı Göstergeleri

Araştırma bulgularına dayanarak, eğitim kurumları için aşağıdaki uygulama önerileri ve somut başarı ölçütleri sunulmaktadır:

6.2.1. Teknik Destek ve Altyapı İyileştirme

- Üniversitelerde, YZ araçlarının kullanımına yönelik teknik danışma hatları ve çevrimiçi destek platformları kurulmalıdır.
- Başarı ölçütü: Öğrencilerin teknik sorun bildirim oranında, bir dönem içinde en az %30 azalma.

6.2.2. Kullanıcı Eğitimi ve Kılavuzlar

- Dönem başında, YZ araçlarının pedagojik ve teknik kullanımına yönelik zorunlu oryantasyon modülleri uygulanmalıdır.
- Öğrenciler için adım adım ilerleyen kısa video kılavuzlar ve SSS sayfaları hazırlanmalıdır.
- Başarı ölçütü: Oryantasyon sonrası kısa testte ortalama başarı oranının %80 ve üzeri olması.

6.2.3. Pedagojik Entegrasyon

- Ders planlarına, YZ kullanımının hangi etkinliklerde, hangi amaçlarla ve hangi sınırlarda yapılacağını açıkça belirtildiği yönergeler eklenmelidir.
- Ölçme-değerlendirme süreçleri, YZ kullanımını tamamen yasaklamak yerine, şeffaf ve kontrol edilebilir bir çerçeve sunmalıdır.
- Başarı ölçütü: Öğrencilerin yönergelere uyum oranında dönem sonu ölçümlerinde %90 ve üzeri bir düzeye ulaşılması.

6.2.4. Etik Kullanım Farkındalığı

- Akademik dürüstlük, intihal, veri gizliliği ve kaynak gösterme konularında düzenli seminerler ve atölyeler gerçekleştirilmelidir.
- Öğrencilerden, YZ araçlarını kullanırken etik ilkelere uyacaklarını belirttikleri taahhüt formları alınmalıdır.
- Başarı ölçütü: Etik ihlal vakalarında bir sonraki akademik yılda en az %25 azalma.

6.3. Araştırmanın Sınırlılıkları ve Gelecek Çalışmalar

Bu çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır:

- Örneklem, tek bir üniversiteden 20 öğrenci ile sınırlıdır; bu nedenle bulguların genellenebilirliği sınırlıdır.
- Veriler, öğrencilerin öz bildirimlerine dayanmaktadır; sosyal beğenirlik ve hatırlama yanlılığı olasılığı göz ardı edilemez.

- Çalışma, belirli bir dönemde yürütülmüştür; YZ araçlarının uzun vadeli etkilerini değerlendirmek için boylamsal çalışmalar gereklidir.

Gelecek araştırmalar için öneriler:

1. Farklı üniversite türleri, disiplinler ve kültürel bağlamlarda YZ benimseme süreçlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi.
2. YZ araçlarının akademik başarı, motivasyon ve öz-düzenleme becerileri üzerindeki uzun vadeli etkilerini ortaya koymak için boylamsal tasarımların kullanılması.
3. Karma yöntem (nicel + nitel) çalışmalarıyla, TAM ve UTAUT değişkenlerinin YZ bağlamında istatistiksel modellerle test edilmesi.

Kaynaklar

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa> adresinden 15.08.2025 tarihinde erişilmiştir.

Chen, L., Chen, P., & Lin, Z. (2020). Artificial Intelligence in Education: A review. **IEEE Access**. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2020.2988510> adresinden 15.08.2025 tarihinde erişilmiştir.

Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS Quarterly*, 13(3), 319–340. <https://doi.org/10.2307/249008> adresinden 15.08.2025 tarihinde erişilmiştir.

García-Martínez, I., Fernández-Batanero, J., Fernández-Cerero, J., & León, S. P. (2023). Analysing the impact of artificial intelligence and computational sciences on student performance: Systematic review and meta-analysis. *Journal of New Approaches in Educational Research*, 12(2), 210–229. <https://doi.org/10.7821/naer.2023.7.185> adresinden 15.08.2025 tarihinde erişilmiştir.

Goda, Y., Yamada, M., Matsuda, T., & Saito, Y. (2016). The effects of online cooperative learning on students' subjective well-being and social presence in virtual environments. *The Internet and Higher Education*, 29, 23–31. <https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2015.11.003> adresinden 15.08.2025 tarihinde erişilmiştir.

Holmes, W., & Tuomi, I. (2024). Artificial intelligence in education: Emerging trends, challenges, and policy implications. *Computers & Education*, 197, 104703. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2024.104703> adresinden 15.08.2025 tarihinde erişilmiştir.

Hwang, G. J., & Chang, S. C. (2021). Effects of AI-based learning environments on students' learning performance. *Educational Technology Research and Development*, 69(3), 1275–1298. <https://doi.org/10.1007/s11423-021-09958-2> adresinden 15.08.2025 tarihinde erişilmiştir.

Luckin, R., & Holmes, W. (2017). A framework for the ethical use of artificial intelligence in education. *Nature Machine Intelligence*, 1(1), 1–6. <https://doi.org/10.1038/s42256-019-0048-x> adresinden 15.08.2025 tarihinde erişilmiştir.

Šumak, B., Heričko, M., & Pšnik, M. (2011). A meta-analysis of e-learning technology acceptance. *Computers & Education*, 57(3), 2062–2081. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2011.02.005> adresinden 15.08.2025 tarihinde erişilmiştir.

Teo, T. (2011). Factors influencing teachers' intention to use technology: Model development and test. *Computers & Education*, 57(4), 2432–2440. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2011.06.008> adresinden 15.08.2025 tarihinde erişilmiştir.

Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). User acceptance of information technology: Toward a unified view. *MIS Quarterly*, 27(3), 425–478. <https://doi.org/10.2307/30036540> adresinden 15.08.2025 tarihinde erişilmiştir.

Venkatesh, V., Thong, J. Y. L., & Xu, X. (2012). Consumer acceptance and use of information technology: Extending the unified theory. *MIS Quarterly*, 36(1), 157–178. <https://doi.org/10.2307/41410412> adresinden 15.08.2025 tarihinde erişilmiştir.

Yin, C., & Sui, N. (2020). Intelligent tutoring systems and student engagement: A systematic review. *International Journal of Artificial Intelligence in Education*, 30(1), 1–34. <https://doi.org/10.1007/s40593-020-00207-0> adresinden 15.08.2025 tarihinde erişilmiştir.

Zawacki-Richter, O., & Latchem, C. (2024). AI literacy in higher education: Preparing students and faculty for the future. *The Internet and Higher Education*, 63, 100914. <https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2024.100914> adresinden 15.08.2025 tarihinde erişilmiştir.

BÖLÜM IX

İZMİR İLİNİN DEMOGRAFİK VE SOSYO-EKONOMİK ÖZELLİKLERİ

Demographic and Socio-Economic Characteristics of İzmir Province

Besime YÜCEL

(Dr. Öğr. Üyesi), İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Coğrafya Bölümü

besime.yucel@ikc.edu.tr

ORCID: 0000-0002-6450-8626

1. Giriş

Genel bir tanımla nüfus; sınırları ve zamanı tayin edilmiş bir mekânda (ülke, il, ilçe, köy, kasaba, mahalle vb.) yaşayan insanların toplamıdır ve sosyal bilimlerin birçok alanı için başat çalışma konularından biridir. Nüfusun yaygın bir interdisipliner çalışma konusu olması kuşkusuz mekân üzerinde gerçekleşen neredeyse her türlü sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel vb. gelişmelerin nüfusun yapısından, dinamiklerinden ve özelliklerinden doğrudan etkilenmesinden kaynaklıdır. Nüfusun toplam sayısı, yaş aralığı, cinsiyet yapısı, nüfus artış hızı, aldığı göç, verdiği göç, eğitim durumu, yaş bağımlılık oranı, hane halkı büyüklüğü, istihdam durumu, sektörel dağılımı gibi değişkenler bir yerleşmenin demografik ve sosyo-ekonomik manzarasını gözler önüne seren önemli göstergelerdir. Başka bir ifadeyle nüfusun niteliksel ve niceliksel özelliklerine ilişkin veriler, bize bir yerleşmenin güncel durumu hakkında ışık tutar ve geleceğe yönelik sürdürülebilir bir planlama yapılmasına olanak tanır.

Bir nüfus kitlesinin üzerinde sosyal ve iktisadi faaliyetlerini gerçekleştirdiği bir mekânı yerleşim yeri olarak seçmesinde fiziki ve beşerî coğrafya bileşenlerinin önemli rolü vardır. İnsan yaşamı için elverişli jeomorfoloji ve iklim koşullarına sahip, verimli topraklara ve su kaynaklarına yakın, ulaşım ve iş olanakları

bağlamında gelişmiş yerleşimler her zaman büyük nüfus kitlelerini kendisine çekme potansiyeli taşımaktadır.

Ege Bölge'sinin kıyı kesiminde yer alan İzmir, Türkiye'nin nüfus yoğunluğu en fazla olan üçüncü ilidir. Yerleşim tarihi 8500 yıl öncesine kadar uzanan il, aynı adı taşıyan körfezin doğu ucunda (Bayraklı) küçük ve korunaklı bir liman kenarında kurulmuş, zamanla Halkapınar ve Kadifekale sırtlarına doğru yayılarak genişlemiştir (Şekil 1). 1657-1658 yıllarında İzmir'i ziyaret eden Evliya Çelebi'nin aktarımına göre 10.300 konutta yaşayan il sakinleri, Kadifekale'nin eteklerinden denize doğru düz alanlara yayılış göstermiştir (Tatlıdil, 2009: 330). Zamanla hızlı bir gelişme sürecine giren il, bugün kuzeyde Menemen'den Bergama'ya, güneyde İzmir Aydın yolu boyunca Cumaovası'na, batıda Çeşme'ye, doğuda Kemalpaşa ve güneydoğuda Kirazlı ilçe sınırlarına kadar genişlemiş bir metropoldür (Karadağ: 1998: 2).

Şekil 1: İzmir'in Lokasyon Haritası

Neotektonik dönemlerde meydana gelen blok hareketleri ile şekillenen İzmir yeryüzü şekillerinin ana hatlarını, körfez kıyısı boyunca uzanan alüvyal çöküntü ovaları, akarsu ağızlarındaki birikinti ovaları ve bu alanları çevreleyen doğu-batı doğrultulu sıradağlar oluşturmaktadır. Bornova Ovası, Kemalpaşa Ovası ve körfezin kıyısını çevreleyen yamaçlar ilin alçak kesimlerini oluştururken, kuzeyde Yamanlar ve Manisa Dağları, güneyde Kemalpaşa Dağı ve Seferihisar ile Balçova arasındaki dağlık alanlar yüksek kesimleri meydana getirmektedir (Gümüş, 2013: 557). Gediz Havzası, Küçük Menderes Havzası ve Kuzey Ege Havzası ildeki önemli su ekosistemleridir.

Yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı Akdeniz ikliminin görüldüğü İzmir ilinde, uzun yıllara ait ortalama sıcaklık değeri 17,9 °C'dir ve artış trendi göstermektedir. Yaz aylarında günlük ölçülen maksimum sıcaklık değeri 43,0 °C iken, kış aylarında günlük ölçülen minimum sıcaklık -8,2 °C'dir. İlin, uzun yıllar yıllık toplam yağış ortalaması 689,0 mm olarak kayıtlara geçmiştir. İlde uzun yıllara ait bir günde ölçülen maksimum yağış miktarı 145,3 mm'dir. Kasım ayından mart ayına kadar yağış değerlerinin yüksek seyrettiği ilde, haziran, temmuz ve ağustos en kurak aylardır. İlçede hâkim rüzgâr yönü güney-güneydoğu iken, ortalama rüzgâr hızı 3,0 m/sn'dir (Orman Su İşleri Bakanlığı Meteoroloji Genel Müdürlüğü, 2024).

2024 verilerine göre toplam toprak varlığı 1.197.300 hektar alan olan İzmir ilinin %29,84'ünü işlenebilir alanlar, %31,46'sını ormanlık ve fundalık alanlar, %3,56'sını çayır ve mera alanları, %35,13'ünü de diğer alanlar (yerleşim alanları, tarıma elverişsiz arazi vb.) oluşturmaktadır. İşlenebilir 357.284 hektar arazinin %43,83'ünü tarla alanları, %41,86'sını meyve, içecek ve baharat alanları, %9,91'ini sebze alanları, %0,85'ini süs bitkileri alanı ve %0,69'unu nadas alanları oluşturmaktadır. İlde işlenebilir arazi varlığının en çok olduğu ilk on ilçe sırasıyla Bayındır, Torbalı, Ödemiş, Selçuk, Tire, Beydağ, Menemen, Kemalpaşa, Menderes ve Bergama'dır (İzmir İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2024: 21).

İzmir'de tarımsal üretimde ihracat ürünleri yaygın olarak meyve, sebze, zeytin, tütün, süs bitkileri ve hayvancılığa dayalı olarak gelişme göstermiştir. Türkiye üretiminde ön sıralarda yer alan ve il ekonomisine önemli girdi sağlayan bitkisel tarım ürünlerinden başlıcaları; mısır silajı, zeytin, enginar, brokoli, kereviz, pırasa, yem şalgamı, kiraz, mandalina, kestane, süs bitkileri, çiçek soğanı ve kesme çiçeklerdir (URL 3). 2024 verilerine göre hayvan varlığı küçükbaşta 16.351.235, büyükbaşta 851.600, arılı kovanda 265.658, tek tırnaklılarda 3.666 olan ilde, hayvancılığa dayalı süt ve süt ürünleri, et ürünleri,

kültür balıkçılığı ve arıcılık gelişmiş önemli ekonomik faaliyetler arasındadır (İzmir İl ve Tarım Orman Müdürlüğü, 2025).

Türkiye'nin önde gelen sanayi şehirlerinden biri olan İzmir, çok sayıda irili ufaklı küçük sanayi sitesinin yanı sıra organize sanayi bölgeleri, serbest sanayi bölgeleri ve teknoloji geliştirme bölgeleri ile yerli-yabancı yatırımcıların ilgi odağı olmaktadır. İzmir sanayisi petro-kimya, gıda, tütün, tekstil, makine, mobilya, plastik, ambalaj, tıbbi malzeme, demir-çelik, otomotiv parça, teknoloji ve savunma sanayisinde gelişme göstermiştir. Bunun yanı sıra İzmir'in yenilenebilir enerji üretimi açısından da ülke ekonomisinde hatırı sayılır bir yeri vardır. Rüzgâr enerjisi üretiminde ülkede birinci sırada yer alan İzmir ilinde; güneş, jeotermal ve biyogaz kaynaklarından da elektrik üretimi yapılmaktadır.

Organize sanayi süreci İzmir'de ilk kez 1976 yılında Çiğli'de Atatürk Organize Sanayi Bölgesi'nin (OSB) kurulmasıyla başlamıştır (Ünal, 2019: 286). Organize Sanayi Bölgeleri Üst Kurulu'sunun verilerine göre İzmir'de günümüzde 14'ü faal, 2'si altyapı, 1'i de planlama aşamasında olan toplamda 17 tane organize sanayi bölgesi bulunmaktadır (URL 6). İhracata dayalı üretimin ön planda olduğu Ege Serbest Bölgesi (Gazimur), İzmir Serbest Bölgesi (Menemen) ve Batı Anadolu Serbest Bölgesi (Bergama) küresel pazarlara erişim kolaylığı ve geniş çaplı vergi muafiyet avantajıyla bölgesel kalkınmada önemli rol oynamaktadır. Bu serbest bölgelerin yanı sıra Menemen Serbest Bölgesi'nin inşası ve işletilmeye açılması için karar alınmıştır. Söz konusu serbest bölge inşa edilip, işletmeye açıldığında İzmir'de serbest bölge sayısı 4'e çıkmış olacaktır (URL 7 VE URL 8). Teknopark İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Teknopark, Ege Teknopark, İzmir Bilimparkı ve Kuzey İzmir Teknoloji Geliştirme Bölgesi de Ar-Ge ve inovasyon çalışmalarıyla ileri sanayinin ve ekonominin gelişimine katkı sunmaktadır. İzmir ilinde en gelişmiş ekonomik faaliyet kolu hizmet sektörü odaklıdır. Eğitimli ve kalifiye elaman sayısının Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu ilde, bu sektör en büyük istihdam kaynağını oluşturmaktadır. İlde hizmet sektöründe çalışanlar ağırlıklı olarak kamu kurum ve kuruluşlarında, turizm ve konaklama işletmelerinde, ticaret ve perakende sektöründe, ulaşım ve lojistik firmalarında, gayrimenkul ve danışmanlık alanlarında, bilişim teknolojileri ve yazılım şirketlerinde, finans ve sigortacılık kurumlarında, eğitim ve sağlık hizmetlerinde çalışmaktadır.

Turizm, İzmir ekonomisinin ana dinamiklerinden ve temel itici güçlerinden biridir. 2024 yılı verilerine göre Türkiye'nin en çok yabancı turist ağırlayan beşinci ili olan İzmir'de deniz-kum-güneş üçlüsünün ön planda olduğu deniz ve kıyı turizmi yoğun talep görmektedir. Çeşme, Foça, Karaburun, Seferihisar,

Dikili ve Urla gibi kıyı yerleşimleri her yıl çok sayıda turisti ağırlamaktadır. Kültürel varlıklar ilin bir diğer önemli turizm kaynağıdır. UNESCO Dünya Miras Listesi'nde yer alan Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı (2014) ve Efes Dünya Miras Alanı (2015) yerli-yabancı ziyaretçilerin gözde turizm destinasyonları arasındadır. İzmir Tarihi Liman Kenti, Birgi Tarihi Kenti, Foça Kalesi, Çandarlı Kalesi ve Çeşme Kalesi de ilin Dünya Geçici Mirası Listesi'nde yer almış önemli kültürel zenginlikleri arasındadır. Bunun yanı sıra ilde termal turizm, gastronomi turizmi, ekoturizm ve kırsal turizm de gelişmiştir.

2. Nüfusun Gelişimi ve Yoğunluğu

TÜİK'ten alınan veriler ışığında İzmir ilinde nüfus hareketlerinin tarihsel gelişimi incelendiğinde Cumhuriyet Dönemi ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılından son adrese dayalı nüfus kaydının yapıldığı 2024 yılına kadar geçen süre zarfında sürekli artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu süre zarfında Türkiye'nin nüfusu yaklaşık 6 kat artarken, aynı periyotları kapsayan dönem aralığında İzmir ilinin nüfusu 8,4 kat artış göstermiştir. 1927 yılında 531 bin 579 kişi olan İzmir ili nüfusu, 1950'lere gelindiğinde yaklaşık 1,5 katlık bir artış ile 768.411 kişiye erişmiştir (Tablo 1).

Tablo 1: 1927-2024 Yıllarında İzmir İlinde Nüfusun Gelişimi

Yıl	Toplam	Erkek	Kadın	Şehir	Köy
1927	531.579	272.248	259.331	254.444	277.135
1935	596.850	304.969	291.881	287.295	309.555
1940	640.107	325.459	314.648	303.688	336.419
1945	673.581	342.951	330.630	318.342	355.239
1950	768.411	393.755	374.656	359.372	409.039
1955	910.496	469.816	440.680	441.047	469.449
1960	1.063.490	552.498	510.992	548.327	515.163
1965	1.234.667	641.118	593.549	621.553	613.114
1970	1.427.173	739.429	687.744	753.041	674.132
1975	1.673.966	868.403	805.563	905.059	768.907
1980	1.976.763	1.021.989	954.774	1.059.183	917.580
1985	2.317.829	1.198.236	1.119.593	1.800.797	517.032
1990	2.694.770	1.379.778	1.314.992	2.134.816	559.954
2000	3.370.866	1.698.819	1.672.047	2.732.669	638.197
2007	3.739.353	1.872.579	1.866.774	3.175.133	564.220
2008	3.795.978	1.897.792	1.898.186	3.450.537	345.441
2009	3.868.308	1.933.681	1.934.627	3.525.202	343.106
2010	3.948.848	1.985.368	1.963.480	3.606.326	342.522
2011	3.965.232	1.979.088	1.986.144	3.623.540	341.692
2012	4.005.459	1.999.246	2.006.213	3.661.930	343.529
2013	4.061.074	2.027.334	2.033.740	-	-
2014	4.113.072	2.050.424	2.062.648	-	-
2015	4.168.415	2.078.224	2.090.191	-	-
2016	4.223.545	2.104.632	2.118.913	-	-
2017	4.279.677	2.133.548	2.146.129	-	-
2018	4.320.519	2.152.585	2.167.934	-	-
2019	4.367.251	2.174.319	2.192.932	-	-
2020	4.394.694	2.187.226	2.207.468	-	-
2021	4.425.789	2.199.287	2.226.502	-	-
2022	4.462.056	2.215.716	2.246.340	-	-
2023	4.479.525	2.221.180	2.258.345	-	-
2024	4.493.292	2.223.883	2.269.409	-	-

1955’li yıllardan sonra İzmir’de ulaşım, eğitim, sanayi, teknoloji ve turizm gibi alanlarda kademeli bir şekilde atılımlar gerçekleştirilmiştir. Günümüze

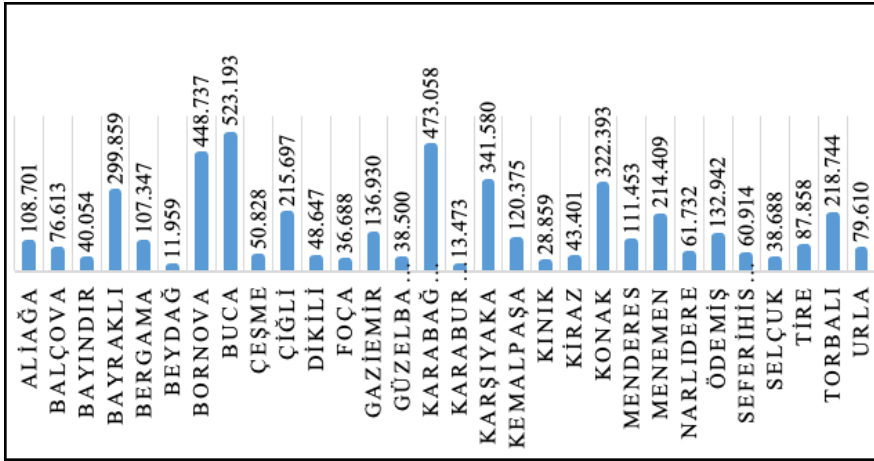
kadar süregelen söz konusu gelişmelere paralel olarak yıllar içinde İzmir'e hem çevre illerden hem de kendi sınırları içerisindeki kırsal alanlardan şehirselleşen alanlara doğru hızlı bir nüfus hareketliliği olmuştur. Köylerde makineleşmenin yaygınlaşması, toprakların miras yoluyla bölünmesi vb. nedenlerle işsiz kalan kırsal nüfus, kentsel alanları yeni iş imkânları için bir fırsat olarak görmüştür. 1960 yılında ilk kez ildeki şehirli nüfus 515 bin 163 kişi olan köylü nüfusu geçerek 548 bin 327 kişiye ulaşmıştır. Bu tarihten sonra da şehirli nüfus artış eğilimini sürdürmüştür. 1980 yılına gelindiğinde 1 milyon 976 bin 763 kişiye erişen İzmir nüfusunun %53,6'sı şehirlerde, %46,4'ü köylerde dağılışı göstermiştir.

İzmir Belediyesi'nin 1984 yılında yürürlüğe giren 195 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ve 3030 sayılı kanun ile büyükşehir belediyesi olması ilin şehirli nüfus miktarında önemli oranda artış sağlamıştır (Yetkin, 2020: 5). 1980-1985 yılları arasında ildeki şehirli nüfus %24,1 artış göstererek %77,7'ye ulaşmıştır. Son genel nüfus sayımının yapıldığı 2000 yılında 3 milyon 370 bin 866 kişi olarak kayıtlara geçen İzmir ilinde şehirleşme oranı %81,1'lere erişmiştir. Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'nin (ADNKS) yapıldığı ilk sayım olan 2007 yılı sonuçlarında ise 3 milyon 739 bin 335 kişi olarak kayıtlara geçen İzmir'de şehirleşme oranı %84,9'lara varmıştır (URL 10). Türkiye'nin aynı yıla ait şehirleşme oranının %70,5'lerde olduğu göz önüne alındığında İzmir ilindeki şehirleşme oranının %14,4 gibi bir farkla ülke ortalamasının oldukça üzerinde olduğu anlaşılmaktadır.

2012 tarihli 6360 sayılı yasa çerçevesinde büyükşehir belediyesi olan illerde, il özel idarelerinin lağvedilmesiyle beraber büyükşehir belediyesinin sınırları il mülki sınırları durumuna getirilmiştir. Yasa neticesinde büyük şehir belediyelerinde, hizmet sunumu bakımından kır-kent/köy-şehir ayrımı ortadan kaldırılmıştır (Mutlu, 2018: 3). Bu yasa kapsamında İzmir ilindeki köyler de mahalleye dönüştürülerek idari bölünüşleri tartışmalı bir duruma getirilmiştir. Bu bağlamda Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2013 yılından itibaren diğer büyükşehir belediyeli illerde olduğu gibi İzmir ilinde de demografik verileri şehir-köy ayrımı gözetmeksizin yayınlamaya başlamıştır. Ancak, bu yerleşmelerin kendi iç dinamiklerini ve çevresel faktörleri göz ardı eden tartışmalı bir durumdur (Taş, 2017: 28). Nitekim TÜİK tarafından hesaplanan güncel verilere göre İzmir'in şehirleşme oranı %100 iken, 2021 yılında T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ve İzmir Kalkınma Ajansı'nın İzmir ilinde kırsal ve kentsel alanların tespitine yönelik beraber yürütmüş olduğu çalışmanın sonuçları bunun gerçeği yansıtmadığını ortaya koymuştur. Çalışma, ilçeleri keskin bir kır-kent ayrımı ile sınıflandırmanın doğru olmadığını, bunun yerine kademeli geçişi

ifade eden; kırsal, geçiş, ağırlıklı kentsel ve tamamen kentsel bölge olarak dört farklı sınıflandırmada tanımlanmaları gerektiğini savunmaktadır. Bu dört kademelendirmenin referans alındığı çalışmanın sonucunda İzmir ilçelerinin 7'sinin tamamen kentsel, 8'inin ağırlıklı kentsel, 10'unun geçiş aşamasında, 5'inin kırsal karakterde olduğu ve ilin şehirleşme oranının %89 olduğu tespit edilmiştir (İZKA, 2021).

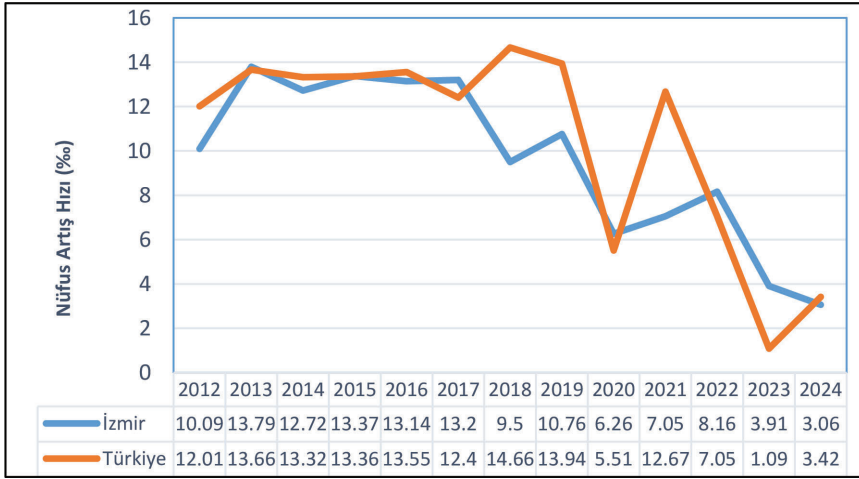
2024 yılına ait ADNKS nüfus sayımı verilerine göre, İzmir ili nüfusu son on yılda yaklaşık 324 bin 827 kişi artarak 4 milyon 493 bin 292 kişiye ulaşmıştır. Böylelikle İzmir, 81 ilden oluşan ülkenin nüfus büyüklüğü bakımından İstanbul ve Ankara'nın ardından üçüncü büyük ili olma özelliğini korumuştur. İzmir ilinde büyük şehir belediyesinin yetki alanı içinde 30 ilçe ve bu ilçelere bağlı toplam 1.297 mahalle bulunmaktadır. En fazla mahalleye sahip ilçe 137 mahalle ile Bergama olurken, 113 mahalle ile Konak ikinci, 99 mahalle ile Ödemiş üçüncü sıradadır. İlin en yoğun nüfuslu ilçesi 523.193 kişi ile Buca olurken, 473 bin 58 kişi ile Karabağlar ikinci, 448 bin 737 kişi ile Bornova üçüncü sırada gelmektedir (Şekil 2). İlin en az nüfuslu ilçeleri ise sırasıyla 11 bin 959 ile Beydağ, 13 bin 473 ile Karaburun ve 28 bin 859 ile Kınık'tır (URL 22).

Şekil 2: 2024 Yılı İzmir İlçe Nüfusları

Doğum ve ölüm oranları, göç hareketleri, eğitim seviyesi, refah seviyesi vb. parametrelerden etkilenen nüfus artış hızı İzmir ilinde yıllara göre dalgalanma göstermiştir (Şekil 3). Nüfus artış hızı, genellikle Türkiye ortalamasının altında seyretmekle beraber zaman zaman üzerine çıktığı birkaç yıl da olmuştur. 2012-2024 yılları arasında İzmir ilinde en yüksek nüfus artış hızının görüldüğü yıl %13,79 ile 2013 yılıdır. Bu artışta Suriye savaşından kaçıp gelen sığınmacıların

da rolü vardır. İlde nüfus artış hızının en düşük olduğu yıl %3,06 ile 2024 yılıdır. Ardıl yıllar arasındaki en keskin düşüş ise %4,5 değer ile 2019-2020 yılları aralığında olmuştur. Nüfus artış hızındaki bu keskin düşüşte koronavirüs salgının yanı sıra doğum oranlarındaki azalış, eğitim seviyesindeki yükseliş, ekonomik ve sosyal yaşam koşullarındaki güçlükler de etkili olmuştur. 2021 yılında nüfus artış hızı tekrardan artış trendine girerek %7,05'e, 2022 yılında %8,16'ya erişmiştir (URL 28). Nüfus artış hızındaki bu artış eğilimi 2024 yılında doğum oranlarının azalması, eğitim seviyesinin yükselmesi, ekonomik kriz ve göç gibi nedenlerden ötürü %3,06 seviyesine gerilemiştir.

Şekil 3: 2012-2024 Yıllarına Göre İzmir ve Türkiye’de Nüfus Artış Hızı (%)

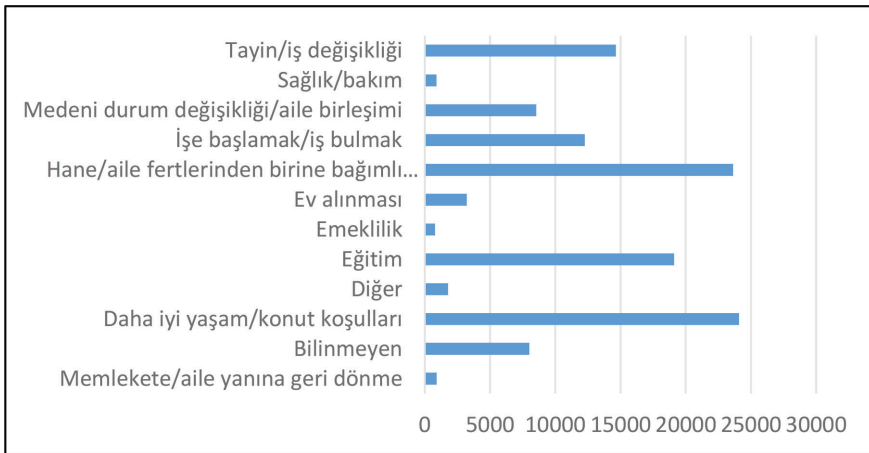
İzmir’in 2012-2024 yılları arasında net göç tablosu incelendiğinde ilin aldığı ve verdiği göçe bağlı olarak net göç hızında yıllara göre değişimler yaşandığı görülmektedir. 2012 yılında %2,46 olan net göç hızı, 2013 yılında %3,45’e erişmiştir. 2014-2017 arası net göç hızı artış eğilimini sürdürerek %5,01’in altına inmemiştir. 2018 yılında %3,01’e düşen net göç hızı, 2024 yılında %3,53’e çıkmıştır. Bu yıl ilde aldığı göç ile verdiği göç arasındaki farkı ifade eden net göç 15 bin 849 kişidir (URL 10).

İzmir, İstanbul ve Ankara’nın ardından Türkiye’nin en çok göç alan üçüncü ilidir (Tablo 2). 2024 yılı iç göç verilerine göre ülkenin çeşitli şehirlerinden 117 bin 889 kişi ile göç ederken, 102 bin 40 kişi de ilden başka şehirlere göç etmiştir (URL 11). İzmir’in uluslararası en güncel göç verileri ise 2023 yılına ait olup söz konusu yıl yurt dışından 10 bin 841 kişi ile göç etmiş, 25 bin 325 kişi ise ili terk ederek yurt dışına yerleşmiştir (URL 24).

Tablo 2: İzmir İlinde Yıllara Göre Net Göç ve Göç Hızı (2012-2024)

Yılı	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç	Net Göç Hızı (Binde)
2012	105.804	95.954	9.850	2,46
2013	113.673	99.681	13.992	3,45
2014	124.439	101.447	22.992	5,61
2015	126.238	105.389	20.849	5,01
2016	122.668	98.902	23.766	5,64
2017	127.394	102.776	24.618	5,77
2018	130.092	11.7113	12.979	3,01
2019	128.370	10.6895	21.475	4,93
2020	107.172	92.400	14.772	3,37
2021	131.394	109.470	21.924	4,97
2022	132.426	107.312	25.114	5,6
2023	147.765	125.643	22.122	4,9
2024	117.889	102.040	15.849	3,53

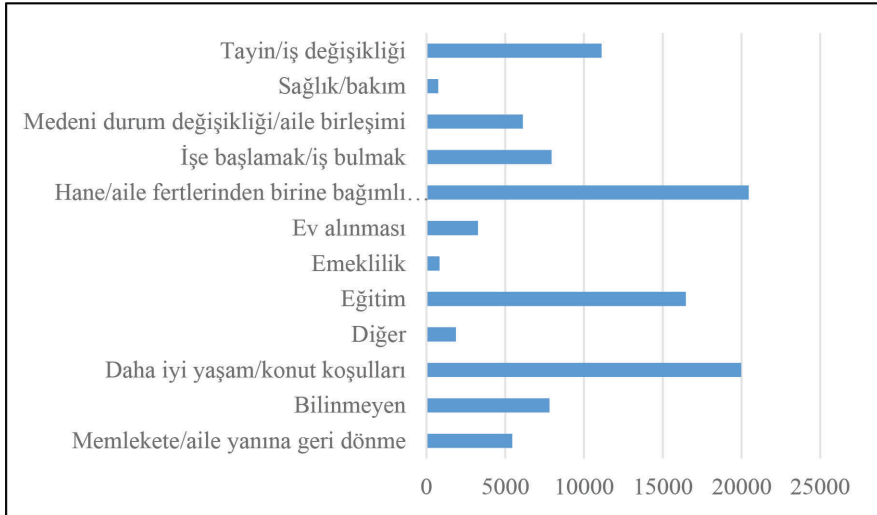
TÜİK'in 2024 yılı uluslararası ve iç göç verilerine göre ilin aldığı göç, verdiği göçten fazladır. İç göçte ilin en fazla göç aldığı şehirler sırasıyla İstanbul, Manisa, Ankara, Aydın, Balıkesir, Muğla, Bursa, Diyarbakır, Antalya ve Denizli olmuştur (URL 16). Başka illerden gelerek İzmir'e yerleşenlerin ili tercih etmede önde gelen temel nedenleri arasında (Şekil 4); daha iyi konut ve yaşam koşulları, hane/aile fertlerinden birine olan bağımlılık durumu, eğitim, tayin ve yeni işe başlama yer almaktadır (URL 18).

Şekil 4: Göç Etme Nedenlerine Göre İzmir'in Aldığı Göç (2024)

Özellikle büyük şehirlerdeki zorlu yaşam koşullarından, kaos ve kargaşa ortamından bir çıkış yolu arayan insanlar İzmir'deki doğal kıyı ilçelerine göç etmektedir. Bu bağlamda İzmir'in en çok göç alan ilçelerinin başında Türkiye'nin ilk sakin şehri seçilen Seferihisar gelmektedir. Bu kıyı ilçesinin yanı sıra Karaburun, Urla ve Çeşme ilçeleri de ilin göç için tercih edilen diğer kıyı yerleşimleridir. İlin en çok göç alan bir başka ilçesi ise üniversitelere, toplu ulaşım araçlarına, iş ve sosyal hizmet alanlarına yakınlığı ile nüfusu kendisine çekmeyi başaran Menemen ilçesidir.

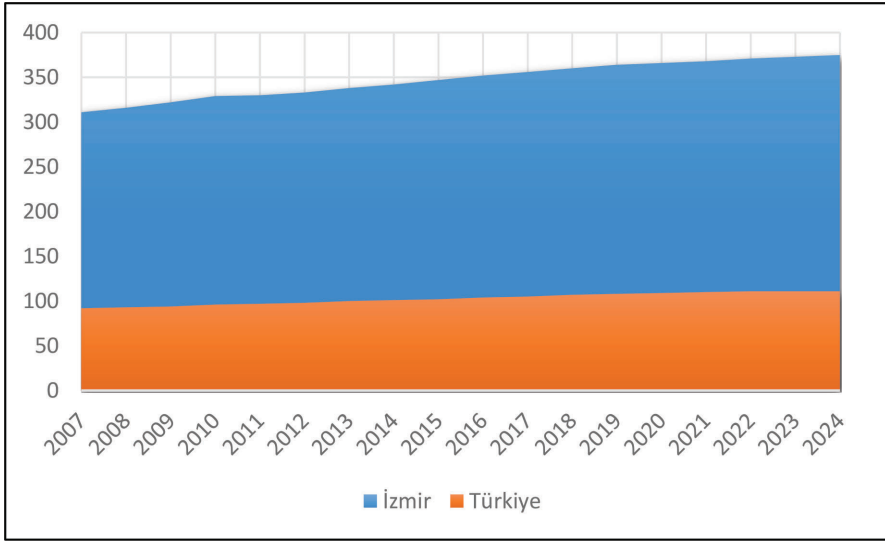
İzmir, uzun yıllar Türkiye'nin en çok göç veren üçüncü ili olma özelliğini taşımasına karşın 6 Şubat 2022 Kahramanmaraş merkezli depremin yansıması olarak, sonraki yıla ait verilerde Hatay'ın ardından dördüncü sırada yer almıştır. İzmir büyükşehir ve liman kenti olmasının avantajıyla nüfus kitleleri için bir cazibe alanı olsa da özellikle Covid-19 salgınından sonra artan kira ve yaşam maliyeti dar gelirli aileleri başka şehirlere göç etmeye zorlamıştır.

2024 yılında İzmir'den başka illere göç eden 102 bin 040 kişiden 20 bin 456'sı hane/aile fertlerinden birine bağımlı olarak göç etmiştir (Şekil 5). Daha iyi yaşam ve konut koşullarına erişmek, eğitim, tayin ve yeni bir işe başlama da diğer önde gelen göç etmenleri arasındadır (URL 14). İlin gelişmiş ilçelerinden sayılmalarına karşın son yıllarda Konak, Karşıyaka ve Bayraklı ilçeleri deprem riski, artan konut ve yaşam maliyeti gibi nedenlerden ötürü nüfus kaybetmektedir. İlin az gelişmiş Beydağ ve Kiraz ilçeleri de istihdam ve geçim sorunundan dolayı civar yerleşimlere ya da illere göç vermektedir.

Şekil 5: Göç Etme Nedenlerine Göre İzmir'in Verdiği Göç (2024)

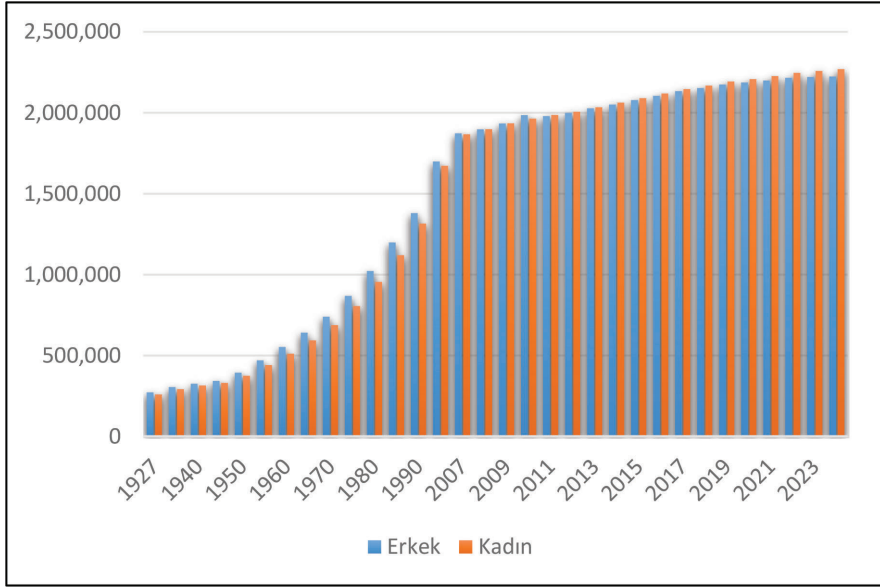
Aritmetik nüfus yoğunluğunun İzmir ilindeki durumu incelendiğinde yıllar içerisinde sürekli artış eğilimi gösterdiği görülmektedir (Şekil 6). 2007 yılında bir kilometrekareye düşen kişi sayısı 311 olan İzmir ilinin nüfus yoğunluğu, 2014 yılında 342 kişiye, 2019 yılında ise 364 kişiye yükselmiştir. 2024 yılı itibarıyla ise 11.891 km² yüzölçümü ile İzmir’de kilometrekareye düşen kişi sayısı 375’tir (URL 2). Bu yoğunluk aynı yıla ait Türkiye ortalaması olan 111’in oldukça üzerinde bir değerdir. Bu değerler neticesinde İzmir, İstanbul ve Kocaeli’nin ardından ülkenin kilometrekareye düşen insan bakımından en yoğun nüfuslu üçüncü ili olma özelliği taşımaktadır (URL 13).

Şekil 6: İzmir ve Türkiye’de Yıllara Göre Aritmetik Nüfus Yoğunluğu (2007-2024)

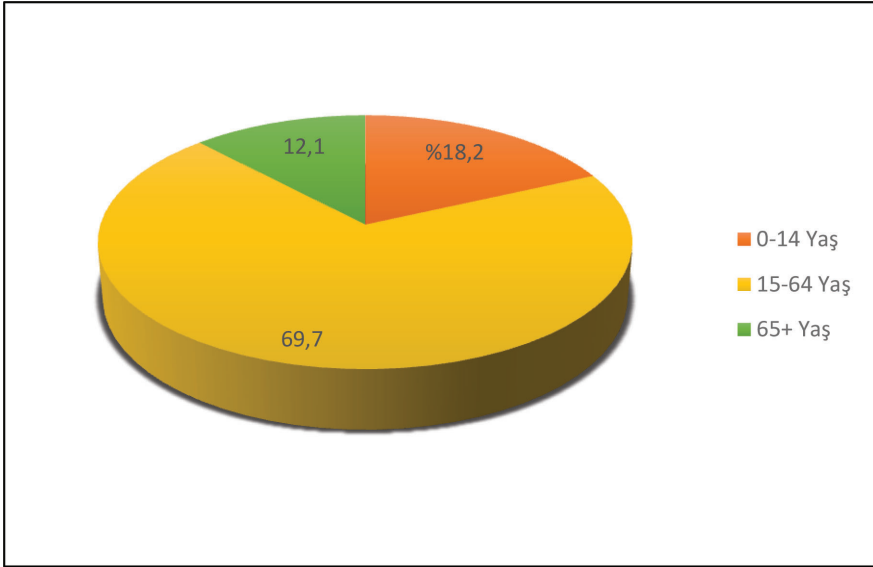
3. Cinsiyet Yapısı ve Yaş Grupları

1927 yılında 531 bin 579 kişi olan İzmir ili toplam nüfusunun %51,2’sini erkek nüfus oluştururken, %48,8’ini de kadın nüfus oluşturuyordu. Toplam nüfus içerisinde erkek nüfusun baskınlığı 2008 yılına kadar sürmüştür. Bu yıldan sonra toplam nüfus içerisindeki cinsiyet yapısı kadın lehine değişmiş ve günümüze kadar bu baskınlığını korumuştur (Şekil 7).

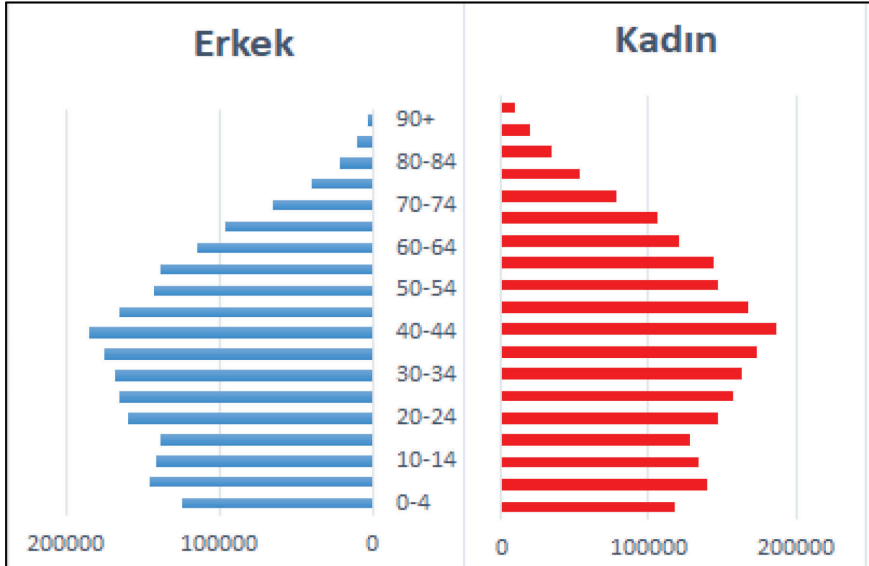
Şekil 7: İzmir İlinde Yıllara Göre Nüfusun Cinsiyet Dağılımı (1927-2024)

2024 yılı ADNKS verilerine göre toplam nüfusu 4 milyon 493 bin 292 kişi olan İzmir ilinde yaşayanların 2 milyon 269 bin 409'u kadın, 2 milyon 223 bin 883'ü ise erkektir. Başka bir ifadeyle, ilin toplam nüfusunun yaklaşık %50,49'unu kadın nüfus oluştururken, %49,51'ini erkek nüfus oluşturmaktadır. Aynı yıla ait Türkiye verileri incelendiğinde; 85 milyon 664 bin 944 kişi olan ülke toplam nüfusunun %49,97'sini kadınlar, %50,03'ünü erkekler oluşturmaktadır. Buna göre İzmir ilinde kadın nüfusu erkek nüfustan fazladır ve Türkiye ortalamasının %0,52 üzerindedir (URL 15).

Şekil 8: İzmir İli Nüfusunun 0-14, 15-64, 65+ Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

İzmir ilinde nüfusun yaş gruplarına dağılımı incelendiğinde toplam nüfus içerisindeki %69,7'lik payıyla 15-64 yaş aralığını kapsayan çalışma çağındaki faal nüfusun çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir (Şekil 8-9). Bunu %18,2 ile 0-14 yaş aralığındaki çocuk nüfus takip etmektedir. 65 yaş ve üzeri yaşlı nüfusun toplam nüfus içerisindeki payı ise %12,1'dir (İZTO, 2023). 2024 verilerine göre İzmir'in ortanca yaşı ise 39,0 olup, aynı yıla ait Türkiye ortanca yaşı olan 34,4'ten yüksektir.

Şekil 9: İzmir İlinde Nüfusun Geniş Aralıklı Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Çalışma çağındaki 15-64 yaş grubundaki her 100 kişinin bakmakla yükümlü olduğu 0-14 ile 65 ve üzeri yaş grubundaki kişi sayısını ifade eden yaş bağımlılık oranının İzmir ilindeki durumuna baktığımızda 2008 yılında %38,97 iken, 2024 yılında %43,3'lere çıktığını görülmektedir (Tablo 3). Bu oran aynı yıla ait Türkiye yaş bağımlılık oranı olan %46,1'in altındadır.

Tablo 3: İzmir İlinde Bağımlı Nüfus Yapısındaki Değişimler (2008-2024)

Yıllar	Toplam Yaş Bağımlılık Oranı (%)	Yaşlı Bağımlılık Oranı (%)	Çocuk Bağımlılık Oranı (%)
2008	39,97	11,27	28,7
2009	39,93	11,63	28,3
2010	39,51	11,92	27,59
2011	39,9	12,33	27,57
2012	39,97	12,69	27,28
2013	40,04	13,05	26,99
2014	40,53	13,64	26,89
2015	40,99	14,17	26,82
2016	41,21	14,47	26,74
2017	41,7	14,93	26,77
2018	42,3	15,48	26,82
2019	42,83	16,15	26,68
2020	43,36	16,95	26,41
2021	43,48	17,43	26,05
2022	43,23	17,76	25,47
2023	43,21	18,35	24,87
2024	43,32	19,07	24,24

Çalışma çağındaki her 100 kişinin bakmakla yükümlü olduğu 65+ yaş grubundaki kişi sayısını ifade eden yaşlı bağımlılık oranı 2008 yılında %11,27 iken, 2024 yılında %19,07'ye yükselmiştir. Buna mukabil çalışma çağındaki her 100 kişinin bakmakla yükümlü olduğu 0-14 yaş grubundaki kişi sayısını ifade eden çocuk bağımlılık oranı, 2008 yılında %28,7 iken, 2024 yılında düşüş göstererek %24,24'lere gerilemiştir (URL 27). Bütün bu veriler ışığında, İzmir'de doğum oranlarının azalış, yaşlı nüfusunun artış trendine girdiğini söylemek mümkündür.

4. Nüfusun Sosyo-Ekonomik Özellikleri

TÜİK 2024 yılı verilerine göre İzmir’de 6 yaş ve üzeri 4 milyon 189 bin 544 kişinin %98,7’sini okuma yazma bilenler oluştururken, %0,9’unu okuma yazma bilmeyenler, %0,4’ünü bilinmeyenler oluşturmaktadır (Tablo 4). Buna göre İzmir ilindeki okuryazarlık oranı, %97,8 olan Türkiye okuryazarlık ortalamasının yaklaşık %0,9 üzerindedir (URL 12).

Tablo 4: İzmir İli 2024 Yılı Okuma Yazma Durumu (6 Yaş ve Üzeri)

Okuma Yazma Durumu	Erkek	Kadın	Toplam
Okuma Yazma Bilen	2.058.537	2.075.927	4.134.464
Okuma Yazma Bilmeyen	47.629	10.217	37.412
Bilinmeyen	8.151	9.517	17.668

İzmir ilinde 15 yaş ve üzeri 3 milyon 696 bin 186 kişinin eğitim düzeyi incelendiğinde %28,6 ile lise ve dengi mezunlarının en fazla paya sahip olduğu görülmektedir. Bu grubu sırasıyla %22,9 ile yüksekokul veya fakülte, %18 ile ilkokul, %16,6 ile ortaokul ve dengi meslek ortaokulu, %6,6 ile ilköğretim mezunları takip etmektedir. İlde bir yükseköğretim kurumundan (yüksekokul, fakülte ve enstitü) mezun olanların sayısı 968.457 olup, söz konusu nüfusun %50,8’ini kadınlar oluşturmaktadır (Tablo 5). Lisansüstü eğitim yapanların (yüksek lisans ve doktora) oranı %3,4 olup, toplamda 124 bin 712 kişidir (URL 23).

Tablo 5: İzmir İli 2024 Yılı Eğitim Düzeyi (15 ve üzeri yaş)

Eğitim Düzeyi	Erkek	Kadın	Toplam
Okuma Yazma Bilmeyen	5.864	33.973	39.837
Okuma Yazma bilen fakat bir okulu bitirmeyen	19.636	74.702	94.338
İlkokul Mezunu	260.737	402.979	664.716
İlköğretim mezunu	141.195	102.497	243.692
Ortaokul veya dengi mezunu	338.077	274.642	612.719
Lise veya dengi mezunu	569.665	487.528	1.057.193
Yüksekokul veya fakülte mezunu	415.314	428.431	843.745
Yüksek lisans mezunu	50.628	54.326	104.954
Doktora mezunu	10.219	9.539	19.758
Bilinmeyen	7.396	8.818	16.214
Toplam	1.818.731	1.877.437	3.696.168

Millî Eğitim Bakanlığı'nın 2023-2024 verilerine göre İzmir'de okullaşma oranı Türkiye ortalamasının üzerinde seyretmektedir. 6-13 yaş aralığını kapsayan ilköğretim net okullaşma oranı Türkiye'de %95,65 iken, İzmir'de bu oran %96,13'tür. İlde ilkokul ve ortaokul net okullaşma oranı ise sırasıyla %94,88 ve %92,67'dir. Temel eğitimin son aşaması olan ve yüksek öğretim öncesi 4 yıllık eğitimi içeren ortaöğretim net okullaşma oranı da %90,37'dir. Güzel Sanatlar Liseleri, Anadolu Liseleri, Fen Liseleri, Sosyal Bilimler Liseleri, Spor Liseleri ve Özel Liseleri ifade eden Genel Liselerde okullaşma oranı %55,86 iken, Mesleki ve Teknik Liselerinde bu oran %34,51'dir (Millî Eğitim Bakanlığı, 2024). İzmir İl Millî Eğitim Müdürlüğü'nün verilerine göre bugün ilde bulunan 2.869 okuldaki toplam 31.310 derslikte, 56.209 öğretmen 787.044 öğrenciye ders vermektedir. Derslik başına düşen öğrenci sayısı ilkokul ve ortaokulda 25 kişi iken, genel ortaöğretimde 21, mesleki ve teknik liselerinde 24'tür (URL 5). Bunun yanı sıra ilde 6 devlet, 3 vakıf ve 1 vakıf meslek yüksekokulu olmak üzere toplamda 10 üniversite bulunmaktadır (İZTO, 2023).

Bir yerleşmenin eğitim durumu ve düzeyi ile ekonomik gelişmişlik seviyesi arasında yakın bir korelasyon bulunmaktadır. Eğitim düzeyi artan bir yerleşmede, hem ekonomik faaliyet kolları arasında tarım sektörünün payının azalması hem de nitelikli işgücü sayısının artması beklenir. 2017 yılında Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı; demografi, istihdam, eğitim, sağlık, mali, erişilebilirlik, yaşam kalitesi, rekabetçi ve yenilikçi kapasite olmak üzere 8 ana alt başlık altında topladığı 52 değişkeni kullanarak illerin ve bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasını araştırmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre İzmir ili, gelişmişlik düzeyi bakımından almış olduğu 1,926 skor ile 81 il arasından İstanbul (4,051) ve Ankara'nın (2,718) ardından üçüncü sırada gelmektedir (Tablo 6). İzmir'in alt boyutlar bağlamında gelişmişlik düzeyi ise değişkenlik göstermiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre yaşam kalitesi, rekabetçi ve yenilikçi kapasite değişkenleri bakımından 81 il arasında üçüncü sırada yer alan İzmir, eğitim değişkenleri bakımından dördüncü, sağlık değişkenleri bakımından beşinci, demografik değişkenler bakımından yedinci, istihdam değişkenleri bakımından ise on birinci sırada yer almıştır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019: 35-67)

Tablo 6: İzmir, İstanbul ve Ankara İllerinin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (2017)

İller	İzmir	İstanbul	Ankara
Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi	3	1	2
Demografik Değişkenler	7	1	10
İstihdam Değişkenleri	11	3	4
Eğitim Değişkenleri	4	5	1
Sağlık Değişkenleri	5	10	1
Rekabetçi ve Yenilikçi Kapasite Değişkenleri	3	1	2
Mali Değişkenler	4	1	2
Erişilebilirlik Değişkenleri	4	1	3
Yaşam Kalitesi Değişkenleri	3	5	2

Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı, 2020 yılında Türkiye'nin 81 ili için İnsani Gelişmişlik Endeksini tespit etmeye çalıştığı bir araştırma yürütmüştür. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programının 1990 yılından beri yayımladığı İnsani Gelişmişlik Endeksi Raporlarından referansla yürütülen çalışmanın sonuçlarına göre iller düşük gelişmiş, orta gelişmiş, yüksek gelişmiş ve çok yüksek gelişmiş olmak üzere sınıflara ayrılmıştır. 0-1 aralığında değer alan ülke ve illerin endeks değerinin %0,8 ve üzerinde olması çok yüksek insani/beşerî kalkınma göstergesi olarak kabul edilmiştir. Bu araştırmanın sonuçlarına göre İzmir, çok yüksek gelişmiş düzeyinde yer alan 21 il arasında Ankara, İstanbul ve Kocaeli'nin ardından 4. sırada gelmiştir (TEPAV, 2020: 9). 2022 yılında yayımlanan Beşerî Kalkınma Endeksi'nde ise İzmir almış olduğu 0,870 değeri ile Türkiye'nin en gelişmiş illeri sıralamasında dördüncü sıradaki yerini korumuştur (URL 19).

Bu araştırmalar Türkiye illerinin gelişmişlik düzeyini tespit etmeye yönelik çalışmalardır. Bu çalışmaların yanı sıra 2022 yılında Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Türkiye'nin ilçe düzeyinde sosyo-ekonomik gelişmişliğini ortaya koyan yeni bir çalışma yürütmüştür. 56 değişkenin kullanıldığı söz konusu çalışma ile Türkiye'nin 973 ilçesi gelişmişlik düzeylerine göre birinci kademedan altıncı kademeye kadar sınıflandırılmıştır. Birinci kademede yer alan ilçeler şehirleşme oranı, eğitim düzeyi ve gelir seviyesinin yüksek, sanayi, hizmet, ticaret ve sağlık sektörünün gelişmiş olduğu ilçelerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre 30 ilçesi bulunan İzmir'in 10 ilçesi birinci kademe gelişmiş ilçeler içerisinde yer alırken, 14 ilçesi ikinci kademe gelişmiş, 2 ilçesi üçüncü

kademe gelişmiş, 3 ilçesi dördüncü kademe gelişmiş ve 1 ilçesi de beşinci kademe gelişmiş ilçeler içerisinde (Sanayi Teknoloji Bakanlığı, 2022: 105).

Türkiye genelinde İzmir'in hiçbir ilçesi ilk ona giremezken 3,465 puanla Konak İzmir'in en gelişmiş birinci, ülkenin en gelişmiş on birinci ilçesi olmuştur. Bornova ve Balçova ilçeleri de ülkenin en gelişmiş yirmi ilçesi içerisinde yer almıştır. İzmir'in en kalabalık ilk iki ilçesi olan ve il nüfusunun %22,5'ini barındıran Buca ve Karabağlar ilçelerinin gelişmişlik sıralamaları ise nispeten düşük düzeylerde kalmıştır (Tablo 7). Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin ön planda olduğu Kiraz, Beydağ, Bayındır, Kınık, Ödemiş ve Bergama sosyo-ekonomik gelişmiş sıralamasında ilin düşük gelişmiş ilçeleri içerisinde kalmıştır. Bu durum söz konusu ilçelerin gelişimi için eğitim, sağlık, turizm ve ticari alanlarda yatırımların artırılması gerektiğinin bir göstergesidir (İZTO, 2023: 5).

Tablo 7: İzmir İlçelerinin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması 2022

İlçe Adı	Genel Sıralama	İl içindeki sıralama	Skor	Kademe
Konak	11	1	3,465	1
Bornova	17	2	3,028	1
Balçova	18	3	2,902	1
Karşıyaka	37	4	2,222	1
Çiğli	41	5	2,046	1
Gaziemir	43	6	2,031	1
Çeşme	45	7	1,998	1
Güzembahçe	52	8	1,882	1
Urla	59	9	1,768	1
Narlıdere	67	10	1,632	1
Bayraklı	92	11	1,322	1
Buca	99	12	1,227	2
Aliağa	105	13	1,154	2
Karabağlar	120	14	1,078	2
Kemalpaşa	133	15	0,983	2
Torbalı	138	16	0,927	2
Seferihisar	139	17	0,924	2
Menderes	145	18	0,903	2
Foça	154	19	0,844	2
Menemen	156	20	0,838	2
Selçuk	178	21	0,690	2
Karaburun	186	22	0,676	2
Dikili	200	23	0,609	2
Tire	221	24	0,500	2
Bergama	241	25	0,379	3
Ödemiş	240	26	0,336	3
Kınık	493	27	-0,297	4
Bayındır	503	28	0,304	4
Beydağ	618	29	-0,481	4
Kiraz	715	30	-0,599	5

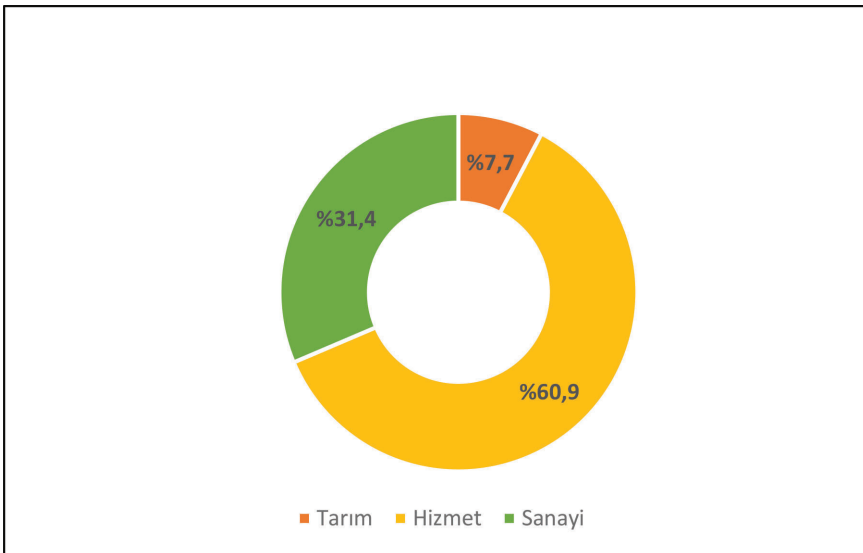
İzmir ilinin sosyo-ekonomik niteliklerine ilişkin bir diğer gösterge de işgücü durumudur. TÜİK'in 2024 yılı temel işgücü göstergelerine göre İzmir'de işgücüne katılma oranı %56,0'dır. Nüfusun %49,9'unu istihdam edilen nüfus oluştururken, %11'ini ise işsiz nüfus oluşturmaktadır (Tablo 8). Aynı yıla ait Türkiye işgücüne katılma ve istihdam oranı ise sırasıyla %54,2 ve %49,5'tir.

(URL 20). İzmir’de 15 yaş ve üzeri erkek nüfus içerisinde işgücüne katılma oranı %71,9 iken, kadın nüfus içerisinde işgücüne katılma oranı %40,5’tir (URL 26). İlde işgücüne dahil olmayan nüfus içerisinde en önemli işgücüne katılmama nedenleri; ev işleriyle meşguliyet, çalışamaz durumda olma (engelli, hasta, yaşlı vb.) ve emekliliktir. İşgücüne dahil olmayan nüfusun %24,4’ü ev işleriyle meşgul olduğu için işgücüne katılamazken, %20,9’u çalışamaz durumda olduğu ve %14,5’i ise emekli olduğu için işgücüne dahil olamamaktadır (URL 21).

Tablo 8: 15 + yaş İzmir İli Temel İşgücü Göstergeleri 2024 (%)

Cinsiyet	İşgücü (Bin)	İstihdam (Bin)	İşsiz (Bin)	İşgücüne Dahil Olmayanlar (Bin)
Erkek	1.318	1.202	116	516
Kadın	760	648	112	1.116
Toplam	2.078	1.850	228	1.632

İşgücünde olan nüfusun sektörel istihdam dağılımına ilişkin TÜİK’in 2024 yılı verilerine göre İzmir ilinde nüfusun büyük çoğunluğu hizmet sektöründe çalışırken, tarım en az istihdamın gerçekleştiği sektördür. Tarım sektöründe çalışanların oranı aynı yılın Türkiye ortalamasının altında kalırken, hizmet ve sanayi sektörlerinin üzerinde seyretmiştir. İlde nüfusun %60,9’u hizmet sektöründe, %31,4’ü sanayi sektöründe istihdam edilmektedir (Şekil 10). Türkiye’de kentleşmenin en fazla olduğu illerin başında gelen İzmir’de, tarım sektöründe çalışanların oranı ise %7,7 dolayındadır (URL 25).

Şekil 10: İzmir İlinde Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Dağılımı (2024)

Ekonomik faaliyet kollarının en önemlilerinden biri olan hizmet sektörünün İzmir'deki genel görünümü; çok yönlü, dinamik ve büyüme potansiyelinin oldukça yüksek olduğu şeklindedir. İlde hizmet sektöründe çalışanlar ağırlıklı olarak kamu yönetimi, turizm, eğitim, inşaat, ticaret, ulaşım, lojistik, yazılım, fuarcılık, sosyal ve sağlık hizmetleri gibi sahalarda görev almaktadır (AFAD, 2025).

Bu hususta yerli ve yabancı ziyaretçiler tarafından ülkenin en çok tercih edilen beş destinasyonu arasında yer alan ve gerek istihdam gerekse döviz açısından bölge ekonomisine önemli katkı sağlayan İzmir turizmine özellikle yer vermek gerekir. İlde, deniz-kum-güneş üçlüsüne dayalı yüzme, güneşlenme ve dinlenmenin yanı sıra su sporları, denizaltı dalış, yat, tekne, kruvaziyer turları gibi etkinliklerden de yararlanan deniz turizmi oldukça yaygındır. Özellikle Çeşme, Foça, Seferihisar, Karaburun, Dikili ve Foça gibi kıyı yerleşmeleri turistlerin uğrak destinasyonudur. Kültür turizmi için de önemli bir potansiyele sahip olan ilde UNESCO Dünya Mirası Listesi'nden iki kültürel alan yer almaktadır. Bunlar Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı (2014) ve Efes Dünya Miras Alanı'dır (2015). İzmir Tarihi Liman Kenti, Birgi Tarihi Kenti, Foça Kalesi, Çandarlı Kalesi ve Çeşme Kalesi de ilin Dünya Geçici Mirası Listesi'nde yer alan diğer önemli kültürel zenginlikleri arasındadır. Jeotermal kaynakları bakımında zengin olan İzmir ilinde gelişme gösteren bir diğer turizm türü ise termal turizmdir. Balçova, Seferihisar, Çeşme, Dikili, Menemen ve Tire ilçeleri termal turizmde gelişme göstermiştir. İlde ayrıca gastronomi, ekoturizm, kongre ve kırsal turizm de gelişmiştir.

İzmir ekonomisinin temel bileşenlerinden biri de hem ulusal hem de bölgesel ölçekte iç ve dış ticaretin gelişimine önemli katkılar sunan sanayi sektörüdür. Gelişmiş limanları, ulaşım altyapısı, lojistik kapasitesi ve ürün çeşitliliği İzmir sanayisinin ihracat odaklı gelişmesini sağlamıştır. İzmir, irili ufaklı çok sayıda küçük sanayi sitesinin yanı sıra faal durumda 14 organize sanayi bölgesi, 3 serbest bölge ve 5 teknoloji geliştirme bölgesi ile Ege Bölgesi'nin üretim üssü ve uluslararası pazarlara açılan kapısı konumundadır.

İstanbul Sanayi Odası'nın (İSO) üretimden yapılan net satışları referans alarak hazırladığı "Türkiye'nin En Büyük 500 Sanayi Kuruluşu 2024" başlıklı araştırma sonuçlarına göre İzmir'de faaliyetlerini sürdüren 39 firma ülkenin en büyük 500 firması arasında yer almaktadır (İSO, 2025). Benzer bir araştırma Ege Bölgesi Sanayi Odası (EBSO) tarafından İzmir özelinde "2024 Yılı Üretimden Satışlara Göre 100 Büyük Sanayi Kuruluşu" adıyla yürütülmüştür. (Tablo 9). Araştırmanın sonuçlarına göre ilk 10'da yer alan şirketler: Star Rafineri A.Ş.

(Aliğa), TÜPRAŞ Türkiye Petrol Rafinerileri A.Ş. İzmir Raf. Müd. (Aliğa), PETKİM Petrokimya Holding A.Ş. (Aliğa), İzmir Demir Çelik Sanayi A.Ş. (Aliğa), Philip Morris Tütün Mamulleri San. ve Tic. A.Ş. (Torbalı), Jı Tütün Ürünleri Sanayi A.Ş (Torbalı), Abaloğlu Yağ San. ve Tic. A.Ş. (Çiğli), Abaloğlu Lezita Gıda Sanayi A.Ş. (Kemalpaşa), Karademir Çelik Sanayi A.Ş. (Aliğa) ve Ravago Petrokimya Üretim A.Ş. (Aliğa) olarak sıralanmaktadır (URL 1).

İzmir'in Aliğa ilçesinde yer alan Star Rafineri (SOCAR), 234 milyar 334 milyon 228 bin TL'lik net satışı ile İzmir'in en büyük birinci, Türkiye'nin ise en büyük üçüncü şirketi olmuştur. Ülkenin rafineri-petrokimya entegrasyonuna sahip tek sanayi kuruluşu olan ve 1.249 kişinin istihdam edildiği SOCAR tesisleri, yıllık 12 milyon ton ham petrol işleme ve 1,9 milyon m³ depolama kapasitesine sahiptir (URL 9).

Tablo 9: 2024 Yılı İzmir Üretimden Satışlara Göre 100 Büyük Sanayi Kuruluşu (Bin TL)

Sıralama	Firma	Net Satışlar
1	Star Rafineri A.Ş.	234.334.228
2	TÜPRAŞ Türkiye Petrol Rafinerileri A.Ş. İzmir Raf. Müd.	Paylaşılmasını istemiyor
3	PETKİM Petrokimya Holding A.Ş.	65.919.252
4	İzmir Demir Çelik Sanayi A.Ş.	37.320.641
5	Philip Morris Tütün Mamulleri San. ve Tic. A.Ş.	35.815.294
6	Jı Tütün Ürünleri Sanayi A.Ş	24.164.672
7	Abaloğlu Yağ San. ve Tic. A.Ş.	Paylaşılmasını istemiyor
8	Abaloğlu Lezita Gıda Sanayi A.Ş.	Paylaşılmasını istemiyor
9	Karademir Çelik Sanayi A.Ş.	Paylaşılmasını istemiyor
10	Ravago Petrokimya Üretim A.Ş.	17.478.933

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin (TOBB) "2024 Yılı Sanayi Kapasite Raporu" başlıklı raporuna göre sanayi sektöründe istihdamın en fazla olduğu il İstanbul (761.209) ve Bursa'nın (335.441) ardından 262 bin 768 kişi ile İzmir'dir. Yabancı sermayeli firmaların üretim tesislerinin en çok olduğu il sıralamasında ise İzmir ili 221 tesis ile İstanbul'un (266) ardından ikinci sırada gelmektedir (TOBB, 2025: 1-2)

Bereketli toprakları, elverişli iklimi, sürdürülebilir tarım projeleri, tarıma dayalı ihtisas organize sanayi bölgeleri ve jeotermal sera gibi modern teknoloji

altyapısı İzmir’de tarım sektörünün gelişmesini sağlamıştır. Toplam arazisi 1.197.300 hektar olan İzmir’de işlenebilir tarım arazisi 357.284 hektar olup, meyve, sebze, süs bitkileri ve tütün yetiştiriciliği yaygın olarak yapılmaktadır. Bunun yanı sıra hayvancılığa dayalı et ve süt ürünleri üretimi, kültür balıkçılığı ve arıcılık da gelişmiş önemli ekonomik faaliyetler arasındadır. Tarım ve Orman Bakanlığı’nın 2024 yılında yayımladığı Tarım Ürünleri Piyasa Raporu’na göre İzmir ilinin Türkiye’nin bitkisel ve hayvansal ürün ihracatındaki payı şöyledir: incir %22, zeytinyağı %18,1, sofralık zeytin %7,1, domates %6,5, pamuk %5,5, üzüm %2,7, su ürünleri %19,3, süt ürünleri %4,9, dana eti %4,9, tavuk eti %4,8, yumurta %4,6 ve arıcılık ürünleri %3,2’dir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2024: 13-63).

Türkiye İhracatçılar Meclisi’nin (TİM) yayımladığı ihracat raporuna göre Türkiye 2024 yılında 261,9 milyar dolar ihracat gerçekleştirmiştir. İl bazında ihracat verilerine göre ise İzmir, 17,2 milyar dolar ihracat değeri ile birinci olan İstanbul’un ardından (127,1 milyar \$) ülkede ikinci sırada gelmektedir (URL 29). İzmir, il düzeyinde Gayri Safi Yurt İçi Hasılda 1 trilyon 614 milyar 161 milyon TL gelir ile Türkiye ekonomisinde %6,1’lik bir paya sahiptir. Diğer bir ifade ile İzmir ili, İstanbul ve Ankara’nın ardından Türkiye ekonomisine en çok katkı sağlayan üçüncü il olma özelliği taşımaktadır. Kişi başına gelir bağlamında ise 361 bin 046 TL ile Kocaeli, İstanbul, Ankara ve Tekirdağ’ın ardından beşinci sırada yer almaktadır (URL 17).

5. Sonuç

Türkiye’nin nüfus açısından üçüncü büyük ili olan İzmir’de, coğrafi unsurlar nüfusun gelişimini ve sosyo-ekonomik özelliklerini önemli ölçüde etkilemiştir. Ticaret yollarının kesiştiği stratejik bir konumda yer alması, güçlü ulaşım ağları ile entegre edilebilen kadim bir liman kenti olması, verimli tarımsal topraklarının bulunması, çok yönlü sanayi kollarına olanak tanınması ve zengin turistik çekiciliklere ev sahipliği yapması İzmir’i büyük nüfus kitleleri için bir cazibe merkezi kılmıştır.

Doğum, ölüm ve göç oranlarına bağlı olarak İzmir’in nüfus artış hızında zaman zaman düşüşler ve yükselişler yaşanmakla beraber nüfus artış eğrisi sayım yıllarını kapsayan dönem içerisinde daima yukarı yönde seyretmiştir. 1927-2024 periyotlarını kapsayan süreçte ilin nüfusu yaklaşık 8,4 kat artış göstererek 4 milyon 493 bin 292 kişiye ulaşmıştır. İzmir, İstanbul ve Ankara’nın ardından ülkenin en çok göç alan ve veren üçüncü ili olma özelliği taşımaktadır.

Genellikle metropol ve civar şehirler, ilde göç hareketliliğinin çift yönlü yaşandığı yerleşimlerdir. Özellikle İzmir'deki Seferihisar, Karaburun, Urla ve Çeşme gibi sakin doğal kıyı şehirleri, metropol şehirlerin kaos ve kargaşa ortamından kaçmak isteyen insanlar için bir çekim alanı olmuştur. İlin, Buca, Bornova, Menemen ve Çiğli gibi yerleşimleri ise yüksek öğretim kurumlarına, toplu ulaşım araçlarına ve iş sahalarına yakın olmaları dolayısıyla nüfusun göç ettiği yerler arasındadır. Medeni durum değişikliği, hane halkı birleşimi ve tayin gibi nedenler de İzmir'e göç etmede önemli etmenler olarak belirmiştir.

2024 verilerine göre kadın nüfusunun erkek nüfustan %0,98 daha fazla olduğu İzmir'de yaşayanların %69,7'sini çalışma çağındaki nüfus, %18,2'sini çocuk nüfus, %12,1'ini ise yaşlı nüfus oluşturmaktadır. Aynı yıla ait %43,3 olan toplam yaş bağımlılık oranı Türkiye yaş bağımlılık oranının %2,8 altındadır. %19,07 olan yaşlı bağımlılık oranı, Türkiye ortalamasının üzerinde, %24,24 olan çocuk bağımlılık oranı ülke ortalamasının altındadır. Bu göstergelere ek olarak nüfus artış hızının da yıldan yıla düşme eğiliminde olması çalışma çağındaki genç dinamik nüfusun azalma trendine girdiğine işaret etmektedir.

Şehirleşme oranının Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu İzmir ilinde, eğitimin her kademesinde okullaşma ve okuma-yazma oranı da ülke ortalamasından yüksek seyretmektedir. İlde güncel verilere göre 6 yaş ve üzeri nüfusun %98,7'si okuma-yazma bilmektedir. Türkiye'de en fazla yükseköğretim kurumuna ev sahipliği yapan illerden biri olan İzmir'de üniversite mezunlarının sayısı her geçen gün artmakta, bu durum ise nitelikli işgücü için önemli bir potansiyel havuz oluşturmaktadır.

Eğitim durumu ve düzeyi ile sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi arasında korelasyon bulunduğu gerçeği göz önüne alındığında İzmir'in Türkiye'nin en gelişmiş illeri arasında yer alması tahmin edilebilir bir durumdur. Bunun göstergelerinden biri olarak ilde nüfusun ekonomik faaliyet kollarına göre dağılımında %60,9 ile hizmet sektörü öne çıkmış, tarım sektörü ise %7,7 ile en az nüfusun istihdam edildiği sektör olmuştur. İzmir ekonomisinin en önemli bileşenlerinden biri olan sanayi sektöründe çalışanların oranı ise %31,4 dolayında seyretmiştir. İlin ekonomik yapısına yön veren başlıca istihdam alanı olan hizmet sektöründe çalışanlar ağırlıklı olarak kamu yönetimi, eğitim, ticaret, lojistik, ulaştırma, turizm, finansman, bankacılık, gayrimenkul, teknoloji, inovasyon, sağlık ve sosyal hizmetler gibi alanlarda çalışmaktadır. İzmir'de tarım sektörü en düşük istihdamın gerçekleştiği saha olmakla beraber ilin bereketli toprakları, elverişli iklimi, geniş ürün yelpazesi, sürdürülebilir ve ileri tarım teknolojileri bu alanda güçlü bir manzara sunmasını sağlamıştır.

İzmir ekonomisinin en önemli sacayağı olan sanayi sektörü mevcut gelişmiş liman olanakları, küresel pazarlara olan yakınlığı, geniş çaplı vergi muafiyet imkanları, teknolojik altyapısı, taşımacılık hizmetleri, ürün çeşitliliği ve üretim gücü sayesinde Ege Bölgesi'nin küresel pazarlara açılan kapısı olmuştur. İzmir, küçük sanayi sitelerinin yanı sıra organize sanayi bölgeleri, serbest sanayi bölgeleri ve teknoloji geliştirme bölgeleri ile yerli yabancı yatırımcıların ilgi odağı olmakta ve ülke ekonomisine önemli katkılar sunmaktadır. TOBB'un "2024 Yılı Sanayi Kapasite Raporu" adlı çalışmasının sonuçlarına göre İzmir, İstanbul'un ardından yabancı sermayeli firmalar tarafından ülkenin üretim tesisi kurulum lokasyonu olarak en çok tercih edilen ikinci ildir. İlde üretimi yapılan başlıca sanayi ürünleri; petro-kimya, gıda, tütün, alkol, tekstil, makine, metal, mobilya, plastik, ambalaj, tıbbi malzeme, demir-çelik, teknoloji, enerji ekipmanları ve savunma sanayi alanındadır. Bunun yanı sıra İzmir'in yenilenebilir enerji üretimi açısından da ülke ekonomisinde hatırı sayılır bir yeri vardır. Rüzgâr enerjisi üretiminde ülkede birinci sırada yer alan ilde, güneş, jeotermal ve biyogaz kaynaklarından da elektrik üretimi yapılmaktadır.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın yakın geçmişte yapmış olduğu gelişmişlik endeksi araştırmasına göre İzmir, İstanbul ve Ankara'nın ardından ülkenin en gelişmiş üçüncü ildir. Araştırmalara göre şehrin yönetim merkezi ve kültürel kimliğinin en önemli öğelerini barındıran Konak ilçesi birinci kademede yer alarak en gelişmiş ilçe olmuştur. Bornova, Balçova, Karşıyaka, Çiğli, Gaziemir, Çeşme, Güzelbahçe, Urla ve Narlıdere yerleşmeleri de ilin gelişme kademesi en yüksek ilçeleri arasında bulgulanmıştır. Bu ilçelerin gelişmişlik endeksinde üst sıralamalarda yer almasının temel nedenleri farklılık arz edebilmekle beraber sanayi, istihdam, ticaret, eğitim, kültür, sağlık, turizm ve sosyal güvenlik hizmetlerinin gelişmiş olması etkenler arasında sıralanabilir. Aliaga, Menemen, Kemalpaşa, Torbalı, Tire gibi çeşitli alanlarda sanayi üretiminin yoğunlaştığı ilçeler gelişmişlik endeksinde ikinci sırada yer almıştır. Buca ve Karabağlar, İzmir'in en yoğun nüfuslu iki ilçesi olmasına karşın gelişmişlik endeksi araştırmasında ikinci kademede yer almaları, söz konusu ilçelere yapılan altyapı ve üstyapı yatırımlarının nüfusun ihtiyaçlarını karşılamada nispeten yetersiz kaldığının bir göstergesidir. Tarıma dayalı ekonomik faaliyetlerin ön planda olduğu Kiraz, Beydağ, Bayındır, Kınık, Ödemiş ve Bergama yerleşimleri ilin en düşük gelişme endeksine sahip dördüncü ve beşinci kademe gelişmiş ilçeleri olmuştur. Bu durum söz konusu ilçelerin kalkınması için tarım ağırlıklı sektörlerin yeterli olmadığı, eğitim, sağlık, turizm, istihdam ve ticari alanlarda yapılan yatırımların artırılması gerektiğine bir işaretidir.

Sonuç olarak İzmir, İstanbul ve Ankara'nın ardından Türkiye'nin en yoğun nüfuslu ve sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından üçüncü büyük ili konumundadır. Şehirleşme oranı, eğitim seviyesi, üretim kapasitesi, ürün çeşitliliği, istihdam imkanları, ulaşım altyapısı, hizmetlere erişilebilirlik düzeyi, kültürel olanakları ve turizm kaynakları ülke ortalamasının üzerinde seyreden İzmir, yerel, bölgesel ve ulusal kalkınmada ülkenin lokomotif şehirlerden biridir. Bununla beraber, mevcut gelişmişlik düzeyinin daha da ileriye taşınması; artan nüfusla uyumlu, geleceğe dönük, uzun erimli, stratejik ve bütüncül bir planlama doğrultusunda hayata geçirilecek somut adımlarla mümkündür. Yerel yönetimlerin, özel sektörün, üniversitelerin ve sivil toplum kuruluşlarının yer aldığı eş güdümlü ve etkin bir çalışma modelinin benimsenmesi hem kapsayıcı hem de uzun vadeli bir kalkınmanın sürekliliği açısından önem arz etmektedir. Bu doğrultuda İzmir'de tüm paydaşların ortak kararı ile kentsel altyapı ve üstyapı hizmetlerine ağırlık verilmesi, çalışma çağındaki nüfusun istihdam ve girişimcilik alanında desteklenmesi, yüksek teknolojiye dayalı üretimin ve Ar-Ge çalışmalarının önceliklendirilmesi, ürün çeşitliliğinin ve katma değeri yüksek ürünlerin portföyünün genişletilmesi oldukça önem taşımaktadır. Turizm kaynaklarının sürdürülebilir biçimde korunması ve kültürel miras bilincinin artırılması da ilin sosyal ve ekonomik yönden istikrarına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

AFAD Planlama ve Risk Azaltma Dairesi, İRAP İl Afet Risk Azaltma Planı, Nisan 2025.

Gümüş, N. (2013). "İzmir'de Kentsel Büyüme ve Doğal Afetler", E. Öner (ed.), Profesör Doktor Asaf Koçman'a Armağan, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, s.555-562.

İSO (İstanbul Sanayi Odası), "Türkiye'nin En Büyük 500 Sanayi Kuruluşu 2024 Raporu", 2025.

İzmir İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2024 Brifing Raporu, Mart 2025.

İZKA (İzmir Kalkınma Ajansı), İzmir İli Kırsal ve Kentsel Alanlarının Tespitine Yönelik Analiz Çalışması, Ekim 2021.

İZTO (İzmir Ticaret Odası), Ekonomik Göstergelerle İzmir, Mart 2023.

Karadağ, A. (1998). Metropol Kent Olarak İzmir'in Gelişim Süreci, Çevresel Etkileri ve Sorunları, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.

Millî Eğitim Bakanlığı, “Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2023/2024”, Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistik Programı, 30 Eylül 2024.

Mutlu, İ. (2018). “6360 Sayılı Yasanın “Kır-Kent Kavramlarını Muğlaklaştırması Sorunu ve Olası Sonuçları”, KAYSEM 10, s. 159-176

Orman Su İşleri Bakanlığı Meteoroloji Genel Müdürlüğü 2. Bölge Müdürlüğü, İzmir İlinin İklim Durumu, Aralık 2024.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü, “İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması SEGE 2022”, Salih Acar vd. (proje yürütücü), Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü ve Yayınları, Ankara 2022.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü, “İllerin ve bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması SEGE 2017”, Aralık 2019.

Tarım ve Orman Bakanlığı, Tarım Ürünleri Piyasa Raporları, Temmuz 2024.

Taş, B. (2017), “Türkiye’de Yönetim ve Yerleşme Açısından Mahalleler”, Türk Coğrafya Kurumu 75. Yıl Kongresi, s. 25-30.

TEPAV (Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı), “81 İlde İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye’nin 2020 Küresel Performansı, Ayşegül Taşöz (Proje Koordinatörü), Aralık 2020.

TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği), “2024 Yılı Sanayi Kapasite Raporu İstatistikleri”, 31 Ocak 2025.

URL 1. EBSO (Ege Bölgesi Sanayi Odası), Ege Bölgesi Sanayi Odası’nın 2024 Yılı Üretimden Satışlarına Göre 100 Büyük Sanayi Kuruluşu, <https://static.ebso.org.tr/contentfiles/EBSO100liste2024.pdf>, (erişim: 19.08.2025).

URL 2. Harita Genel Müdürlüğü, İl ve İlçe Yüzölçümleri, <https://www.harita.gov.tr/il-ve-ilce-yuzolcumleri>, (erişim 12.08.2025).

URL 3. İzmir Valiliği, Tarımda Öncü, <http://www.izmir.gov.tr/tarim-ve-hayvancilik>, (erişim 06.07.2025).

URL 4. İSO (İstanbul Sanayi Odası), “Türkiye’nin En Büyük 500 Sanayi Kuruluşu 2024”, <https://www.iso500.org.tr/500-buyuk-sanayi-kurulusu?yil=2024>, (erişim: 19.08.2025).

URL 5. İzmir İl Milli Eğitim Müdürlüğü, <https://izmir.meb.gov.tr/>, (erişim 17.08.2028).

URL 6. OSBÜK (Organize Sanayi Bölgeleri Üst Kuruluşu), Sayılarla OSB’ler, <https://osbuk.org/view/sayilarlaosb/osbliste.php>, (erişim: 07.07.2025).

URL 7. Resmî Gazete, 30 Ekim 2022 Tarihli 6318 Sayılı Karar, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/10/20221030-16.pdf>, (erişim: 07.07.2025).

URL 8. Resmî Gazete, 29 Mayıs 2024 Tarihli 8567 Sayılı Karar, <https://www.resmigazete.gov.tr/29.05.2024>, (erişim: 07.07.2025).

URL 9. SOCAR Türkiye, <https://starrafineri.com.tr/>, (erişim: 19.08.2025).

URL 10. TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları- Göç, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr>, (erişim: 10.07.2025)

URL 11. TÜİK, Bölgesel istatistikler: Aldığı Göç, Verdiği Göç, Net Göç, Göç Hızı, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/tabloOlustur.do>, (erişim: 10.07.2025).

URL 12. TÜİK, Bölgesel İstatistikler-Eğitim, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/degiskenlerUzerindenSorgula.do>, (erişim:16.08.2025).

URL 13. TÜİK, Bölgesel İstatistikler-Nüfus Yoğunluğu, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/tabloOlustur.do>, (erişim: 12.08.2025).

URL 14. TÜİK, Göç Etme Nedenine Göre İllerin Verdiği Göç 2024, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Ic-Goc-Istatistikleri-2024-54082&dil=1>, (erişim: 19.07.2025).

URL 15. TÜİK, İBBS-Düzey1, İBBS-Düzey2, İl ve İlçe Nüfusları-Cinsiyet, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>, (erişim 15.08.2025).

URL 16. TÜİK, İller Arası Göç, <https://nip.tuik.gov.tr/?value=IllerArasiGoc>, (erişim 10.07.2025).

URL 17. TÜİK, İl Bazında Gayri Safi Yurt İçi Hasıla 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Il-Bazinda-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-2023-53575>, (erişim: 20.08.2025).

URL 18. TÜİK, İç Göç İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Ic-Goc-Istatistikleri-2024>, (erişim: 11.07.2025).

URL 19. TÜİK, İl Seviyesinde Beşerî Kalkınma Endeksim 2018-2022, 24 Mart 2025, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Il-Seviyesinde-Beseri-Kalkinma-Endeksi-2018-2022-57936>, (erişim: 17.08.2025).

URL 20. TÜİK, İstihdam ve İşsizlik, <https://cip.tuik.gov.tr/?il=35>, (erişim 17.08.2025).

URL 21. TÜİK, İşgücüne Dahil Olmama Nedenleri, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2024-54059>, (erişim 18.08.2025).

URL 22. TÜİK, “MEDAS Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları İlçe Düzeyi-İZMİR”, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr>, (erişim 09.07.2025).

URL 23. TÜİK, Ulusal Eğitim İstatistikleri-Bitirilen Eğitim Düzeyi, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr/%20ulusal>, (erişim 16.08.2025).

URL 24. TÜİK, Uluslararası Göç,

<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> (erişim 10.07.2025).

URL 25. TÜİK, Sektöre Göre İstihdam Edilenler, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2024-54059>, (erişim: 19.08.2025).

URL 26. TÜİK, Temel İşgücü İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2024-54059>, (erişim 17.08.2025).

URL 27. TÜİK, Yaş Bağımlılık Oranı, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>, (erişim: 15.08.2025).

URL 28. TÜİK, Yıllık Nüfus Artış Hızı (binde), <https://biruni.tuik.gov.tr/ilgosterge/?locale=tr>, (erişim 09.07.2025).

URL 29. TİM (Türkiye İhracatçıları Meclisi), İhracat Raporu 2024, https://tim.org.tr/files/downloads/Strateji_Raporlari/ihracat_2024_raporu-2.pdf, (erişim:19.07.2025).

Ünal, Ç. (2019). “İzmir’de Sanayinin Mekânsal Gelişimi ve Kümelenme Analizi”, İstanbul Uluslararası Coğrafya Kongresi Bildiri Kitabı, 2019, s. 280-290.

Yetkin, O. (2020). “Türkiye’de Büyükşehir Belediyelerinin Yapısı ve Geleceği”, Akademik Düşünce Dergisi, Sayı 1, s. 4-15.

BÖLÜM X

TEKNOLOJİ POLİTİKALARI BAĞLAMINDA TÜRKİYE’DE E-DEVLET UYGULAMALARININ EVRİMİ VE GÜNCEL DURUMU

*The Evolution and Current State of e-Government Practices in
Turkey in The Context of Technology Policies*

Meltem KURTOĞLU ERDEN

*(Doç. Dr.), Uşak Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Eğitim Bilimleri Bölümü, Öğretim Teknolojileri Anabilim Dalı,
Orcid: 0000-0003-2438-438X*

1. Giriş

Toplumlar, varlıklarını sürdürebilmek için üretim başta olmak üzere çeşitli unsurlara bağlı olarak sürekli bir değişim ve gelişim içerisinde olmuştur. Üretim kaynakları değiştikçe toplumların kültürel, siyasi, ekonomik ve idari temelleri de gelişim göstermiştir. Bu anlamda insanlığın tarihsel süreçte ilkel toplumdan tarım toplumuna, tarım toplumundan sanayi toplumuna evrildiği görülmektedir (Demirel, 2020). Son olarak da emek ve hammadde gibi kaynakların yerini “bilgi”nin almasıyla da sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş yapılmıştır (Masuda, 1990; akt: Şahnagil, 2017). Bilgi toplumu temel anlamda, “bilgiyi araştırmaya ve incelemeye önem veren, bilgi teknolojilerini kullanmayı öne çıkaran toplum” şeklinde tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, 2019). Bu bağlamda günümüz dünyası için bir devletin gelişmişliğinin önemli göstergelerinden birinin idare, eğitim ve sağlık gibi birçok alanda bilgi teknolojilerini kullanması olduğu söylenebilir (Armağan, 2018). Özellikle idari yapıların, bilgi teknolojilerini etkili biçimde kullanması devletlerin çağa ayak uydurması için bir gereklilik olarak görülmektedir.

Devlet birtakım kurallar ve iç içe geçmiş ilişkiler yığını şeklinde nitelendirilebilir (Delibaş ve Akgül, 2010). Vatandaşların bu karmaşık kural

ve ilişkiden üst düzeyde verim alabilmeleri için devletlerin, geleneksel uygulamalardan uzaklaşarak teknoloji temelli bilgi paylaşım yollarını benimsemeleri gerekmektedir (Şahin ve Örselli, 2003). Bu noktada karşımıza “e-Devlet” kavramı çıkmaktadır. Bilgi toplumunun kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkan bu kavram, vatandaşların beklenti ve taleplerini karşılayamayacak duruma gelen geleneksel devlet anlayışının etkisini azaltmaktadır (Şahin ve Örselli, 2003; Çarıkçı, 2010). Devlet anlayışındaki bu değişimin amacı, hizmet sunulan vatandaşların yaşam koşullarının kolaylaştırılması ve kamu hizmetlerinin vatandaşa etkin yöntemlerle hızlı ve güvenli bir şekilde ulaştırılabilmesidir (Şatır, 2009; Demirel, 2020).

e-Devlet, kısaca, devletin vatandaşa sunduğu hizmetlerin elektronik ortam üzerinden sağlanmasıdır (Demirel, 2020; Çeliksoy, 2020). Türkiye Bilişim Derneği (2012) e-Devleti, “devletin vatandaşlara karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu görev ve hizmetler ile vatandaşların buna karşılık devlete karşı olan görev ve hizmetlerinin karşılıklı olarak elektronik iletişim ve işlem ortamlarında kesintisiz ve güvenli olarak yürütülmesidir” şeklinde tanımlamaktadır. e-Devlet, alışılmış mesai kavramı dışına da çıkmakta olup “bilgisayar sistemleri ve yazılımları ile desteklenen ve kesintisiz olarak günün 24 saati, haftanın 7 günü, yılın 365 günü çalışan kamu organizasyonlarının bütünü” biçiminde de tanımlanmaktadır (Akçakaya, 2017). Yani e-Devlet uygulamaları, kamu hizmetlerinin vatandaşlara daha açık, masrafsız, şeffaf, sürekli ve verimli bir şekilde sunulmasına olanak sağlamaktadır (Çeliksoy, 2020).

e-Devlet uygulamalarının günümüzdeki mevcut haline gelebilmesi aşamalı şekilde olmuştur. Dünyada e-Devlet anlayışı ilk olarak yerel idarelerde kendini göstermeye başlamıştır (Delibaş ve Akgül, 2010). Daha kapsamlı hale gelmesi belli süreçler sonunda olmuştur. Bu süreçlere yönelik birçok gelişim aşaması modeli öne sürülmüştür (Reddick, 2004; Larrain, 2003; Leigh ve Atkinson, 2001; Layne ve Lee, 2001). Başlarda yalnızca internet üzerinden vatandaşın pasif şekilde bilgi almasıyla şekillenen e-Devlet, çeşitli uygulamaların ortaya konulmasıyla etkileşimli hale gelerek tüm paydaşların aktif olduğu bir mecraya dönüşmüştür.

21. yüzyılın ilk yıllarında e-Devlet uygulamaları kurumsallaşmış ve 2000 yılında Avrupa Birliği’ne üye devletlerin dahil olduğu e-Avrupa girişimi başlatılmıştır (Çeliksoy, 2020). Bu girişim Avrupa Birliği’ne üye devletlerin dışında, adaylık sürecinde olan devletleri de etkileyerek “e-Avrupa Benzeri Eylem Planı”nın hazırlanmasına zemin sağlamıştır. Türkiye de bu süreçte “e-Avrupa+” girişimine üye olmuştur (Aydın, 2005).

Son çeyrek yüz yılda bilgi ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen değişimler, heralanan etkilediği gibi ülkelerin teknoloji politikalarını da etkilemiştir. Devletler teknoloji politikalarını güncelleyerek toplumsal yaşantıyı ve insanları da karar verme süreçlerine dahil ederek gündelik yaşamları da dönüştürmüştür. Özellikle web teknolojilerindeki gelişimlerle birlikte, devletlerin dijitalleşmesi süreci hızlanmıştır. e-Devlet kavramı gündeme gelmiştir. Vatandaşların, devletle ilgili işlerini yürütmesinde ve kamu kurumlarındaki herhangi bir sorunlarını çözmesinde e-Devlet uygulamalarından faydalanması kaçınılmaz olmuştur. e-Devlet kavramını, bir devletin vatandaşlarına karşı yerine getirmekle zorunlu olduğu görev ve hizmetler ile vatandaşların buna karşılık devlete karşı olan görev ve hizmetlerinin karşılıklı olarak elektronik iletişim ve işlem ortamlarında kesintisiz ve güvenli olarak yürütülmesi şeklinde tanımlanmak mümkündür. e-Devlet kavramı ile alışılmış mesai anlayışının dışına çıkmıştır. Mobil uygulamalar, bilgisayar sistemleri ve yazılımları ile desteklenen kamu hizmetlerinin, o devletin vatandaşlarına kesintisiz bir şekilde günün 24 saati, haftanın 7 günü boyunca erişim imkanı sunulmuştur. Açıkçası, e-devlet kavramı, kamu hizmetlerinin vatandaşlara, açık, şeffaf, sürekli ve verimli bir şekilde sunulmasını sağlamaktadır. Bu bölümün amacı da, Türkiye’de teknoloji politikaları bağlamında e-Devlet kavramının gelişimini inceleyerek güncel durum ve araştırmalar hakkında bilgi vermektir.

2. Türkiye’de e-Devletin Tarihsel Gelişimi ve Kamu Kurumlarının e-Devlet Uygulamaları

Türkiye’de e-Devlet uygulamalarına yönelik olarak yapılan çalışmalar tarihsel sırayla ele alındığında çalışmaların; Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Ana Planı (TUENA-1999), KamuNET (1998-2002), e-Türkiye Girişimi (2001), e-Dönüşüm Türkiye Projesi (2002) ve Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı (2006-2010) çerçevesinde yürütüldüğü görülmektedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018). Bu noktada Türkiye’de e-Devlete geçiş sürecinin 1980’lerin ikinci yarısından itibaren uygulanan politikalar ile başladığı, 1990’dan sonra ise e-Devlet kavramının ilk kez elle tutulur biçimde öne çıktığı söylenebilir (Çarıkçı, 2010). 1997 yılında Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu, e-Devlet vizyonuna uygun olacak şekilde, bilgi altyapısına yönelik birtakım kararlar almıştır. “Ulusal Enformasyon Altyapısı ana planının (TUENA) hazırlanması, Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezinin (ULAKBİM) kurulması ve Elektronik Ticaret ağının kurulması” şeklinde olan bu kararlar e-Devlet

yaklaşımına yönelik doğrudan alınan ilk kararlar olması açısından önemli görülmektedir (Acar, 2017). Ardından 1998 yılında Başbakanlık genelgesiyle “KamuNET Teknik Kurulu” oluşturularak kamu birimleri arasındaki iletişimin e-posta aracılığıyla yapılması öngörülmüştür (Acar, 2017).

2001 yılında e-Avrupa girişimi kapsamında Türkiye, eğitimden sağlığa tüm kurumlarıyla e-yaşamı oluşturmuş, şeffaf, katılımcı, verimli ve rekabet gücü yüksek bir e-Türkiye kurmayı amaçlamış; böylece e-Türkiye Girişimini başlatmıştır. Bu girişime yönelik Türkiye Bilişim Şurası bir rapor hazırlamış ve bu raporda e-Devletin unsurlarından ve sunması hedeflenen temel servislerden bahsedilmiştir (Türkiye Bilişim Şurası, 2002). Rapora göre, e-Devletin sunacağı temel servisler “devletten vatandaşa, devletten devlete, devletten iş yaşamına” şeklinde belirlenmiştir. Ancak bu dönemde tam anlamıyla hayata geçirilemeyen girişim 2003 yılında e-Dönüşüm Projesi ile somut hale gelmeye başlamıştır (Ekinci, 2018). Acil Eylem Planı’nda yer verilen e-Dönüşüm Türkiye Projesi ile “vatandaşlarımıza daha kaliteli ve hızlı kamu hizmeti sunabilmek amacıyla; katılımcı, şeffaf, etkin ve basit iş süreçlerine sahip olmayı ilke edinmiş bir devlet yapısı oluşturacak koşulların hazırlanması” amaçlanmış ve böylece bu proje ile e-Devlet çalışmaları tek bir çatı altında toplanmıştır (Selvi, Ulucan ve Coşkun, 2019). Nihayetinde 2008 yılında kamu hizmetlerinin tek bir nokta üzerinden, web veya mobil cihazlar ile hızlı, güvenli ve kesintisiz bir şekilde vatandaşa ulaştırılması amacıyla ‘Devletin Kısayolu’ sloganıyla e-Devlet Kapısı hizmete girmiştir (Selvi, Ulucan ve Coşkun, 2019; Ekinci, 2018). e-Devlet Kapısı kapsamında hala devam eden, oldukça geniş bir hizmet ağı hizmete sunulmaktadır. 2021 itibariyle e-Devlet Kapısı aracılığıyla 786 kurum hizmet vermektedir (e-Devlet Kapısı, 2021)

e-Devlet uygulamalarının temelinde, demokratik bir devlet anlayışının olduğu söylenebilir (Demirel, 2020). Bu bağlamda e-Devlet yaklaşımında vatandaşlar, kendilerine tanınan demokratik hakları farklı e-Devlet uygulamaları aracılığıyla da kullanabilirler. Türkiye 2006 yılında vatandaşların 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu ve 3071 sayılı Dilekçe Hakkı Kanunu kapsamındaki haklarını kullanabilmeleri için Başbakanlık İletişim Merkezi (BİMER) uygulamasını kamu hizmetine sunmuştur (Çeliksoy, 2020). 2015 itibariyle ise vatandaşların talep, şikayet ve ihbarlarını cumhurbaşkanlığına doğrudan iletmesi amacıyla Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi (CİMER) kurulmuştur. Türkiye’nin 2018’de Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçişi ile birlikte Başbakanlık makamı kaldırıldığı için BİMER hizmet uygulaması da son bulmuştur.

Türkiye’de kamuya yönelik e-hizmetin e-Devlet Kapısı’nda tek bir çatı altında toplanmasının yanı sıra bakanlıklar ve diğer kurum-kuruluşlar da vatandaşa çeşitli e-Devlet uygulamalarıyla hizmet vermektedir. 1974 yılında İçişleri Bakanlığı tarafından başlatılan Merkezi Nüfus İdaresi Sistemi (MERNİS) Projesi’nin diğer e-Devlet projelerine temel oluşturacak nitelikte olduğu söylenebilir. Başlatıldığı günden bu yana birçok aşamadan geçen proje kapsamında ilk olarak her vatandaşa bir kimlik numarası verilmiş ve nüfus müdürlükleri çevrimiçi olarak birbirlerine bağlanmıştır. Daha sonra 2003-2007 Eylem Planı ile birlikte teknolojik gelişmelere uyarlanmıştır (Atmaca, 2009). MERNİS, kağıt ortamında bulunan nüfus kayıtlarının elektronik ortama aktarılacak merkezi bir yapıda tutulmasını sağlayan bilişim teknolojileri ve ortak veritabanı işlemciliği açısından Türkiye Cumhuriyeti’nin en önemli ve temel projesidir (MERNİS, 2021). Dışişleri Bakanlığı 2001 yılında kurum çalışanlarına yönelik olarak yazışma ve arşiv otomasyonunu kullanıma sunmak için BelgeArşiv 2001 Projesini başlatmıştır (Koru, 2001). 2002 yılında vatandaşlara yönelik olarak da Konsolosluk Otomasyon Projesi uygulamaya konmuştur. Proje kapsamında dış temsilciliklerde vatandaşlara daha hızlı ve daha az maliyetli hizmet vermek amaçlanmıştır (Devlet Planlama Teşkilatı, 2004). Maliye Bakanlığı da e-Devlet uygulamaları kapsamında Hukuk Bilişim Sistemi Projesi, Merkez Erişimli Taşra Otomasyon Projesi, Bütçe Yönetim Enformasyon Sistemi, Vergi Dairesi Otomasyon Projesi (VEDOP) I, VEDOP II gibi birçok uygulamaya yer vermiştir. Özellikle VEDOP II, beyannamelerin internet üzerinden alınması (e-Beyanname) ve Türkiye Vergi Dairesi gibi uygulamaları içermesi açısından vatandaşa kolaylık sağlamıştır (Devlet Planlama Teşkilatı, 2004). Günümüzde de İnternet Vergi Dairesi uygulaması ile hizmete devam edilmektedir.

3. e-Devletin Değerlendirilmesi: Alanyazın İncelemesi

Değişen ve gelişen teknolojiye bağlı olarak e-Devlet uygulamaları da değişmekte ve gelişmektedir. Bu noktada e-Devlet uygulamalarının gelişimini inceleyen çalışmalar önem arz etmektedir. Alan yazına bakıldığında, Türkiye’de e-Devlet uygulamalarının mevcut halini, gelişimini ve değişimini değerlendiren birçok çalışma yapıldığı görülmektedir. Can ve Eke (2020), Türkiye’de e-Devlet hizmetlerinden yararlanan vatandaşların e-Devlet uygulamaları hakkındaki bilgi düzeylerinin incelenmesi ve bu uygulamalara yönelik memnuniyet düzeylerinin belirlenmesi amacıyla bir çalışma yürütmüşlerdir. Bu amaç doğrultusunda 420

vatandaşı araştırmacı tarafından hazırlanan soru formu sunulmuştur. Araştırma sonucunda vatandaşların e-Devlete yönelik memnuniyet düzeylerindeki en önemli etkenin e-Devlete yönelik bilgi düzeyleri olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca öğrenim durumları ve yaş grubunun e-Devlete yönelik bilgi düzeylerini belirlemede ayırt ediciliği bulunurken cinsiyet ile bilgi düzeyi arasında anlamlı bir ilişki yoktur. Bu sonuçlardan yola çıkarak e-Devlet ile ilgili tanıtımların artırılması ve vatandaşların bilgilendirilmesi, site içi arama motorunun güçlendirilmesi ve e-Devlet kullanılmasının önündeki bürokratik engellerin kaldırılması başta olmak üzere çeşitli öneriler sunulmuştur.

Alkan ve Ünver (2020), Türkiye İstatistik Kurumu tarafından 2018 yılında yapılmış olan Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması'nın mikro veri setinden yararlanarak çok değişkenli probit regresyon analizi ile Türkiye'de bireylerin e-Devlet kullanım durumlarını etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla bir çalışma yürütmüşlerdir. Araştırma sonucunda cinsiyet, eğitim durumu, meslek, bilgisayar kullanım sıklığı, son üç ay içinde internet kullanım sıklığı, e-ticaret kullanımı, bölge, yaş, bilişim ekipmanı sayısı ve hanehalkı büyüklüğü değişkenlerinin bireylerin e-Devlet kullanımında etkili değişkenler olduğu tespit edilmiştir. Erkeklerin, kadınlara göre e-Devlet uygulamalarını daha fazla kullandığı, bireylerin eğitim seviyeleri azaldıkça e-Devlet uygulamalarını kullanma sıklıklarının azaldığı, e-ticaret kullananların daha fazla e-Devlet uygulamalarının kullandığı ortaya konmuştur.

Ozan ve Önen (2019), e-Devlet olgusunun açıklanması, ilgili süreçlerdeki problemlerin tespit edilmesi ve sistemin daha işlevsel şekilde sürdürülebilmesi adına çözüm önerilerinin sunulması amacıyla bir çalışma yürütmüşlerdir. Çalışmada e-Devlet uygulamalarının tarihsel gelişimi verilmiş, mevcut e-Devlet Kapısı uygulaması üzerinde en çok kullanılan 20 hizmet sıralanmıştır. E-Devlet Kapısı'nın güncel kullanıcı sayısı da göz önünde bulundurularak uygulamanın her vatandaşa ulaşmadığı sonucuna varılmış, bunun altında yatan sebeplerin ne olacağı üzerinde durulmuştur. Olası problemler kapsamında genel değerlendirmeler ve bu problemlere yönelik çözüm önerileri sunulmuştur.

Selvi, Ulucan ve Coşkun (2019), yaptıkları çalışmada halkla ilişkiler çerçevesinde bir e-Devlet uygulaması olarak CİMER'in işleyişi ve dönüşümünü ele almışlardır. Çalışmada e-Devlet kavramı, e-Devletin unsurları, Türkiye'deki gelişim süreci ayrıntılı olarak incelenmiştir. E-Devlet uygulaması olarak CİMER'in yeri, CİMER'e başvuru yolları, başvuru sayısı gibi konular üzerinde durulmuştur. Başvuru sayıları göz önüne alındığında şikayet ve ihbar içerikli

başvuruların yanı sıra bigi edinme içerikli başvuru sayısında artış yaşanmasının demokratik kültür seviyesinin artmasına katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ekinci (2018), Türkiye’nin e-Devlete geçiş süreci ve sunduğu hizmetler ile mevcut durumunu incelediği çalışmasında öncelikle e-Devlet kavramını açıklamıştır. Ardından BM, AB ve Waseda Üniversitesi&IAC’ın yayımladığı raporları detaylı olarak incelemiş, Türkiye’nin bu raporlardaki yerini ortaya koymuştur. Çalışma sonucunda raporlara göre Türkiye’nin, büyük sıçramalar yaşamamasına karşın gelişmişlik puanını artırma eğiliminde olduğu tespit edilmiştir.

Şahnagil (2017) çalışmasında, bilgi teknolojilerinin devlet üzerindeki dönüşümü şeklinde nitelendirilen e-Devlet uygulamalarını ve kamu politikası aracı olarak bilgi iletişim teknolojilerini tartışarak teknolojik gelişmelerin kamu politikalarına etkilerini değerlendirmiştir. Çalışma kapsamında Türkiye’de bilgi iletişim teknolojilerinin tarihsel gelişimi ve e-Devlet uygulamalarına geçiş konuları üzerinde durulmuş, kamu politikası oluşturma hususunda e-demokrasi uygulamalarının kullanımının vatandaş-devlet ilişkisini farklı boyutlara taşıdığı ifade edilmiştir.

Akçakaya (2017), çalışmasında e-Devlet tanımları, tarihçesi, amaç ve unsurları üzerinde durmuş; geçmişten günümüze kullanılan e-Devlet uygulamalarına örnekler sunmuştur. Ayrıca e-Devlet uygulamalarının kazanımları ve yararları üzerinde de durmuştur.

Çelen, Çelik ve Seferoğlu (2011), yaptıkları çalışmada e-Devlet kavramı üzerinde durulmuş, TÜİK verileri göz önünde bulundurularak Türkiye’de e-Devlet hizmetlerinin kullanımı ve e-Devletin uygulanması önündeki engeller tartışılmış; bunların sonucunda Türkiye’deki e-Devlet modeli değerlendirilmiştir. Çalışmada vatandaşların e-Devlet hizmetlerini tercih etmelerini engelleyen başlıca unsurun, vatandaşların işlemleri kamu birimlerinde yüz yüze yürütmek istemeleri olduğu ortaya konmuştur. Ayrıca çalışmada e-Devlet uygulamaları bilgi güvenliği açısından da ele alınmıştır. İnternet ve bilgisayar kullanımı konusunda eğitim eksikliği dışında vatandaşların güvenlik endişelerinin de e-Devlet kullanımını engelleyen unsurlar arasında yer aldığı belirtilmiştir.

Çarıkçı, 2010 yılında Türkiye’de e-Devlet uygulamalarına yönelik yürüttüğü çalışmada öncelikle e-Devlet kavramı üzerinde durmuş, uygulamaların Türkiye’deki gelişim süreci hakkında bilgi vermiştir. Çalışma kapsamında Isparta ilindeki vergi mükelleflerine anket uygulanarak e-Devlet kullanım oranları, meslekler açısından dağılımı ve e-Devlet kullanıcılarının tutumları ortaya konmuş ve kullanılan e-Devlet uygulamaları hakkında bilgi verilmiştir.

Araştırma sonucunda vatandaşların, e-Devlet uygulamaları hakkındaki bilgileri arttıkça olumlu tutumlar gösterdikleri görülmüştür. E-Devlet uygulamalarının maliyetleri düşürmesi konusunda bütün katılımcıların olumlu tutum geliştirdikleri ancak deneyim açısından personellerin yetersiz ve altyapının eksik bulunması olumsuz tutuma sebebiyet verdiği de ortaya konmuştur.

Delibaş ve Akgül (2010) tarafından yapılan çalışmada e-Devlet alanındaki literatür incelenerek Dünya’da ve Türkiye’deki tarih boyunca uygulanan e-Devlet uygulamaları karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmayla birlikte dünyadaki iyi örneklerden alınabilecek dersler çıkarılmıştır. Ayrıca e-demokrasi, e-katılım alanlarındaki mevcut durum değerlendirilerek bu alanlardaki potansiyellerin gerçekleştirme yol ve yöntemleri tartışılmıştır. Çalışma sonucunda e-demokrasi ve e-katılım konularının ihmal edildiği tespit edilmiştir.

Atmaca (2009), yaptığı çalışmada e-Devlet uygulamalarının geçirdiği evrimsel süreci ortaya koyarak e-Devlet kavramını demokratikleşme, şeffaflaşma, hesap verilebilirlik gibi kavramlar çerçevesinde tartışmayı amaçlamıştır. Dünyada ve Türkiye’de e-Devlete neden ihtiyaç duyulduğu, bu mecrada nasıl gelişimler gösterildiği sıralanmıştır. Çalışmada e-Devlet uygulamalarının vatandaş odaklı değerlendirilmesi (CEES) projesi üzerinde de durulmuş, 2007’de proje sonunda hazırlanan rapora göre Türkiye’de e-Devlet hizmetlerinin sağlanması, 198 dünya ülkesi içinde ilk 10 ülke arasında sayılmaktadır. Ancak Atmaca (2009) bu sonuca zıt olarak 2008 BM rapor sonucunda Türkiye’nin 76. sırada olduğunu belirtmiştir. Çalışmada ayrıca Türkiye’de bakanlıklar ve diğer kurum ve kuruluşlar bazında sunulan e-Devlet uygulamalarına kısaca değinilmiştir.

4. Sonuç

Sonuç olarak incelediğimizde, Türkiye’nin de dünya ile birlikte e-Devlet süreçlerini uygulamaya başladığını söylemek mümkündür. Bunun en önemli sebebi olarak ise, Türkiye’de 1970li yıllardan itibaren başlatılan altyapı çalışmaları gösterilebilir. İki binli yılların başından itibaren, özellikle Avrupa Birliği süreçlerine dahil olma arzusuyla birlikte, yaşanan dijital dönüşüm kamu yönetimi alanında birçok değişime sebep olmuştur. e-Devlet uygulamalarının vatandaşların kullanımına sunulması, devlet algısına yönelik yeni bir bakış açısı oluşturmuştur. 2008 yılından itibaren, e-Devlet Kapısı’nın kurulmasıyla birlikte uygulamaların hayata geçtiği görülmüştür. e-Devletin gelişim süreci, sadece teknik ya da teknolojik bir dönüşüm değildir, devlet ile vatandaş

ilişkilerinin dijitalleştiği dijital bir dönüşümden de söz etmek mümkündür. İlgili alanyazında yürütülen çalışmaların da birçok boyutuyla e-Devlet kavramının incelendiğini göstermektedir. Bununla birlikte e-demokrasi, dijital katılım gibi yönlerin henüz tam olarak istenilen noktaya gelmediği söylenebilir. Bu konuda yapılan çalışmaların ve araştırmaların artırılmasına, üretilen politikaların daha verimli bir şekilde uygulanmasına ihtiyaç vardır. Türkiye’nin e-devletleşme sürecinde geldiği nokta dikkate değer olmakla birlikte, bu yapılandırmanın sürdürülebilirliği ve kapsayıcılığı açısından dijital erişimi sağlamak, dijital eşitsizliği önlemek, dijital güvenlik ve siber güvenlik açısından güvenilir bir zemine oturmak gibi konularda teknoloji politikaları üretmesi ve bu meseleleri sürekli gözden geçirmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Acar, A. (2017). E-Devlet uygulamaları açısından bilişim teknolojilerinin kamu hizmetlerinde kullanılması. 2. *Mediterranean International Congress on Social Sciences (MECAS II)*
- Akçakaya, M. (2017). E-Devlet anlayışı ve türk kamu yönetiminde edevlet uygulamaları. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (3), 8-31.
- Alkan, Ö. ve Ünver, Ş., (2020), Türkiye’de E-Devlet hizmetlerinin kullanımını etkileyen faktörlerin analizi, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(4), 1431-1453.
- Armağan, V. (2018). Dijital dönüşüm sürecinde akıllı şehirler ve e-Devlet platformu. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (46)
- Atmaca, K. (2009). ‘E-Devlet’ten ‘olgun devlet’e ya da e-Devlet’in olgunlaştırılması. *Denetim*, (2), 31-43.
- Aydın, M. (2005). E-Avrupa+ ve Türkiye: Bilgi teknolojileri alanında Avrupa Birliği kriterlerine uyum. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23 (1), 287-311
- Can, S., & Eke, E. (2020). E-Devlet kullanıcılarının bilgi ve memnuniyet düzeylerine yönelik bir araştırma, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (64), 19-37
- Çarıkçı, O. (2010). Türkiyede e-Devlet uygulamaları üzerine bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12), 95-122.

Çelen, F. K., Çelik, A., & Seferoğlu, S. S. (2011). Türkiye’deki e-Devlet uygulamalarının değerlendirilmesi. *Akademik Bilişim Dergisi*, 9(1).

Çeliksoy, E. (2020). Türkiye’de kamu yönetiminde halkla ilişkiler ve e-Devlet. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(27), 709-728.

Delibaş, K., & Akgül, A. E. (2010). Dünyada ve türkiye’de e-Devlet uygulamaları: türkiye’de e-demokrasi ve e-katılım potansiyellerinin harekete geçirilmesi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 100-144.

Demirel, D. (2020). Bilgi Teknolojileri, e-Devlet ve Siberokrasi, *Kamu Yönetimi Teorileri* (Ed: Hamza Ateş). Ankara: Savaş Yayınevi

Devlet Planlama Teşkilatı Bilgi Toplumu Dairesi (2004). E-Devlet Proje ve Uygulamaları.

e-Devlet Kapısı (2021). www.turkiye.gov.tr Erişim tarihi: 07.04.2021

Ekinci, T.A. (2018). Türkiye’nin e-Devlet görünümüne uluslararası göstergelerden bir bakış. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (32), 333-351.

Koru, N. (2021). e-Devlet Yöntem Arayışlarında ”Dışişleri Bakanlığı Modeli”.

Larain, C.O. (2003). E-Government in Developing Countries: Achievements and Prospects, The Transition to E-government: The Comprehensive Strategy of Chile.

Layne, K., & Lee, J. W. (2001). Developing fully functional e-government: A four stagemodel. *Government Information Quarterly*, 18(2), 122– 136.

Leigh, A. & Atkinson, R.D. (2001). Breacking down bureaucratic barries: The next phase of digital govenment. *Progresive Policy İnstitute, Technology and New Economy Project*.

Ozan, M. S. & Önen, S. M. (2019). Türkiye’de e-Devlet uygulamaları: Kamu kurumlarında elektronik işleyiş ve hizmet. *II. Uluslararası Battalgazi Multidisipliner Çalışmalar Kongresi Tam Metin Kitabı içinde*. 1075-1086.

Reddick, C. G. (2004). A two-stage model of e-government growth: Theories and empirical evidence for US cities. *Government information quarterly*, 21(1), 51-64.

Selvi, Ö., Ulucan, M., & Coşgun, A. E. (2019). Halkla ilişkiler ve bir e-Devlet uygulaması olarak CİMER. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (75), 13-37.

Şahin, A., & Örselli, E. (2003). E-Devlet anlayışı sürecinde türkiye. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (9), 343-356.

Şahnagil, S. (2017). Kamu politikası oluşturma sürecinde bilgi ve iletişim teknolojileri: e-Devlet uygulamaları. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 77-89.

Şatır, İ. A. (2009). *Avrupa Birliği Sürecinde Yerel Yönetimlerde E-Dönüşüm ve Türkiye*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

T.C. Kalkınma Bakanlığı (2018). E-Devlet hizmetlerinin geliştirilmesi. On birinci kalkınma planı (2019-2023).

Türk Dil Kurumu (2019). www.tdk.gov.tr Erişim tarihi: 07.08.2021

Türkiye Bilişim Derneği. (2012). E-Devlet Yolunda Türkiye, A. Arifoğlu, A. Körnes, A. Yazıcı, K. Akgül ve A. Ayvalı (der). Ankara: TBD Türkiye Bilişim Derneği.

Türkiye Bilişim Şurası (2002). Çalışma Grubu raporu: E-Devlet.

BÖLÜM XI

TÜRKİYE VE BÖLGELERE GÖRE BOŞANMA ANALİZİ

Divorce Analysis by Turkey and Regions

Ersin KIRAL & Muharrem GEMCİOĞLU

(Prof. Dr.), Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,

Ekonometri Bölümü, Adana, Türkiye. ekiral@cu.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6040-1795>

Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye. mgemci@gmail.com,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6875-0500>.

1. Giriş

S anayileşme ve modernleşme ile hızla değişen ve gelişen dünyada, bireylerde ve toplumlarda değişim hızlanmaktadır. Bu hızlanmanın sonucunda toplumsal normlar değişim ve gelişim göstermekte ve bu süreçte bireylerin yaşam algısı değişmektedir. Toplumsal kurum, toplumsal ilgilendiren alanlarını kapsayan töre, davranış kalıpları, halk yordamı olarak tanımlanabilir. Toplumun ihtiyaçlarını, kaygılarını faaliyetlerini düzenleyen yapıların bileşimidir (Marshall, 1999).

TDK (2024) aile kavramını; ‘Evlilik ve kan bağına dayanan, karı, koca, çocuklar, kardeşler arasındaki ilişkilerin oluşturduğu toplum içindeki en küçük birlik’; ev, familya”, ‘aynı soydan gelen veya aralarında akrabalık ilişkileri bulunan kimselerin tümü”, birlikte oturan hısım ve yakınların tümü” olarak tanımlamıştır.

Aile hayatının tüm toplumlarda bazı ortak özelliklere sahip olduğu bilinmekle birlikte Goody (2004), bunlar; Tarihin her döneminde tüm insan toplulukları için aile her zaman önemli olmuş ve bu aileler yaşayan toplulukları oluşturmuştur. Tek eşli olma zorunluluğu olmadığı zamanlarda bile genel pratikte tek eşliydi; hanehalkının varyasyonları sınırlıydı. Ortak kan ilişkileri

kabul edilmekteydi. Anne ve çocuk arasındaki ilişkileri önemsiz gibi gösterilse bile yasal ve duygusal olarak önemliydi (Goody, 2004, 6-7).

Evlilik, evlenme çağındaki erkeğin ve kadınların yasalar önünde yapmış oldukları karşılıklı en az iki şahit ile gerçekleştirilen ve bireylerin hür iradeleriyle karar verip yaşamlarını birleştirdikleri bir antlaşmadır. Türk Medeni Kanunu'nun 185. Maddesine göre; *“evlilik sözleşmesi ile bireyler arasında evlilik birliği kurulmuştur ve çiftler ailenin mutluluğu, geleceği ve çocukların bakımı, eğitimi, korunması gibi konularda da birlikte sorumluluk üstlenmiş olurlar.”* (Türk Medeni Kanunu, 2001/2024).

Sosyal bir varlık olan insanın aile kavramıyla akla gelen ilk kavramı evliliktir. Bireyleri evliliğe götüren sürecin başında bireylerin birilerine gösterdikleri sevgi, saygı ve beraber yaşama isteği vardır. Bireyler evliliği çocuk sahibi olma, yalnız kalmama, ekonomik rahatlama ve birliktelik duygusu olarak değerlendirebilir (Aktaş, 2014: 41).

Bireylerin ilişkilerini düzenleyen evlilik kurumu, ataerkil toplumlarda üremenin kontrol altına alınması, topluma zarar verecek cinsel rekabetin önlenmesi, cinsel ihtiyaçların giderilmesi gibi toplumsal yapıyı korumak adına önemli bir kurum olmuştur. Evliliğin diğer bir önemli işlevi aileye yeni katılan üyelere toplumsal ve biyolojik uyum ve gelişim sağlaması ve toplumsal cinsiyet rollerine uygun görevleri yerine getirmesidir. (Kaya, 2009).

Modernleşme ile gelen toplumsal yapıdaki değişim evlilik ile kurulan aile kurumunu da dönüştürmüştür. Modernleşme ile aileler biçimsel ve yapısal değişirken aynı zamanda güç, iktidar ve aile içi iletişimi de değişmektedir (Beck, & Beck-Gernsheim, 2012, 10-11). Ekonomik kaygılar aile birliğinden ayrılması evliliğin dışsal görevlerini azaltırken; onu duygusal tatmine ve karşılıklı iletişime dayanan bir kurum haline dönüştürmekte, evlilik duygusal, cinsel tatmin kaynağı ve mutluluğun aracı olarak değiştirmektedir (Kandiyoti, 1984, 19).

Günümüzde bireylerin evlilik amacı, duygusal doyum, ihtiyaçların karşılanması ve birbirlerine destek sağlamaktır. Evlilik için bireysel mutluluk en büyük motivasyondur. Evliliklerde yapılan evlilik yemini ve çocuk yetiştirme görevinden çok, karşılıklı duyulan aşktır. Önceki dönemlerde görevlere dayanan evlilikten öte özgür seçim ve romantizme dayanmaktadır (Clarke-Stewart, & Brentano, 2006, 31). Aile kurumundaki değişim, aile ve evlilik biçimlerindeki farklılıkta görünür hale gelmiştir. Yenilik ve yeni fırsatlar aile yapısını değiştirken dünya üzerindeki toplumlar bu değişimi deneyimlemektedir (Giddens, 2005, 172-173).

Evlilik tarihi kadar eski olan boşanma; toplumun dinamiğini oluşturan aile kavramının işlevini yerine getiremediği durumlarda evliliğin bitmesi ile oluşmaktadır. Boşanma olayı mikro anlamda aileyi biriyi ilgilendirirken makro anlamada toplumu ilgilendirdiği için gerek kanunlarda, dinde, toplumsal normlarda aile birliğinin devamı için bazı kurallar oluşmuş, ailenin devamı için koruyucu önlemler alınmıştır (Süerbiçer, 2009).

Sağlıklı her birey düzen ister. Bazen elde olmayan içsel dışsal nedenlerden ötürü düzeni değiştirmek zorunda kalır. Bir ömür boyu berberlik akdi ile bir araya gelen bireyler elde olmayan sebeplerden dolayı yollarına yalnız devam etmek istemektedir. Bu durum boşanma kavramı ile karşımıza çıkmaktadır. Boşanma toplumsal, hukuki ve psikolojik açıdan farklı disiplinlerde farklı tanımlanmaktadır. En sade haliyle boşanma bireylerin evliliklerini mahkeme kararı ile bitirmesidir (Doğan, 2016).

Aydınalp (1981), boşanmayı, devam eden bir evliliğin, kanunda belirtilen sebeplerden ötürü eşler hayatta iken mahkeme kararıyla sona erdirilmesi olarak tanımlar. Arıkan'a (1996) göre, boşanma bir evliliğin yasal olarak bitmesi ve bireylerin yeniden evlenmelerine olanak tanıyan bir durumdur.

Uyar'a (1999) göre, boşanma duygu ve düşünce boyutunda ortaya çıkan, hukuksal olarak kesinleşen ve bireyler için yeni bir yaşam biçimi oluşturan psikolojik, sosyal ve ekonomik boyutları olan bir süreci ifade eder. Walczak ve Burns (2004) ise boşanmayı, birlikte yaşayan bireylerin bu isteği kaybetmeleri sonucunda aldıkları karardır.

Sucu'ya (2007) göre, boşanma evli bireylerin sevgi, mutluluk, huzur saygı gibi beklentilerin karşılanmaması sonucunda yasal bir şekilde evliliklerini sonlandırmasıdır. Özkalp'e (2013) boşanma, evlilik birliğinin bireylerden birinin veya her ikisinin kararı üzerine kanunlar tarafından sonlandırılmasıdır.

2. Literatür

Boşanma üzerine literatürde birçok çalışma bulunmaktadır.

(Bayrak, 2019) çalışmasında ekonometrik yöntemler kullanarak Türkiye'nin 1980-2017 yılları arasında işsizlik ve boşanma verilerini arasındaki nedenselliği çalışmıştır. Yaptığı analizler sonucunda işsizlik ve boşanma arasında çift yönlü nedensellik bulmuştur. 1980-2017 yılları arasındaki boşanma olaylarının bir nedeninin de işsizlik olduğunu sonucuna ulaşmıştır.

(Kıral, 2018) çalışmasında 1996-2007 yılları arasında Avrupa birliği ülkelerinin kaba boşanma hızlarını Markov yöntemi ile analiz etmiştir.

Çalışmasında elde ettiği bulgular; boşanmanın yasalaştığı ülkelerde boşanma hızında artış gözlemlenmiş, en yüksek boşanma hızı kuzey ve kuzeydoğu ülkeleri olmuştur, komşu ülkelerin boşanma hızı değişimlerinin benzer olduğunu vurgulamıştır.

(İğdeli & Ay, 2021) çalışmasında 2008-2017 yılları arasında Türkiye'nin ve dört bölgenin boşanmanın sosyo-ekonomik belirleyicilerini ekonometrik yöntemlerle analiz etmiştir. Kadın istihdamının sektörel bazda farklılaşmasını incelemiştir. Yapılan analizlerin sonucunda kadınların eğitim durumu, kadınların tarım istihdamı, erkeğin işsizliği boşanmanın artırıcı etkisini olduğunu vurgulamıştır. Sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerindeki farklılık boşanmanın belirleyici unsurlarını değiştirmiştir.

(Taş vd., 2014) çalışmasında 2008-2011 yılları arasında Türkiye'de bölgelere göre boşanma oranı, işsizlik, takibe düşen kredi değişkenlerinin suç oranına etkisini ekonometrik yöntemlerle analiz etmiştir. Kaba boşanma oranındaki binde birlik artış bin kişiye düşen suç ortalamasını 1,24 artırdığını bulmuştur.

(Ceylan & Gürsoy, 2023) çalışmasında 1989-2021 yılları arasında kadın istihdamı ve boşanma arasındaki ilişkiyi ekonometrik yöntemlerle incelemiştir. Elde edilen bulgular sonucunda kadın istihdamı ve boşanma arasında uzun dönemli pozitif bir ilişki bulmuştur. Yapılan nedensellik sonucuna boşanmanın kadın istihdamına doğru tek yönlü ilişki saptamıştır.

(Pehlivan, 2023) çalışmasında 2009-2021 yılları arasında tek yönlü varyans analizi yaparak illerin gelişmişlik düzeylerine göre tekyönlü varyans analizi yapmıştır. İllerin gelişmişlik düzeyleri boşanma oranıyla ile doğrusal bir ilişkilidir, boşanma hızı gelişmiş illerden düşük illere doğru kademeli olarak düştüğünü vurgulamıştır.

(Başkaya, 2017) çalışmasında 2001-2015 yılları arasında yapılan evliliklerinin ve boşanmaların illere göre zamansal değişimini incelemiştir. Boşanma, hiç evlenmeme ve ilk evlilik yaşı artmakta, eğitimin boşanma üzerine etkisi kadınlarda daha baskın olmakta ve eğitilmiş kadınların boşanma oranı artırdığını gözlemlenmiştir.

(Koç, 2019) çalışmasında Türkiye İstatistik Kurumunun 2017 yılı verileri kullanılarak veriler probit link fonksiyonu ve beta regresyon yöntemi ile tahmin edilmiş nüfus artış hızı, kaba evlenme hızı, yüksek eğitimli bireylerin sayısının boşanma hızı üzerinde pozitif etkiye sahipken, doğum hızı ve okuma yazma bilmeyenlerin sayısı boşanma hızı üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu vurgulamıştır.

Markov Zincirleri, beşerî ve fen bilimleri alanında kullanılan bir yöneylem araştırmasıdır. Markov analizi olasılık kanunlarından karar vericilere meydana gelebilecek davranış değişikliklerinin bulunmasını sağlayan bir tekniktir. Literatürde birçok alanda Markov zincirleri yöntemi ile yapılan çalışmalar bulunmaktadır.

Polat, Y., & Süzülmüş, S. (2024) Kilis ilinde tüketicilerin otomobil marka tercihlerini Markov yöntemi ile bireylerin gelecekteki otomobil tercihlerini tahmin etmiştir. Tonkaz, T. (2008). Güneydoğu Anadolu Projesi alanında kuraklık analizini Markov zinciri modeli ile yapmıştır. Acar, E. Ö. (2016) Markov analizi kullanarak küresel ekonomik krizin Türkiye işgücü piyasasındaki etkilerini analiz etmiştir. Dağlıoğlu, C., & Kırıl, G. (2018), Barca, O., & Arabacı, Ö. (2020), Özdemir, A., & Demireli, E. (2014), Yenisu, E. (2020) borsa, Kırıl, E. (2018), Alp, S., & Öz, E. (2009) marka tercihi, Gündüz, S., & Demirbay, S. G. (2020) seçmen tercihi, Özel G., & Solmaz A. (2012) deprem modelleme konularında çalışmalar yapmışlardır.

3. Yöntem: Markov Zincirleri

Markov zinciri analizi, olasılık teorisi ve matematiksel istatistikte, ayrık indeks kümesi ve durum uzayına sahip Markov özelliklerini gösteren rastgele bir süreçtir. Olasılık teorisine göre Markov zinciri modeli, otoregresif süreç yöntemlerini kullanarak, durağan durumlar için niceliksel bir tahmin modelidir (Jing Xun, 2021).

Z sayılabilir bir küme ve $i, j \in Z$ için her $n \geq 0$ olmak üzere;

$$P\{Z_{n+1} = j | Z_0, \dots, Z_n\} = P\{Z_{n+1} = j | Z_n\} \quad (1)$$

$$P\{Z_{n+1} = j | Z_n = i\} = p_{ij} \quad (2)$$

koşullarını sağlayan bir $Z = \{Z_n: n \geq 0\}$ stokastik sürecine *Markov zinciri* denir. Markov zincirinin, i durumundan j durumuna geçme olasılığı p_{ij} 'dir. Gelecek durum mevcut duruma bağlı olması koşullu olasılıklar yardımı ile hesaplanır. Olasılıklar toplamı 1 olup her $i, j \in Z$ için her $i \in Z$ için $\sum p_{ij} = 1$ koşulunu sağlar. Zincirin geçiş olasılık matrisi

$$P = [p_{ij}]$$

ile tanımlanır. (1) nolu koşul Markov özelliğidir ve herhangi bir n zamanında mevcut Z_n durumu biliniyorken bir sonraki Z_{n+1} durumu Z_0, \dots, Z_{n-1} geçmiş durumlardan koşullu olarak bağımsızdır. Başka bir ifade ile bir sonraki durum, hâlihazırdaki durum vasıtasıyla geçmişe ve şimdiki duruma bağlıdır. (2) nolu

koşul ise geçiş olasılıklarının zaman değişkeni n ye bağlı olmadığı anlamına gelir (Serfozo, 2009).

Ü=üst, O=orta ve A=alt olmak üzere KBH için durumlar 3 kategoride;

$$\begin{aligned}\bar{x}-\sigma &< \text{“üst: A”} \\ \bar{x}-\sigma \leq x \leq \bar{x}+\sigma &\text{“orta: O”} \\ x < \bar{x}+\sigma &\text{“alt: Ü”}\end{aligned}$$

olarak sınıflandırılmıştır. Veriler Microsoft Excel programına girildikten sonra komutlar yardımı ile durumlar arası geçiş frekans matrisi (GFM) elde edilmiştir. Bu matrisin her bir elemanı bulunduğu satırın toplamına bölünerek P geçiş olasılık matrisi (GOM) elde edilir. GOM matrisinin p_{ij} terimleri

$$p_{ij}=n_{ij}/\sum n_{ij} \quad (3)$$

formülü ile hesaplanır. Son durumun olasılık dağılımını Q_n ile gösterelim, başlangıç olasılık vektörü Q_n alınarak bir sonraki dönemin geçiş olasılıkları, $n=0,1,2,\dots$ olmak üzere

$$Q_{n+1}=Q_n P \quad (4)$$

formülü ile hesaplanır (Grimshaw ve Alexander, 2011). Geçiş olasılıkları zamandan bağımsız olup geçiş sayısının bazı değerlerinden sonra sabit bir olasılık dağılımına yaklaşma eğilimi gösterir. n arttıkça P geçiş olasılık matrisinin P^n kuvvetleri durağanlık matrisine yaklaşır. P 'nin *limit matrisi*,

$$n \rightarrow \infty \text{ iken, } \lim P^n = P^k \quad (5)$$

sağlayan en küçük k pozitif tamsayısı varsa P 'ye k . mertebeden *durağan matris* denir. P^k ya da P matrisinin *denge durumu* denir.

Her geçişin limit matrisini bulmak için Microsoft Excel programı kullanılmıştır. Türkiye ve bölgelerinin kaba boşanma hızlarının gelecek tahmini ve durağanlaştığı dönemler bulunmuştur. 2023 yılı KBH oranı beklenen değeri hesabı için: her bir bölge veri kümesinin minimum ve maksimum değerleri sırasıyla m ve n olarak seçersek, ilgili verinin

Ü=(x,n], O=(y,z] ve A aralık tanımları üzerinden,

$$[m+\text{maksA})/2, (y+z)/2, (l+x)/2] * QT_2 \quad (7)$$

formülü ile hesaplanır. Denge durumunda beklenen değer hesabı için her bir ilin P^k durağan durum matrisi olmak üzere

$$[(m+maksA)/2, (y+z)/2, (l+x)/2] * P^k \quad (8)$$

ile hesaplanır. 2023 yılı için beklenen değerler ve denge durumunda beklenen değerler (4), (6), (7) ve (8) nolu formüller kullanılarak hesaplanmıştır.

4. Bulgular

Türkiye için A, O ve Ü durum aralıkları, artma azalma durumları arası geçişler frekans matrisi ve A, O, Ü durumları arası geçiş frekans matrisi Tablo 1'deki gibi hesaplanmıştır.

Tablo 1. Türkiye'nin KBH oranları için GFM ve GOM

	ARALIK TANIMLARI	ARTMA/AZALMA (+/-) GEÇİŞ FREKANS MATRİSİ			DURUMLAR İÇİN (A, O, Ü) GEÇİŞ FREKANS MATRİSİ			
		-	+	TOP.	A	O	Ü	TOP.
TÜRKİYE	A: KBH≤1,41				A 5,00	1,00	0,00	6,00
	O: 1,41<KBH≤1,64	- 3,00	5,00	8	O 1,00	4,00	3,00	8,00
	Ü: KBH>1,64	+ 5,00	7,00	12	Ü 0,00	2,00	5,00	7,00

Türkiye için KBH oranları artma ve azalma durum geçişleri sayıldığında; azalan bir yıldan yine azalan bir yıla geçiş sayısı 3, azalan bir yıldan artan bir yıla geçiş sayısı 5, artan bir yıldan azalan bir yıla geçiş sayısı 5 ve artan bir yıldan yine artan bir yıla geçiş sayısı 7 olarak bulunmuştur. Verilerdeki 20 yıl için KBH oranları 8 yıl için azalan, 12 yıl için artan yönde olmuştur.

KBH A, O, Ü durum geçişleri sayıldığında yıllık olarak;

A'dan A'ya 5, A'dan O'ya 1, A'dan Ü'ye 0,

O'dan A'ya 1, O'dan O'ya 4, O'dan Ü'ye 3,

Ü'den A'ya 0, Ü'den O'ya 2, Ü'den Ü'ye 5 olarak bulunmuştur.

A, O ve Ü kategorileri sırasıyla; 6, 8 ve 8 defa gerçekleşmiştir.

Türkiye'deki bölgelerinin her biri için A, O ve Ü durum aralıkları, yıllık artma azalma durumları arası geçişler frekans matrisi ve yıllık A, O, Ü durumları arası geçiş frekans matrisi Tablo 2'deki gibi hesaplanmıştır.

Tablo 2. Türkiye’deki bölgelerinin her biri için A, O ve Ü durum aralıkları, yıllık artma azalma durumları arası geçişler frekans matrisi ve yıllık A, O, Ü durumları arası geçiş frekans

BÖLGELER	ARALIK TANIMLARI	ARTMA/AZALMA (+/-) GEÇİŞ FREKANS MATRİSİ	DURUMLAR İÇİN (A, O, Ü) GEÇİŞ FREKANS MATRİSİ
İstanbul	A: $KBH \leq 1,73$ O: $1,73 < KBH \leq 1,64$ Ü: $KBH > 1,92$	<div>- + TOP.</div> <div>- 2 6 8</div> <div>+ 7 5 12</div>	<div>A O Ü TOP.</div> <div>A 3 2 1 6</div> <div>O 2 1 2 5</div> <div>Ü 0 2 5 6</div>
Batı Marmara	A: $KBH \leq 1,52$ O: $1,52 < KBH \leq 1,87$ Ü: $KBH > 1,87$	<div>- + TOP.</div> <div>- 1 4 5</div> <div>+ 4 11 15</div>	<div>A O Ü TOP.</div> <div>A 4 2 0 6</div> <div>O 1 5 3 9</div> <div>Ü 0 2 4 6</div>
Ege	A: $KBH \leq 1,99$ O: $1,99 < KBH \leq 2,27$ Ü: $KBH > 2,27$	<div>- + TOP.</div> <div>- 4 6 10</div> <div>+ 5 5 10</div>	<div>A O Ü TOP.</div> <div>A 4 1 0 5</div> <div>O 1 3 4 8</div> <div>Ü 0 3 5 8</div>
Doğu Marmara	A: $KBH \leq 1,34$ O: $1,34 < KBH \leq 1,75$ Ü: $KBH > 1,75$	<div>- + TOP.</div> <div>- 2 4 6</div> <div>+ 4 10 14</div>	<div>A O Ü TOP.</div> <div>A 4 2 0 6</div> <div>O 1 5 2 8</div> <div>Ü 0 1 6 7</div>
Batı Anadolu	A: $KBH \leq 1,79$ O: $1,79 < KBH \leq 2$ Ü: $KBH > 2$	<div>- + TOP.</div> <div>- 6 4 10</div> <div>+ 3 7 10</div>	<div>A O Ü TOP.</div> <div>A 5 1 0 6</div> <div>O 1 3 3 7</div> <div>Ü 0 2 6 8</div>
Akdeniz	A: $KBH \leq 1,6$ O: $1,6 < KBH \leq 1,94$ Ü: $KBH > 1,94$	<div>- + TOP.</div> <div>- 3 4 7</div> <div>+ 4 9 13</div>	<div>A O Ü TOP.</div> <div>A 7 1 0 8</div> <div>O 0 5 2 7</div> <div>Ü 0 1 5 6</div>

Orta Anadolu	A: KBH \leq 1,6 O: 1,6<KBH \leq 1,75 Ü: KBH>1,75	- + TOP. 3 6 9 + 7 4 11	A O Ü TOP. A 4 2 1 7 O 3 3 3 9 Ü 0 3 2 5
Batı Karadeniz	A: KBH \leq 1,33 O: 1,33<KBH \leq 1,5 Ü: KBH>1,5	- + TOP. 3 4 7 + 4 9 13	A O Ü TOP. A 5 2 1 8 O 2 7 1 10 Ü 0 1 2 3
Doğu Karadeniz	A: KBH \leq 1,41 O: 1,41<KBH \leq 1,64 Ü: KBH>1,64	- + TOP. 3 5 8 + 5 7 12	A O Ü TOP. A 4 4 0 8 O 3 6 2 11 Ü 0 1 1 2
Kuzeydoğu Anadolu	A: KBH \leq 0,55 O: 0,55<KBH \leq 0,67 Ü: KBH>0,67	- + TOP. 1 6 7 + 6 7 13	A O Ü TOP. A 5 2 0 7 O 1 8 1 10 Ü 0 0 4 4
Ortadoğu Anadolu	A: KBH \leq 0,53 O: 0,53<KBH \leq 0,67 Ü: KBH>0,67	- + TOP. 3 6 9 + 6 5 11	A O Ü TOP. A 7 2 0 9 O 1 6 1 8 Ü 0 0 4 4
Güneydoğu Anadolu	A: KBH \leq 0,55 O: 0,55<KBH \leq 0,67 Ü: KBH>0,67	- + TOP. 2 5 7 + 5 8 13	A O Ü TOP. A 2 2 0 4 O 1 7 2 10 Ü 0 1 6 7

İstanbul için azalan bir yıldan yine azalan bir yıla geçiş sayısı 2, azalan bir yıldan artan bir yıla geçiş sayısı 6, artan bir yıldan azalan bir yıla geçiş sayısı 7 ve artan bir yıldan yine artan bir yıla geçiş sayısı 5 olarak bulunmuştur. Verilerdeki 20 yıl için KBH oranları 9 yıl için azalan, 11 yıl için artan yönde olmuştur.

KBH A, O, Ü durum geçişleri sayıldığında yıllık olarak;

A'dan A'ya 3, A'dan O'ya 2, A'dan Ü'ye 1,

O'dan A'ya 2, O'dan O'ya 1, O'dan Ü'ye 2,

Ü'den A'ya 0, Ü'den O'ya 2, Ü'den Ü'ye 8 olarak bulunmuştur.

A, O ve Ü kategorileri sırasıyla; 6, 5 ve 11 defa gerçekleşmiştir.

Batı Marmara için azalan bir yıldan yine azalan bir yıla geçiş sayısı 1, azalan bir yıldan artan bir yıla geçiş sayısı 4, artan bir yıldan azalan bir yıla geçiş sayısı 4 ve artan bir yıldan yine artan bir yıla geçiş sayısı 11 olarak bulunmuştur. Verilerdeki 20 yıl için KBH oranları 5 yıl için azalan, 15 yıl için artan yönde olmuştur.

KBH A, O, Ü durum geçişleri sayıldığında yıllık olarak;

A'dan A'ya 4, A'dan O'ya 2, A'dan Ü'ye 0,

O'dan A'ya 1, O'dan O'ya 5, O'dan Ü'ye 3,

Ü'den A'ya 0, Ü'den O'ya 2, Ü'den Ü'ye 4 olarak bulunmuştur.

A, O ve Ü kategorileri sırasıyla; 6, 9 ve 7 defa gerçekleşmiştir.

Ege için azalan bir yıldan yine azalan bir yıla geçiş sayısı 4, azalan bir yıldan artan bir yıla geçiş sayısı 6, artan bir yıldan azalan bir yıla geçiş sayısı 5 ve artan bir yıldan yine artan bir yıla geçiş sayısı 5 olarak bulunmuştur. Verilerdeki 20 yıl için KBH oranları 9 yıl için azalan, 11 yıl için artan yönde olmuştur.

KBH A, O, Ü durum geçişleri sayıldığında yıllık olarak;

A'dan A'ya 4, A'dan O'ya 1, A'dan Ü'ye 0,

O'dan A'ya 1, O'dan O'ya 3, O'dan Ü'ye 4,

Ü'den A'ya 0, Ü'den O'ya 3, Ü'den Ü'ye 5 olarak bulunmuştur.

A, O ve Ü kategorileri sırasıyla; 5, 8 ve 9 defa gerçekleşmiştir.

Doğu Marmara için azalan bir yıldan yine azalan bir yıla geçiş sayısı 2, azalan bir yıldan artan bir yıla geçiş sayısı 4, artan bir yıldan azalan bir yıla geçiş sayısı 4 ve artan bir yıldan yine artan bir yıla geçiş sayısı 10 olarak bulunmuştur. Verilerdeki 20 yıl için KBH oranları 6 yıl için azalan, 14 yıl için artan yönde olmuştur.

KBH A, O, Ü durum geçişleri sayıldığında yıllık olarak;

A'dan A'ya 4, A'dan O'ya 2, A'dan Ü'ye 0,

O'dan A'ya 1, O'dan O'ya 5, O'dan Ü'ye 2,

Ü'den A'ya 0, Ü'den O'ya 1, Ü'den Ü'ye 6 olarak bulunmuştur.

A, O ve Ü kategorileri sırasıyla; 6, 8 ve 8 defa gerçekleşmiştir.

Batı Anadolu için azalan bir yıldan yine azalan bir yıla geçiş sayısı 6, azalan bir yıldan artan bir yıla geçiş sayısı 4, artan bir yıldan azalan bir yıla geçiş sayısı 3 ve artan bir yıldan yine artan bir yıla geçiş sayısı 7 olarak bulunmuştur. Verilerdeki 20 yıl için KBH oranları 6 yıl için azalan, 14 yıl için artan yönde olmuştur.

KBH A, O, Ü durum geçişleri sayıldığında yıllık olarak;

A'dan A'ya 5, A'dan O'ya 1, A'dan Ü'ye 0,

O'dan A'ya 1, O'dan O'ya 3, O'dan Ü'ye 3,
 Ü'den A'ya 0, Ü'den O'ya 2, Ü'den Ü'ye 6 olarak bulunmuştur.
 A, O ve Ü kategorileri sırasıyla; 6, 7 ve 9 defa gerçekleşmiştir.

Akdeniz için azalan bir yıldan yine azalan bir yıla geçiş sayısı 3, azalan bir yıldan artan bir yıla geçiş sayısı 4, artan bir yıldan azalan bir yıla geçiş sayısı 4 ve artan bir yıldan yine artan bir yıla geçiş sayısı 9 olarak bulunmuştur. Verilerdeki 20 yıl için KBH oranları 7 yıl için azalan, 13 yıl için artan yönde olmuştur.

KBH A, O, Ü durum geçişleri sayıldığında yıllık olarak;
 A'dan A'ya 7, A'dan O'ya 1, A'dan Ü'ye 0,
 O'dan A'ya 0, O'dan O'ya 5, O'dan Ü'ye 2,
 Ü'den A'ya 0, Ü'den O'ya 1, Ü'den Ü'ye 5 olarak bulunmuştur.
 A, O ve Ü kategorileri sırasıyla; 8, 7 ve 7 defa gerçekleşmiştir.

Orta Anadolu için azalan bir yıldan yine azalan bir yıla geçiş sayısı 3, azalan bir yıldan artan bir yıla geçiş sayısı 6, artan bir yıldan azalan bir yıla geçiş sayısı 7 ve artan bir yıldan yine artan bir yıla geçiş sayısı 4 olarak bulunmuştur. Verilerdeki 20 yıl için KBH oranları 9 yıl için azalan, 11 yıl için artan yönde olmuştur.

KBH A, O, Ü durum geçişleri sayıldığında yıllık olarak;
 A'dan A'ya 4, A'dan O'ya 2, A'dan Ü'ye 1,
 O'dan A'ya 3, O'dan O'ya 3, O'dan Ü'ye 3,
 Ü'den A'ya 0, Ü'den O'ya 3, Ü'den Ü'ye 2 olarak bulunmuştur.
 A, O ve Ü kategorileri sırasıyla; 7, 9 ve 6 defa gerçekleşmiştir.

Batı Karadeniz için azalan bir yıldan yine azalan bir yıla geçiş sayısı 3, azalan bir yıldan artan bir yıla geçiş sayısı 4, artan bir yıldan azalan bir yıla geçiş sayısı 4 ve artan bir yıldan yine artan bir yıla geçiş sayısı 9 olarak bulunmuştur. Verilerdeki 20 yıl için KBH oranları 7 yıl için azalan, 13 yıl için artan yönde olmuştur.

KBH A, O, Ü durum geçişleri sayıldığında yıllık olarak;
 A'dan A'ya 5, A'dan O'ya 2, A'dan Ü'ye 1,
 O'dan A'ya 2, O'dan O'ya 7, O'dan Ü'ye 1,
 Ü'den A'ya 0, Ü'den O'ya 1, Ü'den Ü'ye 2 olarak bulunmuştur.
 A, O ve Ü kategorileri sırasıyla; 8, 10 ve 4 defa gerçekleşmiştir.

Doğu Karadeniz için azalan bir yıldan yine azalan bir yıla geçiş sayısı 3, azalan bir yıldan artan bir yıla geçiş sayısı 5, artan bir yıldan azalan bir yıla geçiş sayısı 5 ve artan bir yıldan yine artan bir yıla geçiş sayısı 7 olarak bulunmuştur. Verilerdeki 20 yıl için KBH oranları 8 yıl için azalan, 12 yıl için artan yönde olmuştur.

KBH A, O, Ü durum geçişleri sayıldığında yıllık olarak;
 A'dan A'ya 4, A'dan O'ya 4, A'dan Ü'ye 0,
 O'dan A'ya 3, O'dan O'ya 6, O'dan Ü'ye 2,
 Ü'den A'ya 0, Ü'den O'ya 1, Ü'den Ü'ye 1 olarak bulunmuştur.
 A, O ve Ü kategorileri sırasıyla; 8, 11 ve 3 defa gerçekleşmiştir.

Kuzeydoğu Karadeniz için azalan bir yıldan yine azalan bir yıla geçiş sayısı 1, azalan bir yıldan artan bir yıla geçiş sayısı 6, artan bir yıldan azalan bir yıla geçiş sayısı 6 ve artan bir yıldan yine artan bir yıla geçiş sayısı 7 olarak bulunmuştur. Verilerdeki 20 yıl için KBH oranları 7 yıl için azalan, 13 yıl için artan yönde olmuştur.

KBH A, O, Ü durum geçişleri sayıldığında yıllık olarak;
 A'dan A'ya 5, A'dan O'ya 2, A'dan Ü'ye 0,
 O'dan A'ya 1, O'dan O'ya 8, O'dan Ü'ye 1,
 Ü'den A'ya 0, Ü'den O'ya 0, Ü'den Ü'ye 4 olarak bulunmuştur.
 A, O ve Ü kategorileri sırasıyla; 7, 10 ve 5 defa gerçekleşmiştir.

Ortadoğu Anadolu için azalan bir yıldan yine azalan bir yıla geçiş sayısı 3, azalan bir yıldan artan bir yıla geçiş sayısı 6, artan bir yıldan azalan bir yıla geçiş sayısı 6 ve artan bir yıldan yine artan bir yıla geçiş sayısı 5 olarak bulunmuştur. Verilerdeki 20 yıl için KBH oranları 9 yıl için azalan, 11 yıl için artan yönde olmuştur.

KBH A, O, Ü durum geçişleri sayıldığında yıllık olarak;
 A'dan A'ya 7, A'dan O'ya 2, A'dan Ü'ye 0,
 O'dan A'ya 1, O'dan O'ya 6, O'dan Ü'ye 1,
 Ü'den A'ya 0, Ü'den O'ya 0, Ü'den Ü'ye 4 olarak bulunmuştur.
 A, O ve Ü kategorileri sırasıyla; 9, 8 ve 5 defa gerçekleşmiştir.

Ortadoğu Anadolu için azalan bir yıldan yine azalan bir yıla geçiş sayısı 2, azalan bir yıldan artan bir yıla geçiş sayısı 5, artan bir yıldan azalan bir yıla geçiş sayısı 5 ve artan bir yıldan yine artan bir yıla geçiş sayısı 8 olarak bulunmuştur. Verilerdeki 20 yıl için KBH oranları 7 yıl için azalan, 13 yıl için artan yönde olmuştur.

KBH A, O, Ü durum geçişleri sayıldığında yıllık olarak;
 A'dan A'ya 2, A'dan O'ya 2, A'dan Ü'ye 0,
 O'dan A'ya 1, O'dan O'ya 7, O'dan Ü'ye 2,
 Ü'den A'ya 0, Ü'den O'ya 1, Ü'den Ü'ye 6 olarak bulunmuştur.
 A, O ve Ü kategorileri sırasıyla; 4, 10 ve 8 defa gerçekleşmiştir.

Türkiye ve Bölgelerin 2023 yılı için KBH oranları için Olasılık matrisi ve tahmin değerleri tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Türkiye ve Bölgelerin 2023 yılı için KBH oranları için Olasılık matrisi ve tahmin değerleri

	Olasılık Değeri			2022	Tahminlenen	2023	Gerçekleşen
	A	O	Ü				
Türkiye	0,00	0,29	0,71	2,15	Üst	2,01	Üst
İstanbul	0,00	0,20	0,80	2,22	Üst	2,11	Üst
Batı Marmara	0,00	0,33	0,67	2,50	Üst	2,40	Üst
Ege	0,00	0,38	0,62	2,80	Üst	2,69	Üst
Doğu Marmara	0,00	0,14	0,86	2,24	Üst	2,21	Üst
Batı Anadolu	0,00	0,25	0,75	2,54	Üst	2,39	Üst
Akdeniz	0,00	0,17	0,83	2,49	Üst	2,20	Üst
Orta Anadolu	0,00	0,60	0,40	2,23	Üst	2,07	Üst
Batı Karadeniz	0,00	0,33	0,67	1,99	Üst	1,92	Üst
Doğu Karadeniz	0,00	0,50	0,50	1,54	Üst	1,48	Üst
Kuzeydoğu Anadolu	0,00	0,00	1,00	1,12	Üst	1,09	Üst
Ortadoğu Anadolu	0,00	0,00	1,00	1,07	Üst	0,91	Üst
Güneydoğu Anadolu	0,00	0,00	1,00	1,18	Üst	1,02	Üst

Türkiye için 2023 yılı için %29 orta, %71 üst; %42 azalan, %58 artan olması beklenmektedir. 2022 yılı için KBH 2,15 iken 2023 yılı için 2,01 olmuştur. İstanbul için 2023 yılı için %20 orta, %80 üst; %58 azalan, %42 artan olması beklenmektedir. 2022 yılı için KBH 2,22 iken 2023 yılı için 2,11 olmuştur. Batı Marmara için 2023 yılı için %33 orta, %67 üst; %27 azalan, %73 artan olması beklenmektedir. 2022 yılı için KBH 2,50 iken 2023 yılı için 2,40 olmuştur. Ege için 2023 yılı için %38 orta, %62 üst; %50 azalan, %50 artan olması beklenmektedir. 2022 yılı için KBH 2,80 iken 2023 yılı için 2,69 olmuştur. Doğu Marmara için 2023 yılı için %14 orta, %86 üst; %29 azalan, %71 artan olması beklenmektedir. 2022 yılı için KBH 2,24 iken 2023 yılı için

2,21 olmuştur. Batı Anadolu için 2023 yılı için %30 orta, %70 üst; %30 azalan, %70 artan olması beklenmektedir. 2022 yılı için KBH 2,54 iken 2023 yılı için 2,39 olmuştur. Akdeniz için 2023 yılı için %17 orta, %83 üst; %31 azalan, %69 artan olması beklenmektedir. 2022 yılı için KBH 2,49 iken 2023 yılı için 2,20 olmuştur. Orta Anadolu için 2023 yılı için %60 orta, %40 üst; %64 azalan, %36 artan olması beklenmektedir. 2022 yılı için KBH 2,23 iken 2023 yılı için 2,07 olmuştur. Batı Karadeniz için 2023 yılı için %33 orta, %67 üst; %31 azalan, %69 artan olması beklenmektedir. 2022 yılı için KBH 1,99 iken 2023 yılı için 1,92 olmuştur. Doğu Karadeniz için 2023 yılı için %50 orta, %50 üst; %42 azalan, %52 artan olması beklenmektedir. 2022 yılı için KBH 1,54 iken 2023 yılı için 1,48 olmuştur. Kuzeydoğu Anadolu için 2023 yılı için %0 orta, %100 üst; %46 azalan, %54 artan olması beklenmektedir. 2022 yılı için KBH 1,12 iken 2023 yılı için 1,09 olmuştur. Ortadoğu Anadolu için 2023 yılı için %0 orta, %100 üst; %55 azalan, %45 artan olması beklenmektedir. 2022 yılı için KBH 1,07 iken 2023 yılı için 0,91 olmuştur. Güneydoğu Anadolu için 2023 yılı için %0 orta, %100 üst; %38 azalan, %62 artan olması beklenmektedir. 2022 yılı için KBH 1,18 iken 2023 yılı için 1,02 olmuştur.

Tablo 4. Türkiye ve Bölgelerin 2023 yılı için KBH oranları için Olasılık matrisi ve tahmin değerleri

	(-) ve (+)Olasılık Değeri		2022	Tahminlenen	2023	Gerçekleşen
	(-)	(+)				
Türkiye	0,42	0,58	2,15	Artan	2,01	Azalan
İstanbul	0,58	0,42	2,22	Azalan	2,11	Azalan
Batı Marmara	0,27	0,73	2,50	Artan	2,40	Azalan
Ege	0,50	0,50	2,80	Artan	2,69	Azalan
Doğu Marmara	0,29	0,71	2,24	Artan	2,21	Azalan
Batı Anadolu	0,30	0,70	2,54	Artan	2,39	Azalan
Akdeniz	0,31	0,69	2,49	Artan	2,20	Azalan
Orta Anadolu	0,64	0,36	2,23	Azalan	2,07	Azalan
Batı Karadeniz	0,31	0,69	1,99	Artan	1,92	Azalan
Doğu Karadeniz	0,42	0,58	1,54	Artan	1,48	Azalan
Kuzeydoğu Anadolu	0,46	0,54	1,12	Artan	1,09	Azalan
Ortadoğu Anadolu	0,55	0,45	1,07	Azalan	0,91	Azalan
Güneydoğu Anadolu	0,38	0,62	1,18	Artan	1,02	Azalan

Türkiye'nin 2023 yılı için KBH %42 olasılıkla azalan, %58 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,15 iken 2023 yılında 2,01 olarak gerçekleşmiştir. İstanbul'un 2023 yılı için KBH %58 olasılıkla azalan, %42 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,22 iken 2023 yılında 2,11 olarak gerçekleşmiştir. Batı Marmara'nın 2023 yılı için KBH %27 olasılıkla azalan, %73 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,50 iken 2023 yılında 2,40 olarak gerçekleşmiştir. Ege'nin 2023 yılı için KBH %50 olasılıkla azalan, %50 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,80 iken 2023 yılında 2,69 olarak gerçekleşmiştir. Doğu

Marmara'nın 2023 yılı için KBH %29 olasılıkla azalan, %71 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,24 iken 2023 yılında 2,21 olarak gerçekleşmiştir. Batı Anadolu'nun 2023 yılı için KBH %30 olasılıkla azalan, %70 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,54 iken 2023 yılında 2,39 olarak gerçekleşmiştir. Akdeniz'in 2023 yılı için KBH %31 olasılıkla azalan, %69 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,49 iken 2023 yılında 2,20 olarak gerçekleşmiştir. Orta Anadolu'nun 2023 yılı için KBH %64 olasılıkla azalan, %36 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,23 iken 2023 yılında 2,07 olarak gerçekleşmiştir. Batı Karadeniz'in 2023 yılı için KBH %31 olasılıkla azalan, %69 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,23 iken 2023 yılında 2,07 olarak gerçekleşmiştir. Doğu Karadeniz'in 2023 yılı için KBH %42 olasılıkla azalan, %58 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 1,54 iken 2023 yılında 1,48 olarak gerçekleşmiştir. Kuzeydoğu Anadolu'nun 2023 yılı için KBH %46 olasılıkla azalan, %54 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 1,12 iken 2023 yılında 1,09 olarak gerçekleşmiştir. Ortadoğu Anadolu'nun 2023 yılı için KBH %55 olasılıkla azalan, %45 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 1,07 iken 2023 yılında 0,91 olarak gerçekleşmiştir. Güneydoğu Anadolu'nun 2023 yılı için KBH %38 olasılıkla azalan, %62 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 1,18 iken 2023 yılında 1,02 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 5. Türkiye ve Bölgelerin Denge Durumu KBH oranları için Olasılık matrisi ve tahmin değerleri

	Denge Durumu Olasılık Değeri			(-) Ve (+)Olasılık Değeri	
	A	O	Ü	(-)	(+)
Türkiye	0,24	0,33	0,43	0,40	0,60
İstanbul	0,18	0,22	0,60	0,44	0,56
Batı Marmara	0,14	0,43	0,43	0,25	0,75
Ege	0,21	0,34	0,45	0,45	0,55
Doğu Marmara	0,12	0,32	0,56	0,40	0,60
Batı Anadolu	0,24	0,28	0,48	0,48	0,52
Akdeniz	0,01	0,37	0,62	0,44	0,56
Orta Anadolu	0,31	0,40	0,29	0,47	0,53
Batı Karadeniz	0,26	0,49	0,25	0,44	0,56
Doğu Karadeniz	0,29	0,52	0,19	0,44	0,56
Kuzeydoğu Anadolu	0,03	0,06	0,91	0,39	0,61
Ortadoğu Anadolu	0,04	0,05	0,91	0,45	0,55
Güneydoğu Anadolu	0,04	0,05	0,91	0,41	0,59

Türkiye'nin uzun dönemde KBH %24 olasılıkla alt ($A \leq 1,4$), %33 olasılıkla orta ($1,41 < Orta \leq 1,64$), %43 olasılıkla üst ($üst > 1,64$), %40 olasılıkla azalan, %60 olasılıkla artan, İstanbul'un KBH %18 olasılıkla alt, %22 olasılıkla orta, %60 olasılıkla üst, %44 olasılıkla azalan, %60 olasılıkla artan, Batı Marmara'nın KBH %14 olasılıkla alt, %43 olasılıkla orta, %43 olasılıkla üst, %25 olasılıkla azalan, %75 olasılıkla artan, Ege'nin KBH %21 olasılıkla alt, %34 olasılıkla orta, %45 olasılıkla üst, %45 olasılıkla azalan, %55 olasılıkla artan, Doğu Marmara'nın KBH %12 olasılıkla alt, %32 olasılıkla orta, %56 olasılıkla üst, %40 olasılıkla azalan, %60 olasılıkla artan, Batı Anadolu'nun KBH %24 olasılıkla alt, %28 olasılıkla orta, %48 olasılıkla üst, %48 olasılıkla azalan, %52 olasılıkla artan, Akdeniz'in KBH %1 olasılıkla alt, %37 olasılıkla orta, %62 olasılıkla üst, %44 olasılıkla azalan, %56 olasılıkla artan, Orta Anadolu'nun KBH %31 olasılıkla alt, %40 olasılıkla orta, %29 olasılıkla üst, %47 olasılıkla azalan, %53 olasılıkla artan, Batı Karadeniz'in KBH %26 olasılıkla alt, %49 olasılıkla orta, %25 olasılıkla üst, %44 olasılıkla azalan, %56 olasılıkla artan, Doğu Karadeniz'in KBH %29 olasılıkla alt, %52 olasılıkla orta, %19 olasılıkla üst, %44 olasılıkla azalan, %56 olasılıkla artan, Kuzeydoğu Anadolu'nun KBH %3 olasılıkla alt, %6 olasılıkla orta, %91 olasılıkla üst, %39 olasılıkla azalan, %61 olasılıkla artan, Ortadoğu Anadolu'nun KBH %4 olasılıkla alt, %5 olasılıkla

orta, %91 olasılıkla üst, %45 olasılıkla azalan, %55 olasılıkla artan, Güneydoğu Anadolu'nun KBH %4 olasılıkla alt, %5 olasılıkla orta, %91 olasılıkla üst, %41 olasılıkla azalan, %59 olasılıkla artan yönde olacağı hesaplanmıştır.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada Türkiye İstatistik Kurumundan alınan (TÜİK) 2001 ve 2022 dönemlerini kapsayan Türkiye ve 12 bölgenin kaba boşanma hızı (1/100,000'de KBH) oranı Markov zincirleri yöntemi ile modellenmiştir.

Türkiye'nin 2023 yılı için KBH %42 olasılıkla azalan, %58 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,15 iken 2023 yılında 2,01 olarak gerçekleşmiştir. İstanbul'un 2023 yılı için KBH %58 olasılıkla azalan, %42 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,22 iken 2023 yılında 2,11 olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin 2023 yılı için KBH %42 olasılıkla azalan, %58 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,15 iken 2023 yılında 2,01 olarak gerçekleşmiştir. Artandan azalana doğru bir geçişin olduğu gözlemlenmiştir.

İstanbul'un 2023 yılı için KBH %58 olasılıkla azalan, %42 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,22 iken 2023 yılında 2,11 olarak gerçekleşmiştir. Azalandan azalana doğru bir geçişin olduğu gözlemlenmiştir.

Batı Marmara'nın 2023 yılı için KBH %27 olasılıkla azalan, %73 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,50 iken 2023 yılında 2,40 olarak gerçekleşmiştir. Artandan azalana doğru bir geçişin olduğu gözlemlenmiştir.

Ege'nin 2023 yılı için KBH %50 olasılıkla azalan, %50 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,80 iken 2023 yılında 2,69 olarak gerçekleşmiştir. Artandan azalana doğru bir geçişin olduğu gözlemlenmiştir.

Doğu Marmara'nın 2023 yılı için KBH %29 olasılıkla azalan, %71 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,24 iken 2023 yılında 2,21 olarak gerçekleşmiştir. Artandan azalana doğru bir geçişin olduğu gözlemlenmiştir.

Batı Anadolu'nun 2023 yılı için KBH %30 olasılıkla azalan, %70 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,54 iken 2023 yılında 2,39 olarak gerçekleşmiştir. Artandan azalana doğru bir geçişin olduğu gözlemlenmiştir.

Akdeniz'in 2023 yılı için KBH %31 olasılıkla azalan, %69 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,49 iken 2023 yılında 2,20 olarak gerçekleşmiştir. Artandan azalana doğru bir geçişin olduğu gözlemlenmiştir.

Orta Anadolu'nun 2023 yılı için KBH %64 olasılıkla azalan, %36 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,23 iken 2023 yılında 2,07 olarak gerçekleşmiştir. Azalandan azalana doğru bir geçişin olduğu gözlemlenmiştir.

Batı Karadeniz'in 2023 yılı için KBH %31 olasılıkla azalan, %69 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 2,23 iken 2023 yılında 2,07 olarak gerçekleşmiştir. Artandan azalana doğru bir geçişin olduğu gözlemlenmiştir.

Doğu Karadeniz'in 2023 yılı için KBH %42 olasılıkla azalan, %58 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 1,54 iken 2023 yılında 1,48 olarak gerçekleşmiştir. Artandan azalana doğru bir geçişin olduğu gözlemlenmiştir.

Kuzeydoğu Anadolu'nun 2023 yılı için KBH %46 olasılıkla azalan, %54 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 1,12 iken 2023 yılında 1,09 olarak gerçekleşmiştir. Artandan azalana doğru bir geçişin olduğu gözlemlenmiştir.

Ortadoğu Anadolu'nun 2023 yılı için KBH %55 olasılıkla azalan, %45 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 1,07 iken 2023 yılında 0,91 olarak gerçekleşmiştir. Azalandan azalana doğru bir geçişin olduğu gözlemlenmiştir.

Güneydoğu Anadolu'nun 2023 yılı için KBH %38 olasılıkla azalan, %62 olasılıkla artan yönde olması hesaplanmıştır. 2022 yılı KBH 1,18 iken 2023 yılında 1,02 olarak gerçekleşmiştir. Artandan azalana doğru bir geçişin olduğu gözlemlenmiştir.

2023 yılı verileri 2022 yılı verilerine göre düşme göstereceği 22 yıllık verilerin içinde yine üst olmuştur. Aile toplumun temel taşı görevi gördüğü için politika yapımcıların evliliğin devamı açısından önlem alınması gerekmektedir.

Kaynaklar

Acar, E. Ö. (2016). Küresel Ekonomik Krizin Türkiye İsgücü Piyasasındaki Etkileri: Markov Geçiş Analizi/The Impact of the Global Economic Crisis on the Turkish Labor Market: A Markov Transition Analysis. *Business and Economics Research Journal*, 7(4), 51.

Açıkgöz, Ş. (2007). Türkiye’de uzun dönem büyüme eğilimleri ve politika uygulamalarının dönemsel etkileri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 29-57.

Alp, S., & Öz, E. (2009). Markov zinciri yöntemi ile taşınabilir bilgisayar tercihlerinin analizi. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 4(2), 37-55.

Akyurt, İ. (2011). Ülke derecelendirme sisteminin markov zinciri ile analizi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 22(69), 45-60.

Ateş, E., Öncü, M. A., Bayar, R., & Yılmaz, M. (2020). Eskişehir kentsel büyüme alanının hücrel otomat ve ca-markov zincirleri ile analizi (1984-2056). *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 18(2), 276-295.

Barca, O., & Arabacı, Ö. (2020). BİST altın fiyatları serisinin markov rejim değişim modeli ile analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (85), 209-222.

Başkaya, Z. (2017). Türkiye’de evlenme ve boşanma oranlarının iller düzeyinde zamansal değişimi (2001-2015). *Journal of International Social Research*, 10(53), 338-359. <https://doi.org/10.17719/jisr.20175334124>

Bayrak, S. (2019). Türkiye’de işsizlik ve boşanma ilişkisi: 1980-2017 dönemi için nedensellik analizi. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 10(1), Article 1. <https://dergipark.org.tr/en/pub/cider/issue/41256/468831>

Büyüktatlı, F., İşbilir, S., & Çetin, E. İ. (2013). Markov analizi ile yıllık ödeneklere bağlı bir tahmin uygulaması. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(1), 1-8.

Ceylan, S., & Gürsoy, H. B. (2023). Kadın istihdamı ve boşanma ilişkisi: Türkiye örneği. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9(2), Article 2. <https://doi.org/10.46849/guiibd.1239918>

Daşçı, D., & Kırış, Ş. (2016). Markov analizi ile Dumlupınar üniversitesi öğrencilerinin market kullanımı. *Journal of Science and Technology of Dumlupınar University*, (2015 Özel Sayısı), 201-206.

Ercan, Ö. (2020). Markov zincirleri modellemesi ile gençlerin spor ayakkabı marka tercihlerinin belirlenmesi. *R&S-Research Studies Anatolia Journal*, 3(2), 131-141.

Goody, J. (2004). *Avrupa’da Aile*, Literatür Yayınları, İstanbul

İğdeli, A., & Ay, M. (2021). boşanmanın sosyo-ekonomik belirleyicileri: Türkiye için bölgesel panel veri analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), Article 1. <https://doi.org/10.37880/cumuiibf.670198>

Köse, E., Genç, T., & Kabak, M. (2015). Markov analizi ile insan gücü planlaması. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(2), 1-12.

Kıral, E. (2018). Avrupa Birliği Ülkelerinin Boşanma Oranı Analizi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 4(1), Article 1. <https://doi.org/10.20979/ueyd.398163>

Kıral, E. (2018). Markov Analizi ile cep telefonu operatör tercihlerinin belirlenmesi: Adana ili üzerine bir uygulama. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27(1), 35-47.

Koç, T. (2019). Türkiye’de boşanma oranlarını etkileyen faktörlerin beta regresyon modeli ile belirlenmesi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(16), Article 16. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.543650>

Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Öcal, F. M., & Kar, A. (2021). Türkiye’de banka kredi kanalının işleyişims-var analizi. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 7(3), 83-108.

Özdemir, A., & Demireli, E. (2014). Hisse Senedi Fiyat Verimliliğinin Markov Zincirleri İle Analizi Bist Teknoloji Endeksi Hisse Senedi Fiyatları Üzerine Bir Uygulama. *Verimlilik Dergisi*, (1), 41-60.

Pehlivan, O. (2023). Sosyal ve ekonomik gelişmişlik açısından boşanma hızı, doğurganlık hızı ve satınalma gücü paritesi farklılıkları. *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(3), Article 3. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iausos/issue/78931/1244346>

Polat, Y., & Süzölmüş, S. (2024) Kilis ilinde tüketicilerin otomobil marka tercihlerini Markov yöntemi ile bireylerin gelecekteki otomobil tercihlerini tahmin etmiştir.

Şafak, Y., Sağlam, V., & Sağır, M. (2023). Hazır giyim sektöründe marka tercihlerinin markov zincirleriyle öngörölmesi. *The Journal of International Scientific Researches*, 8(3), 283-304.

Şentürk, S., & Alp, S. (2016). Mobil operatör ve internet servis sağlayıcı tercihlerinin markov zinciri yöntemi ile analizi. *Gaziosmanpaşa Bilimsel Araştırma Dergisi*, (13), 133-151.

Taş, N., Doğan, A., & Önder, E. (2014). İşsizlik, takibe düşen kredi ve boşanma oranı değişkenlerinin suç sayısı üzerine etkisinin belirlenmesi: Türkiye için bölgesel panel veri analizi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), Article 1. <https://dergipark.org.tr/en/pub/niguiibfd/issue/19754/211453>

Tonkaz, T. A. H. S. İ. N. (2008). Birinci dereceden markov zinciri ile Güneydoğu Anadolu Projesi alanında kuraklık analizi. Journal of the Faculty of Agriculture of Harran University (Turkey), 12(1).

Türk Dil Kurumu. (2024). *Türkçe Sözlük* . <https://sozluk.gov.tr/>

Yavuz, S., & Karabulut, T. (2016). Markov analizi ile üniversite öğrencilerinin cep telefonu marka tercihlerinin belirlenmesi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (17), 221-235.

Yenisu, E. (2020). hisse senedi fiyatlarının markov zincirleri ile analizi: BIST 100 şirketleri üzerine bir uygulama. Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 6(2), 261-277.

BÖLÜM XII

ASEAN ÜLKELERİNDE SAVUNMA HARCAMALARI VE TOPLAM KAMU HARCAMALARININ KİŞİ BAŞINA GELİR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: PANEL VERİ ANALİZİ

*The Effects of Military and Total Public Expenditures on Per
Capita Income in ASEAN Countries: A Panel Data Analysis*

Dilara ÖZEL

*(Arş. Gör.) Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü,
İktisat Tarihi Anabilim Dalı – TÜRKİYE,
E-mail: dozel@bandirma.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9337-384X*

1. Giriş

Devletin ekonomik faaliyetleri üzerinde kamu harcamaları önemli bir yer kaplamaktadır. Vergiler, kamu harcamalarının finansmanı için kullanılan öncelikle maliye politikası araçlarından birisidir. Bu harcama kalemleri içerisinde savunma harcamaları hem makro ekonomik açıdan hem de kamu maliyesi açısından önemli bir paya sahiptir. Savunma harcamaları bütçe üzerinde bir yük oluşturmak ile beraber üretim, istihdam, Ar-Ge ve vergi yükü üzerinde de iktisadi düzeyde kuvvetli bir ilişkiye sahiptir. Bu ilişki yapısı hem kurumsal hem de mali olarak ülkelerin iktisadi yapısına göre farklılık göstermektedir.

Gelişmekte olan ülke grupları arasında yer alan ASEAN ülkeleri sahip oldukları heterojen iktisadi yapıları ile çeşitli savunma stratejileri ve vergi sistemi ilişkisinde özgün bir örnek sunmaktadır. Bu ülkelerde gözlemlenen

savunma harcamalarındaki artış sadece güvenliği değil bölgesel istikrarı, iktisadi büyümeyi ve kamu gelirlerinde sürekliliği sağlamayı da hedeflemektedir.

Çalışmada 2004-2022 dönemini kapsayan dengeli panel seti kullanılmıştır. Kişi başı milli gelir bağımlı değişken olmak üzere savunma harcamaları bağımsız değişken ve kamu harcamaları kontrol değişken olarak seçilmiştir.

2. Literatür Taraması

Benoit (1978) gelişmekte olan ülkeleri kapsayan çalışmasında savunma harcamaları ile büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Analizden elde ettiği sonuçlara göre savunma harcamalarının istihdam, yatırım gibi yollar ile desteklenerek büyümeyi pozitif yönde etkileyebileceği sonucuna ulaşmıştır.

Grobar ve Porter (1989) savunma harcamalarını bağımsız, büyümeyi ise bağımlı değişken olarak almıştır. Farklı model spesifikasyonlarından elde ettiği test sonuçlarına göre savunma harcamalarının büyüme üzerindeki etkisi ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir.

Knight, Loayza ve Villanueva (1996) askeri harcamalardaki değişimin iktisadi büyüme üzerindeki etkisini test etmiştir. Savunma harcamalarının azaltılması ile ortaya çıkacak kaynakların üretken ve verimli alanlara aktarılmasının büyümeyi artırabileceği sonucuna ulaşmıştır.

Dunne, Smith ve Willenbockel (2003) 1960-1995 yılları arasını kapsayan ve gelişmekte olan 15 ülkeyi seçerek panel regresyon testi yapmıştır. Nedenselliğin yönü belli olmamak ile birlikte savunma harcamaları ile büyüme arasında negatif yönde bir ilişki bulunmaktadır. Savunma harcamalarındaki artış büyümeyi azaltmakta ve kaynak tahsisinin etkinliğini bozmaktadır.

Halıcıoğlu (2004) Türkiye için 1950-2002 dönemini kapsayan veri setini kullanarak savunma ve GSYH arasındaki ilişkiyi sınamıştır. Johansen Eşbütünleşme ve VECM test sonuçlarına göre savunma harcamalarından büyümeye uzun dönem tek yönlü pozitif bir ilişki tespit etmiştir.

Pironi (2009) seçilmiş 20 OECD ülkesini 1960-2000 dönemine ait veriler ile değerlendirmiştir. Panel büyüme regresyonu yöntemi ile model tahmin edilmiş savunma harcamaları ile büyüme arasındaki ilişki anlamsız çıkarırken kamu harcamaları büyüme üzerinde daha belirleyici bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu kapsamsa büyüme üzerinde kamu harcamaları daha etkin bir rol oynamaktadır.

Hirnis vd. (2009) ASEAN üyesi ülkeleri kapsayan 1965-2006 dönemine ait verileri ARDL ve Granger Nedensellik testleri ile ölçmüştür. Ülkeler arasında

homojen bir ilişki bulunamamıştır. Elde edilen sonuçlara göre Singapur ve Endonezya için büyümeden savunmaya tek yönlü nedensellik vardır sonucuna ulaşılmıştır. Filipinler için ise savunma harcamaları ile büyüme arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Tayland’ da ise savunma harcamalarından büyümeye zayıf ancak istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar etkilerin ülkelerin iktisadi yapılarına göre değişkenlik gösterdiği anlamını açıklamaktadır.

Chang, Huang ve Yang (2011) gelir gruplarına göre belirlenmiş 90 ülkeye ait savunma ve büyüme verilerini 1992-2005 dönemi çerçevesinde GMM yöntemi ile model tahmini yapılmıştır. Düşük gelir gruplarında savunma harcamaları ile büyüme arasındaki ilişki negatif iken yüksek gelir gruplarında savunma harcamaları ile büyüme arasındaki ilişki anlamsız çıkmıştır. Bu bağlamda savunma harcamaları ile büyüme arasındaki ilişkinin gelir düzeyine dayalı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Lee ve Chang (2017) OECD üyesi 25 ülke bazında 1965-2002 dönemlerini Panel Eşbütünleşme ve nedensellik testleri kullanarak savunma ve kişi başı gelir arasındaki ilişki düzeyini ölçmüştür. Elde edilen bulgulara göre savunma harcamaları ile kişi başı gelir arasında uzun dönem çift yönlü pozitif nedensellik bulunmaktadır. ABD, İngiltere ve Fransa için uzun dönem çift yönlü pozitif ilişki var iken Almanya, Japonya için anlamsız çıkmıştır.

Demez ve Polat (2021) MINT ülke grubu ile yaptığı Emirmahmutoğlu-Köse Panel Nedensellik yöntemi ile modeli tahmin etmiştir. 1974-2019 dönemine ait verilerin sınanması ile elde edilen sonuçlara göre Türkiye için savunmadan büyümeye pozitif yönde, Meksika için savunma ve büyüme arasında çift yönde, Endonezya ve Nijerya için ise anlamsız bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Savunma harcamaları ile büyüme arasında yapılan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar ülke gruplarına göre farklılık göstermektedir. Savunma harcamaları ile büyüme arasında gözlemlenen pozitif yönde etkinin savunma sanayisinin gelişmişlik düzeyine, gelir gruplarına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Düşük gelir seviyesine sahip ülkelerde savunma harcamalarının ithalata dayalı olması ve kamu kaynaklarının sınırlılığı savunma harcamaları ile büyüme arasındaki ilişkiyi olumsuz etkilemektedir. Kısacası ülkelerin savunma harcamaları ile büyüme arasındaki ilişkisi yapısal yönden ve diğer faktörler de göz önünde bulundurarak değerlendirilmelidir.

3. Yöntem ve Analiz

Çalışmada ASEAN üyesi ülkeler için 2003-2018 yıllarına ait veriler kullanılmıştır. Toplam gözlem sayısı 96 olup Rassal Etkiler Panel Regresyon Modeli (GLS-RE) Driscoll-Kraay (1998) standart hataları ile tahmin yapılmıştır. Bağımlı değişken kişi başı milli gelir olarak seçilmiş, bağımsız değişken savunma harcamaları ve kontrol değişken kamu harcamaları tercih edilmiştir. Değişkenlere ait veriler Dünya Bankası (WB) veritabanından elde edilmiştir.

Tablo :1 Tanısal Test Sonuçları

Test Grubu	Test	H ₀	Test İstatistiği	p-değeri	Sonuç
Çoklu Doğrusal Bağlantı	VIF	Açıklayıcı değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı yoktur	Ortalama VIF = 1.36	–	H ₀ kabul
Panel Etkisinin Varlığı	Breusch–Pagan LM	Birim etkisi yoktur	$\chi^2 = 74.98$	0.000	H ₀ reddedildi
Model Seçimi	Cluster-Robust Hausman	FE–RE farkı sistematik değildir	$\chi^2 = 1.17$	0.5569	H ₀ kabul
Heteroskedastisite	Robvar	Hata terimleri homoskedastiktir	$W_0 = 7.85$	0.000	H ₀ reddedildi
Otokorelasyon	Breusch–Godfrey LM	Seri korelasyon yoktur	$\chi^2 = 57.17$	0.000	H ₀ reddedildi
Otokorelasyon	Baltagi–Wu LBI	Seri korelasyon yoktur	LBI = 0.65	–	AR (1) var
Yatay Kesit Bağımlılığı	Pesaran CD	Yatay kesit bağımlılığı yoktur	$z = -1.67$	0.0955	H ₀ kabul
Yatay Kesit Bağımlılığı	Friedman	Yatay kesit bağımlılığı yoktur	$\chi^2 = 6.90$	0.2284	H ₀ kabul
Yatay Kesit Bağımlılığı	Frees	Yatay kesit bağımlılığı yoktur	$Q = 0.681$	Kritik değerin altında	H ₀ kabul
Normal Dağılım	Skewness–Kurtosis	Hata terimleri ve birim etkileri normal dağılır	$\chi^2 = 4.60 / 4.27$	> 0.10	H ₀ kabul

Tablo 1’de gösterilen tanısal test sonuçları ise aşağıdaki gibi yorumlanmıştır:

VIF kriteri çoklu doğrusal bağlantının varlığını sınamak için kullanılmaktadır. VIF kriterinde eşik değer 5 olup modelde bağımsız değişkenler arasında elde edilen ortalama VIF değeri 1.36 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç modelde açıklayıcı değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı olmadığını göstermektedir (Gujarati ve Porter, 2009: 340-341).

Birim etkilerin varlığını test etmek için Breush-Pagan LM testi kullanılmaktadır. H_0 hipotezi reddedilmiş ve havuzlanmış EKK yaklaşımının uygun olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Baltagi, 2005: 58-60).

Sabit ve tesadüfi etki modelleri arasında hangisinin tercih edileceğine Hausman testi ile karar verilmektedir (Hausman, 1978: 1266). Elde edilen sonuca göre tesadüfi etkiler varsayımı altında model tesadüfi etkiler yaklaşımı ile tahmin edilmiştir.

Robvar testinden elde edilen sonuçta hata terimlerinin birimler arasında değişkenlik gösterdiği gözlemlenmiştir. Temel hipotez reddedilmiş olup modelde heteroskedasite sorunu bulunmaktadır. Bundan dolayı standart hata tahmincisi yerine heteroskedasiteye ve otokorelasyona dayanıklı Driscoll-Kraay standart hataları kullanılmıştır.

Breusch-Godfrey LM ve Baltagi-Wu LBI testlerinde birinci dereceden seri korelasyon bulunduğu tespit edilmiştir. Baltagi-Wu LBI istatistiği 2'nin altında çıkmıştır.

Pesaran, Friedman ve Frees testlerinin tamamında yatay kesit bağımlılığı bulunmadığı ve temel hipotezin reddedilemediği görülmüştür. Bu da ülkeler arasında güçlü bir bağımlılık olmadığını açıklamaktadır.

Hata terimleri ve birim etkilerin normal dağılıma uygunluğu basıklık ve çarpıklık testleri ile sınanmıştır. Elde edilen bulgulara göre istatistiksel olarak normal dağılım varsayımının ihlal edilmediği görülmüştür.

Nihai modele dair test sonuçlarından önce Tablo 1' de yer alan test sonuçları değerlendirilecek olur ise açıklayıcı değişkenler arasında ortalama değer 1.36 olup kritik değer %'ten düşüktür. Bu da değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı olmadığını ifade etmektedir. LM test sonucuna göre $LM(Var(u)=0)=74.98$ ve prob değeri 0.0000 çıkmıştır. Bu sonuç değişkenlerin istatistiksel olarak güçlü olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı havuzlanmış OLS yaklaşımı değil panel veri yaklaşımı tercih edilmiştir. Panel yapısının belirlenmesinden sonra sabit ve tesadüfi etkiler Hausman testi ile denenmiştir. Prob değeri 0.05569 olup eşik değer 0.05'ten büyük çıkmıştır. Otokorelasyon testinde Baltagi-Wu LBI değeri 0.65 çıkmıştır. Sonuç eşik değer olan 2'nin altında kalmıştır. Yatay kesit bağımlılığı için Pesaran, Friedman ve Frees CD

testi yapılmıştır. Pesaran ve Friedman CD testine ait prob değeri 0.05'in üstünde olup yatay kesit bağımlılığı yoktur temel hipotezi kabul edilmiştir.

Elde edilen sonuçlardan sonra heteroskedasite ve otokorelasyona dayanaklı Driscoll-Kraay tahmini kullanılmıştır.

Tablo 2: Rassal Etkiler Modeli – Driscoll–Kraay Tahmincisi

Değişken	Katsayı	Driscoll–Kraay Std. Hata	t-istatistiği	p-değeri	%95 Güven Aralığı
Def	5.90×10^{-6}	6.13×10^{-7}	9.63	0.000	$[4.59 \times 10^{-6} ; 7.21 \times 10^{-6}]$
Gov	-3.95×10^{-7}	6.41×10^{-8}	-6.17	0.000	$[-5.32 \times 10^{-7} ; -2.59 \times 10^{-7}]$
Sabit Terim	-1771.216	872.330	-2.03	0.060	$[-3630.543 ; 88.110]$

Bu modelde analiz sürecinde tespit edilen heteroskedasite ve zaman boyutundaki bağımlılık dikkate alınarak Driscoll-Kraay Tahmincisi kullanılmıştır. Model bağımlı değişkende gözlemlenen toplam varyansın büyük bir bölümünü %89 düzeyinde açıklamaktadır. Savunma harcamaları ile kişi başı milli gelir arasında anlamlı ve pozitif yönde bir ilişki tespit edilmiştir. Kamu harcamaları ile kişi başı milli gelir arasında negatif yönde bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Elde edilen ampirik bulgular çerçevesinde ASEAN ülkelerinde savunma harcamaları ile kişi başı milli gelir arasındaki ilişki pozitif yönlüdür. Kamu harcamaları ise kişi başı milli gelir ile negatif bir ilişki sergilemektedir. Bu sonuçlar ışığında Benoit (1978), Halıcıoğlu (2004) ve Lee ve Chang (2017) yapmış olduğu çalışmalardan elde ettiği sonuçlar ile örtüşmektedir. ASEAN ülkelerinde savunma harcamalarını artıracak sanayi, teknolojik gelişim ve yatırımlar kişi başı milli gelirden yarattığı pozitif etkiyi artırabilir. Ayrıca uzun dönem ekonomik performans açısından savunma harcamaları kişi başı milli geliri olumlu etkileme gücüne sahiptir. Savunma harcamalarından elde edilen bulgulara göre savunma sanayisinin gelişmişlik düzeyi, yerli savunma sanayisinin desteklenmesi uzun dönem gelir artırıcı bir role sahiptir.

Kamu harcamaları açısından ASEAN ülkelerinde kaynakların verimli alanlara yönlendirilmediği olgusu ortaya çıkmaktadır. Bu da kamu harcamalarının sınırlılığına işaret etmektedir. Bu durum ekonomik performansı olumsuz etkilemektedir. Pieroni (2009) ve Dunne, Smith ve Willenbockel (2003) bulguları ile örtüşmektedir.

Savunma harcamalarının büyüme üzerindeki etkinsizliğine dair elde edilen test sonuçları da bulunmaktadır. Örneğin; Chang, Huang ve Yang (2011) bu ilişkiyi gelir grupları üzerinden değerlendirmiştir. Sonuçlar negatif etkiye dair olup ASEAN ülkelerinin kendine özgü ekonomik yapısı ve heterojen oluşu kişi başı milli gelir üzerindeki bu durumu açıklamaktadır.

Sonuç olarak ASEAN ülkelerinde savunma harcamaları kişi başı milli gelir üzerinde pozitif bir etkiye sahip olup maliye politikası açısından da stratejik bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Politika yapıcılar tarafından da savunma sanayisi teknoloji transferi, Ar-Ge faaliyetleri ve yerli sanayi ile desteklenmelidir. Toplam kamu harcamalarının da kişi başı milli gelir üzerindeki etkisini pozitif yöne çevirmek için mali disiplin güçlendirilmeli, kaynaklar üretken alanlara yönlendirilmelidir.

Kaynakça

Baltagi, B. H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*. 3rd Ed.. John Wiley & Sons.

Benoit, E. (1978). Growth and defense in developing countries. *Economic Development and Cultural Change*, 26(2), 271–280.

Chang, H. C., Huang, B. N., ve Yang, C. W. (2011). “Military Expenditure and Economic Growth Across Different Groups: A Dynamic Panel Granger-Causality Approach”. *Economic Modelling*, 28(6), 2416–2423.

Demez, S., ve Polat, M. A. (2021). “Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: MINT Ülkeleri Örneği”. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 31, 1–18.

Driscoll, J. C., ve Kraay, A. C. (1998). “Consistent Covariance Matrix Estimation with Spatially Dependent Panel Data”. *Review of Economics And Statistics*, 80(4), 549–560.

Dunne, J. P., Smith, R. P., ve Willenbockel, D. (2003). “Military Expenditure and Growth: Old and New Evidence.” *Defence and Peace Economics*, 14(6), 449–461.

Grobar, L. M., and Porter, R. C. (1989). "Benoit Revisited: Defense Spending and Economic Growth in LDCs." *Journal of Conflict Resolution*, 33(2), 318–345.

Gujarati, D. N., ve Porter, D. C. (2009). *Basic Econometrics*. 5th Ed.. Mcgraw-Hill.

Halıcioğlu, F. (2004). "Defense Spending and Economic Growth in Turkey: An Empirical Application of New Macroeconomic Theory". *Review of Middle East Economics and Finance*, 2(3), 193–201.

Hausman, J.A. (1978). "Specification Tests in Econometrics". *Econometrica*, 46(6), 1251–1271.

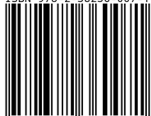
Hirnissa, M. T., Habibullah, M. S., ve Baharom, A. H. (2009). "Military Expenditure and Economic Growth in ASEAN Countries". *Journal of Economic Cooperation and Development*, 30(2), 1–24.

Knight, M., Loayza, N., and Villanueva, D. (1996). "The Peace Dividend: Military Spending Cuts and Economic Growth". *IMF Staff Papers*, 43(1), 1–37.

Lee, C. C., ve Chang, C. P. (2017). "The Long-Run Relationship between Defense Spending and Economic Growth Revisited: New Evidence from OECD Countries". *Defence And Peace Economics*, 28(5), 1–20.

Pieroni, L. (2009). "Military Expenditure and Economic Growth". *Defence and Peace Economics*, 20(4), 327–339.

ISBN 978-2-30236-007-1

9 782382 360071

LIVRE DE LYON

livedelyon.com

[livedelyon](https://twitter.com/livedelyon)

[livedelyon](https://www.instagram.com/livedelyon)

[livedelyon](https://www.linkedin.com/company/livedelyon)